

શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળાનો ઉપોદ્ઘાત.

સુરતનાં વતની અને ખંભાઈ મુંબઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ના રોજ વીસ કર્ણ છે. તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા. તે એવી શરતથી કે તેના બ્યાનમાંથી સામાન્યક મુદારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી હાવાવાં. સદરદુ વીસથી શ્રી હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મીલકત પુસ્તક પ્રસાર માટે સોમાઈટીને અર્પણ કરેલી છે; તે અન્વયે સન ૧૮૮૪ માં ૧૮૦૦૦ ની સરકારી પ્રામીસરી નોટો પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરદુ વિધાનિલાસી અને પરાપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળેલી છે. તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “ શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

રૂ. આ. પા.

૧. 'કર્ષ' કર્ષ ન્યાતો કન્યાતી અગ્રતથી નાતી થતી
જન્ય છે, તેનાં કારણો તથા તેમાં મુદારો કે-
રવાના ઉપાય ૭—૦	૨. માને શિખામણ ૬—૦
૩. નીતિમંદિર. ૧૨—૦	૪. બાળલગ્નથી થતી હાનિ ૬—૦
૫. પુનર્વિવાહ પશુની પૂરેપૂરી મોજેમોજ આના ફળેતી! ... ૫—૦	૬. જોત્તનબ્યવહાર ત્યાં કન્યાબ્યવહાર. ... ૪—૦
૭. ધાર્મિક પ્રરોધ ૪—૦	૮. ઉદ્યોગી પ્રરોધ ૪—૦
૯. એન્જમીન કાંકલીન. ૧—૦	૧૦. જોત્તનચરિ ૪—૦

સાલવાર અનુક્રમાણકા.

પ્રકરણ ૧ છું.

હિંદી વેપાર માટેની શરૂઆતની ખેંચતાણ.

ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી સોળમા સદીની શરૂ- આત લગી.	}	રાતા સમુદ્ર તથા એલેક્ઝાન્ડ્રીઆને માર્ગે દરીઆઈ વેપાર	૧
આશરે ૯ મા તથા ૧૦ મા સદીમાં		કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ પૂર્વના વેપારનું મુખ્ય ધામ.	૧
૧૧ થી ૧૬ મા સદી સુધી.	}	વેનિસ તથા જીનોઆની વેપારમાં ઐશ્વર્યતા.	૨
૧૪૯૨		અમેરિકાની શોધ.	૨
૧૪૯૭	કેપ ઓફ ગુડ હોપનો માર્ગ.	૨	
૧૬૦૧	ઇંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની પહેલી સનદ.	૪	
૧૬૦૩	ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થાપના.	૪	
૧૬૧૪-૧૮	મોગલ દરબારમાં સર થોમસ રો.	૫	
૧૬૨૨	એમ્બોઈનામાં અંગ્રેજોની કતલ	૬	
૧૬૫૧-૫૪	ઈંગ્લેન્ડ તથા હોલેન્ડ વચ્ચે પહેલો વિચલ.	૬	
૧૬૫૮	ચારંગજેબ બાદશાહનું રાજ્યારોહણ.	૬	
૧૬૬૧	પોર્ટુગલે અંગ્રેજોને મુંબઈ બક્ષિસ આપ્યું	૭	
૧૬૬૪	ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થાપના.	૮	

પ્રકરણ ૨ છું.

યુરોપ અને એશિયાની રાજદ્વારી બાબતનો સંબંધ

અને તેની અસરપરસ અસર.

૧૬૬૬-૮૦ શીર્વાઈની સરદારી-હેઝળ મંરાદનો ઉદય. ... ૯

૧૬૧૫	હોલેન્ડ સાથે બીજો વિગ્રહ.	૧૦
૧૬૫૨	હોલેન્ડ સાથે ત્રીજો વિગ્રહ, હિંદી કિનારા ઉપર ફ્રેન્ચ નૌકા	૧૧
૧૬૮૭-૮૮	અંગ્રેજ કંપનીની ઔરંગઝેબ સાથે લડાઈ.	૧૨
૧૬૯૦-૯૭	યુરોપમાં ક્રાન્સ સાથે વિગ્રહ.	૧૩
૧૬૯૮	નવી અને જુની ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપની વચ્ચે તકરાર.	૧૪
૧૭૦૨	બેંગલ કંપનીનું જોડાણ.	૧૫
૧૭૦૨-૧૩	ક્રાન્સ સાથે વિગ્રહ	૧૬

પ્રકરણ ૩ જી.

ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપની.

૧૭૦૭	ઔરંગઝેબ બાદશાહનું મરણ.	૧૮
૧૭૦૭-૫૦	મોગલ શહેનશાહતની પડતી	૧૮
૧૭૩૯-૪૦	હિંદુસ્તાન ઉપર નાદીરશાહનો હુમલો.	૧૯
૧૭૪૮	અહમદશા અબદલીએ પંજાબ લીધું.	૧૯
૧૭૨૮	વલંદા કંપની બંધ થઈ	૨૦
૧૭૨૫	ના અરસામાં ઔરંગઝેબ કંપની દાખી દેવાઈ	૨૦
૧૭૧૫-૪૫	ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીની વધી...	૨૧
૧૭૪૧-૫૧	કુલે પોન્ડીચેરીનો ગવર્નર...	૨૩
૧૭૪૪	ક્રાન્સ સાથે લડાઈ બહેર થઈ	૨૫

પ્રકરણ ૪ થું.

કુલેની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ લોકો.

૧૭૪૬-૪૯	ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે કોરોમાંડળ કિનારા ઉપર વિગ્રહ	૨૬
૧૭૫૧	પદ્માસ લાખુરડને સરણે થયું.	૨૭

૧૭૪૮	પોન્ડીચેરી ઉપર અંગ્રેજોનો	
૧૭૪૮-૪૯	એ-ઈ-લા-ચાપેલની સલાહ અને મુદ્રાસત અંગ્રેજોને	૨૮
૧૭૪૮-૪૯	ફ્રેન્ચ	૨૯
૧૭૪૪	કરના	૩૦
૧૭૫૦-૫૪	ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ કંપનીઓ વચ્ચે વિગ્રહ	૩૧
૧૭૫૧	કલાધવે આરકટનો બચાવ કર્યો.	૩૨
૧૭૫૩	ટીચીનાપોલીનો ઘેરો ફ્રેન્ચ લોકોએ લડાવ્યો.	૩૩
૧૭૫૪	હુષોનું ક્રાન્સ જવું, અને જેડ કંપનીઓ વચ્ચે	
	મલાહ....	૩૫

પ્રકરણ ૫ મું.

બીજો ફ્રેન્ચ વિગ્રહ.

૧૭૫૬	ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે ભંગાણુ.	૩૭
૧૭૫૮	લાલીની હિંદુસ્તાનપર ચઢાઇ, લાલીએ ફોર્ટ સેન્ટ	
	ડેવીડ લીધું.	૩૮
૧૭૫૮-૫૯	લાલીએ મુદ્રાસતે ઘેરો ધાલ્યો.	૩૯
૧૭૬૦	લાલીની વાન્ડીવાય આગળ હાર.	૪૦
૧૭૬૧	પોન્ડીચેરી અંગ્રેજોને સરણે આવ્યું....	૪૧
૧૭૬૩	પારીસની સલાહ, અને હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ હરીફા-	
	ઈનો અંત.	૪૨

પ્રકરણ ૬ મું.

ભંગાળાની જીત.

૧૭૫૬	જુન ભંગાળાના નવાબે કલકત્તા લીધું	૪૩
૧૭૫૭	જન્યુઆરી કલાધવે કલકત્તા પાછું લીધું	૪૬
૧૭૫૭	જુન પ્લાસીની લડાઇ	૪૭

અકરણુ ૭ મું.

બંગાળાની સ્થિતિ.

૧૭૫૭	અંગ્રેજોએ બંગાળાનો કબજો લીધો ...	૫૧
૧૭૬૦	કલાઇવ ઇંગ્લેન્ડ ગયો. ...	૫૨
૧૭૬૦-૬૫	બંગાળામાં અંધાધુધી. ...	૫૩
૧૭૬૩	પટનાના અંગ્રેજ કેદીઓની કતલ. ...	૫૫
૧૭૬૪	આંદિધના વઝીરની બક્સર આગળ હાર ...	૫૭
૧૭૫૮	પળખ ઉપર મરાઠાની ચઢાઇ. ...	૫૮
૧૭૬૧	પાણીપત આગળ મરાઠાઓની હાર. ...	૬૦

અકરણુ ૮ મું.

મરાઠા અને મહેસુર.

૧૭૬૫	કલાઇવ હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો ...	૬૧
	કલાઇવે કંપની માટે બંગાળાની દીવાની મેળવી...	૬૧
	આંદિધના વઝીર તથા મોગલ ખાદશાહ સાથે કલાઇવની સલાહ. ...	૬૩
૧૭૬૬	ઉત્તર સરકારના પ્રતિ માટે નિઝામ સાથે સલાહ. ...	૬૪
૧૭૬૭-૬૮	મહેસુરના હૈદરઅલી સાથે પહેલી લડાઇ. ...	૬૫
	મહેસુર તથા મરાઠા સાથે સલાહ. ...	૬૮

અકરણુ ૯ મું.

હિંદુસ્તાનમાં રાજકારણારુ બંધારણ.

૧૭૬૭	કલાઇવે હિંદુસ્તાન હંમેશ માટે છોડ્યું. ...	૭૦
૧૭૭૦	બંગાળામાં ફુકાળ. ...	૭૨
૧૭૭૨	હિંદુસ્તાનના વહિવટમાં તપાસ કરવા પાર્લિમેન્ટની ...	૭૪

૧૭૬૩	દલાઈવની વર્તણુક જાણત હપકાની દરખાસ્તનું રદ જણું. ૭૩.
	હિંદુસ્તાનનો રાજકારભાર નક્કી કરવા માટેનો પહે- લો કાયદો. ૭૪.

પ્રકરણ ૧૦ સું.

ધાર્મ હેસ્ટીંગ્સ.

૧૭૭૨	હેસ્ટીંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર. ૭૬
૧૭૭૪	હેસ્ટીંગ્સ હિંદુસ્તાનમાં પહેલો ગવર્નર જનરલ. ૭૭
૧૭૭૧-૭૩	હિંદુસ્તાનના વાયવ્યખુણામાંના પ્રદેશો ઉપર મરા- ઠાઓના હુમલા. ૭૮
૧૭૭૨	આંકિયા વઝીર ને રોહીલા વચ્ચે મરાઠા સામે પોતાનો ખમાવ કરવા માટે સલાહ.... ૭૮
૧૭૭૩	રોહીલાખંડ ઉપર એકઠો હુમલો લઈ જવા માટે હેસ્ટીંગ્સ અને આંકિયા વઝીર વચ્ચે ડરાવ, ૭૯
૧૭૭૪	રોહીલા વિગ્રહ અને રોહીલાખંડનું આંકિય સાથે બેઠાવું. ૮૦
૧૭૭૫	મુખર્જી સરકારે સાલમેટ અને વસર્જી લીધાં. ૮૧
૧૭૭૬	મરાઠા વિગ્રહ. ૮૧
	મરાઠા સાથે કોલકતારના મંદેશા. ૭૨
૧૭૭૬-૭૮	મરાઠા અને મહેસુર સાથે ફ્રેન્ચ લોકોનો પત્રવ્યવહાર. ૮૨
૧૭૭૮	ફ્રાન્સ સાથે યુરોપમાં લડાઈ. ૮૩
	હિંદુસ્તાનના ફ્રેન્ચ મંસ્થાનો અંગ્રેજોએ લીધાં.... ૮૩
	મરાઠાઓએ અંગ્રેજોને પુના તરફ આગળ વધતા અટકાવ્યા. ૮૪
	પોર્ટુગીઝો આલીબેરનો કિલ્લો સર કર્યો. ૮૫

૧૭૭૯	અંગ્રેજો સામે મૈસુર, મરાઠા તથા નિઝામની ઐકસંધી.	૮૫
૧૭૮૦	હૈદરઅલીએ કરનાટક છુટ્યું.	૮૬
૧૭૮૧	પોર્ટોનોવો આગળ હૈદરઅલીની હાક.	૮૬
૧૭૮૩	હૈદરઅલીનું મરણ.	૮૬
	યુરોપમાં સામાન્ય શાંતિ.	૮૭
૧૭૮૪	મૈસુરના દીપુ સાથે સંધિ... ..	૮૮

અકરણુ ૧૧ મું.

લૉર્ડ કોર્નવૉલીસના હિંદુસ્તાનમાં આવવા અગાઉનો સમય.

૧૭૮૫	પંજાબમાં સીખ સત્તાની સ્થાપના.	૮૯
૧૭૮૫	મહાદ્વજ સિંધીઆએ દિલ્હી લીધું	૯૦
૧૭૮૩	ફ્રાંસનું ઇન્ડીઆ ખીલનું પાર્લામેન્ટમાં રજુ થવું તથા રદ જવું.	૯૧
૧૭૮૩	પીટનો ઇન્ડીઆ ઐકટ.	૯૨

અકરણુ ૧૨ મું.

લૉર્ડ કોર્નવૉલીસ.

૧૭૮૬	લૉર્ડ કોર્નવૉલીસ ગવર્નર જનરલ થાય છે.	૯૩
૧૭૮૬	દીપુના એલચીઓ કોન્વેન્ટીનોપલ તથા પારિસ જાય છે.	૯૪
૧૭૮૯-૯૦	દીપુનો ત્રાવણકોર ઉપર હસ્તો	૯૫
૧૭૯૦	અંગ્રેજો અને મૈસુર વચ્ચે લડાઈ.	૯૬
૧૭૯૧	બેંગલોર અંગ્રેજોએ લીધું.... ..	૯૭
૧૭૯૨	દીપુએ સંધિ કરી... ..	૯૮

૧૭૯૩	કૌર્નવૉલીસની હિંદુસ્તાનમાંથી વિદાયગીરી. ...	૧૦૦
૧૭૯૩-૯૮	સર જૉન રોર ગવર્નર જનરલ. ...	૧૦૧
૧૭૯૭	અફઘાનિસ્તાનનો શાહ ઝમાનની પંજાબ પર ચડાઈ. ...	૧૦૧
૧૭૯૮	નેપૉલીઅન બોનાપાર્ટની છઝમ ઉપર ચડાઈ. ...	૧૦૧
૧૭૯૭-૯૮	ટીપુનો ફ્રેન્ચ તથા અફઘાનો સાથે પત્રવ્યવહાર. ...	૧૦૨
૧૭૯૮	આઈલિ આફ ક્રાન્સમાં ટીપુના એલ્લીઅીઓ. ...	૧૦૨
૧૭૯૯	કેરૉથી બોનાપાર્ટનો ટીપુ ઉપર પત્ર....	૧૦૩

અકરણુ ૧૩ મું.

લૉર્ડ વેલેસ્લી.

૧૭૯૮-૧૮૦૫	લૉર્ડ માર્નાંગટન (માર્ક્વીસ વેલેસ્લી) ગવર્નર જનરલ ...	૧૦૪
૧૭૯૮	નિઝામ સાથે સંધિ. ...	૧૦૫
૧૭૯૯	મૈસુરનો બીજો વિઝદ... ...	૧૦૫
	શ્રીરંગપટ્ટનું તાબે થવું, ટીપુનું મરણ. ...	૧૦૬
	મૈસુરના ભાગલા. ...	૧૦૬
૧૮૦૦	નિઝામ સાથે સહાયકારી સંધિ. ...	૧૦૭
૧૮૦૧	સહાયકારી સંધિને પેટે આંકિના વઝીરે અંગ્રેજોને મોટો પ્રદેશ આપ્યો. ...	૧૦૮
	મરાઠાઓમાં વિઝદ અને પેશ્વાનું નહાસી જવું. ...	૧૦૮
૧૮૦૨	વસઈની સલાહ અને પેશ્વાને ગાદી પાછી મળવી. ...	૧૦૯
૧૮૦૩	એપ્રિલ ક્રાન્સ સાથેનો વિઝદ ફરી રાઝ થયો. ...	૧૧૦
૧૮૦૩	સિંધીઆ અને નાગપોરના રાજા વચ્ચે સંતલસ ...	૧૧૧
૧૮૦૩	મરાઠા વિઝદ (અસાઈ, આરગામ, હાસ્વારી) ...	૧૧૨
ડિસેમ્બર ૧૮૦૩	સિંધીઆ અને નાગપોરના રાજા સાથે સંધિ. ...	૧૧૩

૧૮૦૪	હોલ્કર, વિરહ લડાઈ. ૧૧૪
૧૮૦૫	બરતપોર ઉપર ઘેરા. ૧૧૫
	લોર્ડ વેલેસ્લીની હિંદુસ્તાનથી નિદામગીરી. ... ૧૧૬

અકરણુ ૧૪ સુ.

શાંતિનો સમય.

જુલાઈ-અક્ટો-બર ૧૮૦૫	લોર્ડ ડોન્યાલીસનું ગવર્નર જનરલ તરીકે ખીજી વખત આવવું. ૧૧૬
૧૮૦૫-૦૭	સર જ્યોર્જ બારલો, ગવર્નર જનરલ. ... ૧૧૭
૧૮૦૬-૮	નેપોલીઅનની હિંદુસ્તાન ઉપર ફ્રેન્કો-રશીઅન સ્વારીની યોજના ૧૧૮
૧૮૦૭-૮	ધરાનમાં ફ્રેન્ચ એલગી. ૧૧૮
૧૮૦૮	ધરાન, અફઘાનિસ્તાન તથા પંજાબમાં બ્રિટિશ એલગીઓ. ૧૧૯
૧૮૧૦-૧૧	કેપ ઓફ ગુડ હોપ, મોરીશઅસ અને ભવા અગ્રે-એગ્રે લીધા ૧૨૧

અકરણુ ૧૫ સુ.

લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ.

૧૮૧૩-૨૩	લોર્ડ આયરા (પછીથી માડ્રીસ ઓફ હેસ્ટીંગ્સ) ગવર્નર જનરલ ૧૨૧
૧૮૧૪-૧૬	નેપાલ વિગ્રહ .. , ... ૧૨૪
૧૮૧૭-૧૮	પીઠરા સાંમે લડાઈ ૧૨૫
૧૮૧૭	ચેશ્વાનોબ્રિટિશકીના ઉપર હલ્કો, નાગપુરમાં હુલ્લડ ૧૨૬
	મહીદપુર આગળ હોલ્કરની હાર ૧૨૭
૧૮૧૮	ચેશ્વાનુ અગ્રેએગ્રે તાણે થવું. ૧૨૭

પ્રકરણ ૧૬ સું.

રાજ્યની સંપૂર્ણતા.

૧૮૨૬	અહલેશ સાથે પહેલો વિગ્રહ, ભરતપોર સર થયું. ૧૨૮
૧૮૨૮-૩૪	લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ડીન્ક, પંજાબ તથા સિંધ સાથે વેપારી કોલકારો ૧૩૧
૧૮૩૭.	હેરાત ઉપર ધરાનના શાહનો ઘેરો. ... ૧૩૧
૧૮૩૮	અફઘાનિસ્તાન ઉપર સ્વારી કંદહાર અને કાબુલ અંગ્રેજોએ લીધાં. ૧૩૨
૧૮૩૯	રણથતસિંહનું મરણ. ૧૩૪
૧૮૪૧	બન્સે અને મેકનાટનનાં કાબુલમાં ખુન. ... ૧૩૫
૧૮૪૧-૪૨	કાબુલમાંથી અંગ્રેજોનું પાછા ફરવું ... ૧૩૬
૧૮૪૨-૪૪	લૉર્ડ એલેનબરો ગવર્નર જનરલ ૧૩૬
૧૮૪૨	પોલોક કાબુલ ફરીથી લે 'છે. ૧૩૭
૧૮૪૩	મીઆનીની લડાઈ અને સિંધ અંગ્રેજોએ લીધું. ૧૩૭
૧૮૪૪	લૉર્ડ એલેનબરોને પ્રધાનમંડળે પાછો ખેલાવ્યો. ૧૩૭
૧૮૪૪-૪૮	સર હેન્રી હારડીંગ ગવર્નર જનરલ. ... ૧૩૮
૧૮૪૫-૪૬	પહેલો સિખ વિગ્રહ-મુઢ્ઢી, ફીરોઝશાહ, અલી- પોર, સોધાન... .. ૧૩૮
૧૮૪૬	લાહર અંગ્રેજોએ લીધું... .. ૧૩૮
૧૮૪૮	પંજાબમાં સિખ બળવો... .. ૧૩૮
૧૮૪૮-૪૯	બીજો સિખ વિગ્રહ (ગિલીબનવાલા, મુઝરાત) ૧૩૮
૧૮૪૯	પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડાયું (માર્ચ ૨૯) ૧૩૯
૧૮૫૨	અહલેશ સાથે બીજો વિગ્રહ ૧૩૯
૧૮૫૩	પેશુ અંગ્રેજોએ લીધું ૧૩૯

૧૮૫૬	આંહિય અંગ્રેજોએ લીધું. ૧૪૦
૧૮૫૭	ખંગાળાના લશ્કરનો બળવો. ૧૪૦
૧૮૫૮	હિંદુસ્તાન ઈલાકાના સિદ્ધા અમલ હેઠળ મેલાયુ ૧૪૦

પ્રકરણ ૧૭ સું.

૧૮૭૬	વડોદરામાં તથા મણીપુરમાં અધેર (૧૮૯૧) ૧૪૧
૧૮૮૧	મહેસુરના રાજ્યની યુનઃ સ્થાપના... .. ૧૪૨
૧૮૯૩	અંબેલા આગળ ઝપાઝપી ૧૪૨
૧૮૯૪	ભુતાન સાથે વિમલ ૧૪૩
૧૮૭૬	બલુચિસ્તાનનું સાંત પડવું. ૧૪૪
૧૮૭૮-૮૧	ખીજો અફઘાન વિમલ.... .. ૧૪૪
૧૮૮૫	અહમદશ બ્રિટિશ અમલ હેઠળ આવ્યો. ... ૧૪૭
૧૮૬૧	ધલાહી તથા પ્રાંતોની વહેંચણી ૧૪૮
૧૮૬૧	હિંદુસ્તાનની કૌન્સિલ બાબતનો એક્ટ લાઈકાઈ- ની સ્થાપના. ૧૪૮
૧૮૬૨	લૉર્ડ કેર્ઝોની વિદાયગીરી તથા ડેલહાઉઝી- નું આવાગમન... .. ૧૪૮
	કાયદા કાનુનો નવેસરની બન્યા. ૧૪૮
	વહીવટ સંબંધી સુધારા... .. ૧૪૯
	રેલ્વે કેળવણી વગેરેના વધારા. ૧૪૯

પરિશિષ્ટ ક.

મહારાણી વિક્ટોરિયાનો ટંકેરો. ૧૫૦

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય.

પ્રકરણ ૧ છું.

હિંદી વેપાર માટેની શરૂઆતની ખેંચતોણ.

૧. ઇટાલી, સ્પેન અને પોર્ટુગલ.

અનાદિ કાળથી હિંદુસ્તાન અને મલાયાના ટાપુઓ જેવા દ્રવ્યવાન તથા ફળદ્રુપ પ્રદેશો સાથેના યુરોપ ખંડનો વેપાર ફનીઆમાં સૈથી વારે નફાકારક ધંધો ગણાતો હતો; એ કારણને લીધે દરીઆ તથા જમીન ઉપર યુરોપનાં વધારે સાહસિક અને સુધરેલાં રાજ્યોમાં પૂર્વના વેપાર સારૂ ધણી સખત લડત લાંબા સમય લગી ચાલી હતી; અને જેમ જેમ આ રાજ્યોમાં સાહસિક ઉત્સાહ તથા દ્રવ્યનો લોભ વધતાં ગયાં તેમ તેમ તે લડતે વધારે ઉમરૂપ લીધું હતું. લગભગ ૧૮ સૈકા સુધી એટલે ટોલેમીના વખતથી તે પોર્ટુગીઝો કેપ ઓફ ગુડ હોપને માર્ગે હિંદુસ્તાન આવવા લાગ્યા ત્યાં સુધી દરીઆ માર્ગે ચાલતા યુરોપના વેપારનું મથક એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ હતું. ત્યારબાદ કેટલો વખત સુધી પાલમાયરામાં થઇને પૂર્વ તરફનો મુખ્ય વેપાર ચાલતો; પણ રોમન લોકોની અદેખાઈ સામે એ શહેર લાંબો વખત ટકી શક્ય નહોતો. એ શહેરના નાશ પછી આઠમા નવમા સૈકામાં એશિયા સાથેના યુરોપના વેપારનું મથક કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ થયું. પણ રાજકીય અઘેર, નાણાં સંબંધી જોર-જમ અને પરદેશીઓના હુમલાના વમળ-

લાગ્યા, અને થોડાજ સમયમાં એશિયા ખંડની કિમતી પેદાશો યુરોપમાં આયાત કરનારા મુખ્ય મથક થઈ પડ્યાં,

પરંતુ સૈમના અતમા દુનીઆના વેપારના ઇતિહાસમાં જાણવા-જોગ બે મહાન બનાવો એકાએક અને લગભગ એકી વખતે બન્યા એક તરફ અમેરિકાની શોધથી યુરોપના સાહસિક દેશોમાં સોના રૂપાની વેલછેલ થઈ રહી, અને તેને લીધે પૂર્વ તરફના વેપારની અણુધારી વૃદ્ધિ થઈ બીજી તરફ યુરોપથી કેપ ઓફ ગુડ હોપને માર્ગે હિંદુસ્તાન આવવાનો રસ્તો ખુલ્લો થયો. દક્ષિણ એશિયા અને આટલાન્ટિક મહાસાગર ઉપર આવેલા પ્રદેશો વચ્ચે સીધો સળધ જારી થયો. એ કારણોને લીધે વેનીસ તથા જીનોઆ જેવા શહેરોની અગત્યતામાં ઘટાડો થવા લાગ્યો, અને યુરોપની દરીઆઈ પ્રજાની રાજનીતિ ઉપર ભારે અસર થઈ જ્યારે પોપ અને ક્રિસ્ટીયન ધર્મોએ દુનીઆના અધાપિ પર્વત નહીં શોધી કાઢાયલા પ્રદેશો રૂપેન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે બેઝી આપવાનું પોતાનું દરમિયાન કહાડ્યું ત્યારે હિંદુસ્તાન પોર્ટુગલને હિસ્સે જવાથી પોર્ટુગીઝ લોકોએ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરની પોતાની કોડીઓ ઉપર તરશથી કીરતેબધી કરવા માડી, અને અધાગ અધગાધથી હિંદી મહાસાગર ઉપરના અગત્યના મથકો પોતાને કમળે લીધા વળી પૂર્વ તરફ યુરોપિયન લોકોની સત્તા વધતી જતી અટકાવના માટે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ અને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના મુસલમાની રાજ્યો તરફથી જે અડગ પ્રયત્નો થયા તે પણ તેઓએ નિર્ભૂજ કરવા માયા પરિણામમાં હિંદુસ્તાન સાથેના યુરોપનો વેપાર જૂમધ્ય તથા ઢાળા સમુદ્રને માર્ગે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ તથા કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ તેમજ વેનીસ અને જીનોઆમાં થઈને ચાલતો ધીમે ધીમે અટકી પડી પશ્ચિમ યુરોપની સાહસિક અને ઉત્સાહી પ્રજાના હાથમાં ગયો કેટલોક વખત તો પોર્ટુગલે આ વેપારના સળધમાં એકલથી સત્તા ભોગરી, અને

હસ્તગત થયેલી અનુપમ તકનો ઘણીજ ત્વરાથી તથા ચંચળાઈથી લાભ લીધો. તેની આ ફત્તેહ અને આજ્ઞાદી ક્ષત્રુભંગુર નીવડ્યાં. સને ૧૫૮૦ માં રહેને પોર્ટુગલને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું એટલે તેનું બધું જોર અને ઉત્સાહ મંદ પડી ગયાં. સ્પેનીઅર્ડોએ હાથ આવેલી તક ગુમાવી; હિંદુસ્તાન તરફ ઘાંઘી અને કંટાળા ભરેલી મુસાફરી કરવા કરતાં અમેરિકામાંની સોના રૂપાની ખાશો ખોદવાનું તેઓને વધારે મુગમ, રહેતું અને સગવડ ભરેલું લાગ્યું, અને હાથ આવેલા અખૂટ ખજાનાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને બદલે તેઓએ તેનો સંપ્રદ કર્યો. શેમન લોકોના વખતથી અઘાપિપર્પત હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારથી યુરોપની દોલત તે તરફ વહી જતી હતી, પણ સ્પેનીઅર્ડો એવા ભૂલભરેલા વિચાર ધરાવતા હતા કે સોનું રૂપું નિકાસ કરવું એ દેશની દોલત પટાડવા જેવું હતું. આવી ખોટી વેપારી નીતિને લીધે સોના રૂપાની નિકાસ ઉપર તેઓએ જે પ્રતિબંધ મુક્યા તેથી થોડો વખત યુરોપના પરદેશ સાથેના વેપારને બારે ધોડો પડ્યો.

એમ છતાં જુજ સમયમાં આ અનહદ નફાકરક ધંધાનો જેટલો બને તેટલો મોટો ભાગ પોતાને હાથ કરવા માટે, તથા તેમાંથી ખીલ દબાવ કરનારાઓને જોરગુલામથી પણ દૂર કરવા માટે, યુરોપનાં સમ્રાટ મદ્રાન રાજ્યોમાં ચડસાચડસી ચાલી, અને તે દુક બ્રમ-યમાં એટલી હદ સુધી પહોંચી કે તેને અંગે મોટાં યુદ્ધ પણ થવા માંડ્યાં. મોળમા ક્ષેત્રમાં સ્પેનીઅર્ડોએ પોતાના રાજ્યાધિકારના અંગ-ભૂત તરીકે હિંદુસ્તાન સાથેના વેપાર ઉપર પોતાનો એકલાનોજ હક્ક જો એમ જાહેર કરતાં વલંદ લોકો જોડેની તેમની તકરારે ઉચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સ્પેનને તેના બજવાખોર પ્રાંતો સાથે જે લડાઈ થઈ તેની અસર હિંદુસ્તાનમાં પણ જણાઈ; વિગ્રહ પૂર જોયથી ચાલ્યો. જે વલંદાઓ હિંદી મહાસાગરમાંનું વહાણવડું છોડી દે તો મુનાઇટેડ

પ્રોવિન્સિસ ઉપરનો પોતાનો હક જતો કરવા સ્પેનના રાજ્યએ ૧૬૦૭ માં જાહેર કર્યું. પણ વલંદાઓ વેપારના હકને માટે એટલા દ્રઢ રહ્યા કે આખરે સ્પેનને તે જાબત પડતી મુકવી પડી, અને હોલેન્ડની સ્વતંત્રતા માન્ય થઈ.

૨. હોલેન્ડ, ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ.

આ પ્રમાણે વલંદા લોકો વેપારના છુટાપણા માટે દ્રઢપણે આમંત્રી હતા તોપણ તેમની પોતાની નીતિ તો જને તેટલી હદ સુધી એશિયાનો વેપાર પોતાના એકલાનાજ હાથમાં રાખવાની હતી. અને ૧૫૮૭ થી ૧૬૦૦ ના અરસામાં વલંદા લોકોનાં વહાણો કેપ ઓફ ગુડ હોપની પ્રવેશણ કરી હિંદી મહાસાગરમાં દાખલ થયાં હતાં, પણ તેને તે તરફના સ્પેનના લશ્કરે ઘણી સખત શીકરત આપી. વલંદા લોકો આથી નાસીપાસ થઈ બેસી રહે તેમ નહોતું. બે વર્ષ રહીને તેમણે 'યુનિવર્સલ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની' નામનો એક વેપારી મંડળી હોલેન્ડમાં સ્થાપી, અને પોતાના રાજ્ય તરફથી યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સિસને નામે લગાઈ તથા સલાહ કરવાની તેમજ લશ્કર રાખવા વગેરે જાબતની કુલ સત્તા મેળવી. હુંક મુદતમાં આ કંપનીએ મસાલાના ટાપુઓમાંથી તથા હિંદી કિનારા ઉપરથી સ્પેનીઅર્ડો તેમજ પોર્ટુગીઝોને હાંકી કહાડી ત્યાં પોતાની કોઠીઓ સ્થાપવા, અને ત્યાંનો મુખ્ય વેપાર હસ્તગત કરવાના હેતુથી તે તરફ પ્રથમ નૌકાસંન્ય રવાના કર્યું.

આ પ્રમાણે આખું યુરોપ પૂર્વના વેપાર માટે ખળખળી રહ્યું હતું ત્યારે ઈંગ્લેન્ડ કંઈ નિશ્ચિત બેઠું નહોતું. સાહસિક ઉત્સાહથી પ્રેરાઈ તેણે પણ પૂર્વ તરફ જોષાન્નું, અને રાણી ઈલિઝાબેથ પાસેથી સનદ (ચાર્ટર) મેળવી, એશિયાનો વેપાર ચલાવવાના આશયથી ઈંગ્લેન્ડમાં લન્ડન ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની ઉભી કરી. આ કંપનીની સહા-
-યતાથી વલંદા લોકોએ સ્પેનીઅર્ડો તેમજ પોર્ટુગીઝોને પૂર્વ તરફથી

હાકી કહાડવાનું મોટું સાહસ આરંભ્યું પરંતુ રાણી ધક્કીઝાએય ન પડી ગાદીએ આવેલા એ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓની અનિશ્ચિત તથા ડામા ડોળ રાજનીતિને કારણે હોલેન્ડ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે કંઈક કડવાસ ઉત્પન્ન થયો, અને તેમા એશિયાના વેપાર સંબંધી ઇર્ષ્યાએ ઉમેરે કર્યો સને ૧૬૪૦ માં પોર્ટુગલ પાછું સ્પેનથી સ્વતંત્ર થયું, એટલે પૂર્વ તરફના વેપારમા પોતે ગુમાવેલી જગ્યા પુનઃ લેવા માટે પોર્ટુગીઝોએ કંઈક નજીવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ આખરે તેને હોલેન્ડ સામે તકનામું કરવાની ફરજ પડી, અને તેની રૂએ અત્યારબગી તેઓએ જે મુનક હતો હતો તે વનદા લોકોને આધીન કરી હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના પોતાના ગોવા તથા બીજા નાના બધરા લઈ સતોષ પાડ્યો પડ્યો આથી ઉનડું હોલેન્ડે એશિયામા જે જે પ્રદેશો અત્યાર સુધી હતા તે મધ્ય તેનાજ કબજામા રહે એમ મન્દિરની મરાહમા મળ્યા પછી તરફથી માન્ય થયે, વનદા લોકોએ એ દિશામા સર્વોપરી સત્તાને હાથે કરવા માડ્યો, અને એ કારણથી તેઓને અગ્રેને જેડે અસરનાગર ઝપાઝપી થઈ

જ્યારે આવી રીતે વનદા લોકો હિંદુસ્તાનમા પોતાનો કામ મજબુત કરતા હતા, ત્યારે અગ્રેને ધીમે ધીમે આ દેશમા હાખન થયા હતા મોગલ બાદશાહના ફરમાન અનુસાર અગ્રેનેએ પલેસનોવા સુરતમા સને ૧૬૧૨ માં પોતાની ગેરી સ્થાપી ત્યાંમાજ જેમ્મ મળના પ્રતિનિધિ તરીકે મગ ટોમસ રોએ જહાગીર બાદશાહના દરબારમાથી અગ્રેનેને માટે ટેનામું ખાસ હમ મેળવ્યા થોડાક વર્ષમા સુરત અગ્રેનેનું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું, અને તેમણે પૂર્વ દિશા ઉપર આવેના મહલીપટમ તથા મદ્રાસમા, અને હુમની નદીને કિનારે પોતાના યાણા ઉભા કર્યા સતરમા સૈનની અધવચ લગીમા લન્ડન ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ ઇસની આખાતથી બીન દેશના કિનારા લગી

પોતાનો વેપાર લંબાવ્યો. વલંદાઓનો વેપાર પણ આજ દિશા તરફ હોવાથી એ બંને પ્રજા વચ્ચે વારંવાર અથડામણ થતી. આ અરસામાં ઈંગ્લેંડમાં રાજ્ય અને પારલામેન્ટ વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થવાથી અંગ્રેજોનો સાહસ વધતો જતો અટક્યો, કેમકે એશિયામાંના વલંદા અને પોર્ટુગીઝોને પોતપોતાનાં રાજ્યો તરફથી મનમાનતી મદદ ત્વરાથી મળતી હતી, તે વખતે અંગ્રેજોને ઈંગ્લેંડ સરકારનો ધણો નબળો કે બલકે જુજ જેવો ટેકો મળતો હોવાથી તેઓને પરદેશી હરીફા સામે ટક્કર ઝીલવામાં આપબળ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હતો. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કંપની બે રાજકીય મત્તાની સામે એક ખાનગી મંડળ તરીકે પોતાની લડત ચલાવતી હતી તેથી માંહોમાંહેની હોંસા-તોંસીમાંથી જન્મ પામેલા વિગ્રહને અંતે તે ઘણી પાછળ પડી ગઈ; વલંદા લોકોએ તેની ઉપર હિંદી મહાસાગરમાં સર્વોપરી સત્તા મેળવી, અને મસાલાના ટાપુના તેમના વેપારને બારે નુકસાન પહોંચાડ્યું. આવી અડચણો છતાં કોમનવેલના જાલમ રાજ્યઅમલમાં પૂર્વ તરફ અંગ્રેજોની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. એ દરમિયાન ઈંગ્લેંડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે રાજકીય તેમજ વેપાર સંબંધી ઈર્ષ્યા એટલી બધી વધી ગઈ કે એ બંને પ્રજામત્તાક રાજ્યો વચ્ચે સને ૧૬૫૧-૫૪ માં મોટી લડાઈ ચાલી; આખરે જે સલાહ થઈ તેમાં એમ્બોઈનાના ટાપુમાં અંગ્રેજોને ઘણી ફર રીતે મારી નાખવા માટે વલંદા લોકોને એક બારે રકમ ઈંગ્લેંડની સરકારને નુકસાની તરીકે આપવાની, અને હિંદી કિનારા ઉપરના અંગ્રેજોના હક કંઈ પણ આનાકાની વગર કબૂલ રાખવાની ફરજ પડી. એમ છતાં અંગ્રેજો પ્રત્યેનો વલંદાઓનો વેરભાવ અટક્યો નહિ. તેઓએ પૂર્વ તરફ મોટાં લશ્કર તથા નૌકા ગોઠવ્યાં, અંગ્રેજોના વેપારમાં અનેક અડચણો નાંખી, અને કરેલા કોલકસારો તરછોડી કઠાઝ્યા. તેઓની પૂર્વ એશિયાના કિનારા

પરથી અંગ્રેજોને હાંકી કહાડયા. શિલોનનો ટાપુ સર કર્યો, જાવામાં આવેલા તેમનાં મુખ્ય બંદર બેન્ટમ ઉપર ઘેરા લાલ્યો, અને મસાલાના ટાપુમાંની અંગ્રેજ કોડીઓનો નાશ કરવા ફરી એક વાર પ્રયત્ન કર્યો. આ સપ્તર્થ પુરતું નહોત્ય તેમ સને ૧૬૫૮માં શાહજહાનના છોકરાઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્વેસથી હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજોના વેપારની સ્થિતિ બચીત થઈ, છતાં બે વર્ષની ચાલુ ખુનરેજ પછી ઔરંગઝેબે પોતાના ભાઈઓ ઉપર જીત મેળવી એટલે દેશમાં પુનઃ શાંતિ પ્રસરી, અને વેપાર રાજગાર નિયમિત રીતે ચાલવા લાગ્યો. હિંદુસ્તાનમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહનું ગાદીએ બેસવું અને ઈંગ્લંડમાં ખીન્ન ચાર્લ્સનું રાજ્યારોહણ એ બે બનાવો એકજ અરસામાં થયા, અને એ બંને અંગ્રેજોના હિંદુસ્તાન સાથેના સંબંધના ઇતિહાસમાં અગત્યના નીવડયા. ઈંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વધુ સત્તા જોઈતી હોવાથી, અને કંપનીના ચાર્ટર (સનદ) માંથી કોમવેલનું નામ કહડાવી નાખવાની ચાર્લ્સ રાજાની ખામ મતજબ હોવાથી તેણે કંપનીને નવો ચાર્ટર કરી આપ્યો, જેની રૂએ તેને ખ્રિસ્તી નહીં હોય એવી હરકોઈ પ્રજા સાથે લડાઈ તથા સલાહ કરવાની સત્તા મળી. આવી રીતે અંગ્રેજ કંપનીની સ્થિતિ સુધરતી જોઈને પોર્ટુગલે તેની સાથે એકત્ર થવાનો મનમુખો કર્યો. એમ કરવામાં તેનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે અંગ્રેજોની મદદથી હિંદુસ્તાનમાંના પોતે ગુમાવેલા પ્રદેશો પાછા મેળવવા, અથવા તો જે કંઈ મુલક તેના કબજામાં રહેવા પામ્યો હતો તેમાં વલંદા લોકોનો પગપેસારો થતો અટકાવવો. આ જાળતની વિદ્યોએ ચાલતી હતી તેના ફળ તરીકે એશિયા ખંડમાં વલંદા લોકોની સામે પોર્ટુગીઝોને પોતાનો બચાવ કરવામાં મદદ કરવાની ઈંગ્લંડની કરેલી કષ્ટ-લાતને પેટે પોર્ટુગીઝોએ સને ૧૬૬૧માં મુબંઇનો ટાપુ અંગ્રેજોને આપ્યો, પણ પોર્ટુગીઝોને જોટલો વલંદા લોકોનો ત્રાસ હતો તેટલાજ અંશે તેઓ અંગ્રેજોથી અદેખા હોવાથી, મુબંઈ અને સેન્ટ હેલિ-

નાના ટાપુઓની સંપૂર્ણ માલકી તેમને છેક સને ૧૬૬૯ ની સાલ સુધી મળી નહોતી. સને ૧૬૬૧ માં ચાર્લ્સ રાજાએ અંગ્રેજ કંપનીને પૂર્વ તરફનો સઘળો વેપાર ચલાવવાની, ત્યાં સીકા પાડવાની, ન્યાય કરવાની તથા તેના કામમાં દખલ કરનારાને સજા કરવાની પરવાનગી આપી; અને ખ્રિસ્તી નહીં હોય એવાં રાજ્યો સાથે લડાઈ તથા સલાહ કરવાની અંગ્રેજ કંપનીને અગાઉ આપેલી પરવાનગી મંજૂર રાખી.

પોતાના કદા દુસ્મનો સામે લડત ચલાવી એશિયાના વેપાર-માધી પોતાનો સરખો હિસ્સો મેળવવા ખાતર ઇંગ્લેન્ડે પોતાની પ્રજાના હાથ મજબૂત કરી આપ્યા.

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કંપનીની સ્થિતિ સુધરતાં તેમની પ્રત્યે વલદા લોકોનો ક્રોધ ઉશ્કેરાયો, અને તેમાં ઇંગ્લેન્ડે ફ્રેન્ચ લોકોને ડન-કઠનો ટાપુ વેચી નાખવાથી, અને તે દારણે ફ્રેન્ચ લોકો હોલેન્ડની પડોશના દરીઆમાં દખલ થવાથી તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. પૂર્વ તરફનાં પોતપોતાના સરચાનેની બબતમાં એ બેઉ પ્રજા વચ્ચે ઘણી સખત તકરારો થઈ, કારણ પોતાના એશિયા માથેના વેપાર ઉપર અંગ્રેજોને તરાપ ભારતાં અટકાવના વલદાઓ નિશ્ચય પૂર્વક હતા. આ વખતે ફ્રાન્સના ચૌદમા લુઈ રાજાએ યુરોપખંડમાં જે મહાન કાર્ય આરંભ્યું હતું તે ઉપર ઇંગ્લેન્ડનું ધ્યાન ન દોરાય તે હેતુથી અંગ્રેજોની સામા વલદા સાથે તે મળી ગયો, અને કોલમ્બોની સલાહથી ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની સ્થાપી. વલદા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે દરીઆ ઉપર થયેલા અનેક સખત યુદ્ધને પરિણામે બન્ને પ્રજા નબળી પડી ગઈ, અને ફ્રાન્સની યુરોપ તેમજ એશિયામાંની યુક્તિઓ પ્રત્યે બેઉ સરખી રીતે વહેમાઈ ગયેલાં હોવાથી પોતા વચ્ચે પડેલી વેપાર સબધી તકરારનો સલાહસપથી નિવેડો આણવાની શરતે તે-ઓએ થોડા આગળ સને ૧૬૬૭ માં તહનામુ કર્યું.

પ્રકરણ ૨ જી.

યુરોપ અને એશિયાની રાજદ્વારી બાબતનો
સંબંધ અને તેની અરસપરસ અસર
(ઇ. સ. ૧૬૬૦—૧૭૦૦)

૧. યુરોપની સ્થિતિ.

હિંદુસ્તાનમાં આની સરખાત ઉપરથી અગ્રિજ રાજ્ય કેવી રીતે વધવા પામ્યું ને તેને કેવા કેવા સંજોગો વચ્ચેથી પસાર થવું પડ્યું તથા તે માટે લાંબા કાળ મુખી ચાલેલી લડતમાં ઈંગ્લેંડે યુરોપખંડની ખીણ પ્રજાઓનો કેવી રીતે પગલ્ય દુર્યો એ બસબગ સમજવા માટે સત્તરમા સૈકાની આખેરીએ યુરોપની ગલ્યદારી સ્થિતિ કેરી હતી તે તમ્મ આપણું લક્ષ દોડાવવાની જરૂર છે. કારણ ઈંગ્લેંડની પૂર્વ તરફની દેશો એ કેટલેક અંશે પશ્ચિમમાં ફ્રાન્સે કરેલી ભૂયો તથા હોલેન્ડના કબજાખીખણાનું અનિવાર્ય પરિણામ હતું. આ મમથે ઈંગ્લેંડનો અન્ય રાજ્યો સાથેનો સંબંધ અનિશ્ચિત અને વિચીત્ર રીતે ગુચવાડા બરેલો હતો. મને ૧૬૬૫માં દોલેન્ડ અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચે દુશ્મનાવટ ચાલતી હતી; ૧૬૬૬ માં ઈંગ્લેંડના પ્રતિપક્ષિ તરીકે ફ્રાન્સ હોલેન્ડને મળી ગયું, પણ બે વર્ષ રહીને ઈંગ્લેંડ, દોલેન્ડ અને સ્વીડને એકત્ર થઈ ફ્રાન્સની સામે ‘ટ્રીપલ એલાયન્સ’ યાને ત્રિરાજ્યમંધિ કરી. ત્યાર પછી સને ૧૬૭૨ માં હોલેન્ડ ઉપર દુશ્મનો લઈ જવાના દેતુથી ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેંડ જોડાઈ ગયાં; પણ સને ૧૬૭૮માં ફ્રાન્સની સામા એક ખીજનો બચાવ કરવાની મતલબે ઈંગ્લેંડ અને હોલેન્ડ પાછાં એકત્ર થયાં. આ પ્રમાણે ઈંગ્લેંડ તેમજ ખીજ દેશોના અરસ

વલણ સંબંધી જે ફરકારો ઝપાટાબંધ થયા તે સધળા એશિયાના વેપારને અવલંબીને થયા હતા. પૂર્વ તરફના ઈંગ્લંડના વેપારની સલામતી માટે એ અવશ્યનું હતું કે હોલેન્ડની તે તરફની સત્તા દાખમાં રહે, પણ યુરોપમાં તેની સત્તા વધતી જતી જોવામાં ઈંગ્લંડનું હિત સમાયલું હતું. ઠારણ હોલેન્ડના ધાકને લીધે ક્રાન્સ જે હમણાં હમણાં યુરોપખંડમાં દરેક બાજુએ પોતાનું પ્રબળ વધારતું હતું, અને નૌકાને જેમ અને તેમ જોરાવર કરતું હતું તે કંઈક હદમાં રહે. યુરોપખંડમાં જ્યારે આ સ્થિતિ હતી ત્યારે સને ૧૬૭૨માં ડીલાહેની સરદારી હેઠળ એક ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્ય હિંદુસ્તાન તરફ હંકારાયું, અને તેણે સિંધોનમાં ડ્રોકોમાલીનું સુંદર બંદર તથા મદ્રાસની પાસે આવેલા સેન્ટ થોમી નામના નાનકડા બંદર ઉપર ક્રાન્સનો વાવડો હડતો કર્યો. ઈંગ્લંડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે આ અરસામાં સલાહ હોવાથી હિંદુસ્તાનમાંની અંગ્રેજ કંપની ક્રાન્સના તે તરફના પગપેસારને અટકાવી શકી નહીં.

સત્તરમા સૈકાના અંતમાં ક્રાન્સના શાહમા લુઈ રાજાનું ધ્યાન અતિ લોભી તથા નુકસાનકારક લડાઈઓમાં રોકાયે ગયું હતું, અને વલંદા લોકો પોતાના બચાવને માટે મરણીઆ થઈ લડતા હતા, એટલે ઈંગ્લંડને જે જે દરઆઈ બળવાળાં રાજ્યો તરફથી પૂર્વના વેપાર બાબત ધારતી હતી તે બંને યુરોપખંડ ઉપર એક મહાન યુદ્ધમાં ગુચવાઈ ગયલાં હતાં. સને ૧૬૮૭ માં જ્યારે રીઝવીકની સલાહથી આ મહાભારત યુદ્ધનો અંત આવ્યો ત્યારે હોલેન્ડનું બળ ધાર્ણજ ધરી ગયલું માલમ પડ્યું, અને હિંદુસ્તાન તરફ મોટી મોટી સ્વારીઓ મોકલવાની સામગ્રી તેની પાસે બાગ્યેજ રહી. એમ છતાં કોલબટેની આગેવાની હેઠળ ઈસ્ટ ઈન્ડીઝમાં સ્થાપેલી ફ્રેન્ચ કંપનીએ વલંદા લોકોએ ધણું નુકસાન પહોંચાડ્યું, અને જ્યારે યુરોપમાં ક્રાન્સની હાર થવા માંડી ત્યારે દેશના વેપારની જદિ કરી પૂર્વ તરફ સૂર્યાનો

સ્થાપવા માટેની કોલબર્ટની ડહાપણુ બરેલી તથા અગત્યની સલાહ તરછોડી કહાડી લુઈ યુરોપમાંજ પોતાના કામમાં ઐટલો બધો મશગુલ થઈ ગયો કે આખરે તે હિંદુસ્તાન તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવવા માટે ખીલકુલ અશક્ત નીવડ્યો. ટુંકમાં ફ્રેન્ચ અને વલંદ લોકોએ યુરોપમાં એક ખીલનું જોર ભાંગી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું કામ ખીન હરકતે કર્યા જવાને આડકત્રી રીતે જોગવાઈ કરી આપી. આ વખત પછી ધીરે ધીરે વેપારમાં તથા સંસ્થાન સ્થાપવામાં યુરોપનાં રાજ્યોમાં ઈંગ્લંડ પહેલી પંક્તિએ આવતું ગયું.

૨ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ—જ્યાં સુધી દિલ્હીના બાદશાહને અમલ રાજ્યના દૂરના બાગમાં પણ અસરકારક રીતે ચાલતો, અને મલબાર તથા કોરોમંડળ કિનારા ઉપર આવેલા પ્રદેશોમાં મોગલ સક્તનતના પ્રતિનિધિની સત્તા સર્વમાન્ય હતી ત્યાં સુધી પોતાની કોડીઓ બાંધવા માટે જમીનની બક્ષિસ અથવા ખીલ જે કાંઈ હશે તથા પરવાના મોગલ દરબાર તરફથી મળતા તેથી અંગ્રેજ વેપારીઓ સંતુષ્ટ રહ્યા. દિલ્હીના રાજ્યકુટુંબના માંહેમાંહેના ક્ષેત્ર તથા લાંબા કાળ સુધી ચાલેલી જુલમી રાજનીતિને લીધે જ્યારે મોગલ રાજ્યની પડતી થવા માંડી, અને શહેનશાહતના દૂર પડેલા પ્રદેશોમાં અશાંતિ પ્રસરી, ઐટલે પ્રચલિત સ્થિતિનો લાભ લઈ પોતાની સલામતીને માટે અંગ્રેજોએ કિસ્તેબંધી કરવા માંડી. આજ વખતે મરાઠા સરદાર શિવાજીએ દક્ષિણમાં લુટપાટ શરૂ કરી અને કરનાટક તેમજ પશ્ચિમ કિનારા પરનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો ઉપર હલ્લો કર્યો. સુરતના નવાબ તથા ખીલ મોગલ પ્રતિનિધિઓ શિવાજીને અટકાવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા તે સમયે ઔરંગઝેબ અફઘાનિસ્તાનમાં ઉઠેલું હુલ્લડ દાખી દેવાની વ્યર્થ કોશિશ કરતો હોવાથી તેનાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તરફ ધ્યાન અપાયું નહીં. આખરે અચાગ મહેનતથી કંટાળી જઈ જ્યારે તેણે તે કામ પડતું

મુકી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે મરાઠાઓની સ્થિતિ ઘણી મજબૂત થઇ હતી, અને સને ૧૬૮૦ માં થયેલા શિવાજીના મરણ પછી તેના પુત્ર સંભાજીએ પિતાને પગલે ચાલી બાદશાહી લશ્કરને નાથુકની લડાઈથી થકવી નાખ્યાં હતાં. આ વખતે ગોલકંડા અને ખીજપુરનાં મુસલમાની રાજ્યો હસ્તીમાં હોત તો મરાઠા લોકો આટલી ત્વરાથી અને જરૂરમાં વધવા પામત નહોત. ઔરંગઝેબને હાથે થયેલા તે રાજ્યોના નાશ પછી મરાઠાઓને ફાવે તેમ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ મળી હોય તેમ વર્ષોનાં વર્ષ સુધી તેમણે મોગલ લશ્કરને હંફાવ્યું. દક્ષિણ હિંદમાં મરાઠાના વધતા જતા દોરને લીધે તે તરફ દિલ્હીની ગાદીની સત્તા નબળી પડી ગઈ, અને તેથી અંગ્રેજ તેમજ ખીજ પરદેશી કંપનીઓએ સ્વરક્ષણ માટે જનતો પ્રયાસ કરી પોતાનાં સંસ્થાનો મજબૂત કર્યાં. સર્વોપરી સત્તાનું પ્રબળ કબ્જો થવાની સાથે શહેનશાહતના દૂરના ભાગમાં સ્થાનિક અધિકારીઓનો જીલમ વધી ગયો, અને વેપારીવર્ગની મુશ્કેલીની હદ રહી નહોત. રાજ્યના હલકા અધિકારીઓએ જેરજીલમથી અને ધૂનમાં આવે તેટલા પૈસા વેપારી કંપનીઓ પાસે ઓઠાવ્યા, અને જે હકો તેમને મહાન મોગલ દરબાર તરફથી મળ્યા હતા તે લૂંટી લેવા અનેક પ્રયત્ન કર્યાં. આ હકીકતમાં અંગ્રેજ કંપનીની ખાત્રી થઈ કે પોતાના સંસ્થાનના રક્ષણ માટે પોર્ટુગીઝ તેમજ વલ્લંદાની માફક દિલ્લેજાથી કર્યા વગર છુટકો નહોતો. અગરજે આવા જીલમમાં સામે અંગ્રેજ કંપનીએ પોતાથી જનતો બચાવ કર્યો, તોપણ તેમને લાગ્યું કે મોગલ સત્તાથી સ્વતંત્ર થવા માટે પોતાના કબજામાંના પ્રદેશ ઉપર ઈંગ્લંડનો વાવડો ઉડતો કરવાનો વખત આવી લાગ્યો નહોતો. કારણ સત્તરમા સદ્કામાં મોગલ શહેનશાહતની સત્તાનો કરબ દીસો પડ્યો હતો છતાં તે એટલી બધી નિર્મૂળ થઇ નહોતી કે અંગ્રેજો તેની દરકાર કર્યા વિના ફરીઆ કિનારા ઉપર ફાવે તેમ કરી

શકે. સને ૧૬૮૭મા ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ હદતાઈથી ઔરંગઝેબ બાદશાહ સામે દુશ્મનાઈ જાહેર કરી તે વખતે સબાજીને કામી દેવાથી દક્ષિણની હિંદુ પ્રજા ધર્મોદ્ધાર ઔરંગઝેબની સામે એકે પગે ચર્ચ નરોત્ત તે તેજ વખતે અંગ્રેજોને પોતાના વાજબી વર્તન માટે મોગે ભોગ આપવો પડત

બ્યારે મોગન રાજ્યની પડતીની ચરઆતમા હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજોની સ્થિતિ ઉપર સુજ્ઞ સુધરતી ગઈ, ત્યારે યુરોપમા ફ્રાન્સ અને હોલેન્ડ વચ્ચેની ઢી દુશ્મનાવટ એ બેઉ પ્રજાની ઈન્ડ સામે દરીઆ ઉપર દરીદાર દરવાની સધળી સામગ્રી તથા બળને તોડી ફેડી નાખ્યા ફ્રાન્સ અને હિંદુસ્તાન ઉપર એક સંખી રીતે સ્વ-નંદી બાદશાહો અમન કરતા હતા આદમા લુઈએ ફ્રાન્સમા અને ઔરંગઝેબે હિંદમા જે રાજનીતિ શરૂ કરી હતી, ને તેને લીધે જે મામ પશ્ચિમ નિપજ્યા હતા, તે એ ખીજને ધણી સારી રીતે મળતા આવતા હતા એ બાદશાહે ગાદીએ આવ્યા ત્યારે બેઠના ગજબોળે યોર્નિશ્વર પૂર દમામમા ઉડી ગેલા હોતો, પણ બન્ને જણાએ કાર્ પશુ ખાત્યો ખાધા વગર પોતાની આસપાસના નાગો નજરો ઉપર દુશ્મના દર્શા, અને બને ખરચાણુ નુમાનમાર તથા અનિચારી લડાઈઓ કરી પોતાના રાજ્યોની સ્થિતિને મોટો ધોળા પડેલાડયો મુરમોન તેમજ મોગન દરબાર તથા પ્રજા ઉપર ધર્મની બાજતમા અનેક રીતે જુનમ થતો બન્ને હંકાસે આનિ અમલદારોને બબાવે સધળી રાજ્યની સત્તા એકજ હાથમા જમા થવાથી ખુલ્લી ગીતે બેદલ લાય રજવત લેતાતી, અને હલમ ખુશામતબોગ હજુરીઆ શહેનશાહને મગજ સુજ્ઞ નચાવતા અડધી સદીના અધેર કારબારથી બન્ને રાજ્ય બચકર જોખમમા આવી પડ્યા, પણ એજ પડતી અંગ્રેજ પ્રજાની પૂર્વ તરફના વેપારના ઉત્કર્ષ કારણબૂત થઈ.

૩ પૂર્વના વેપારની અગત્યતા—આ સ્થિતિ અનુસાર જે કે આ સમયનો હિંદુસ્તાનનો રાજકીય મામલો અંગ્રેજ લોકોના વેપારને અત્યુક્રાંત હતો, તેપણુ તેઓને માટે એક વેપારી મહા ઉપરથી સાદુ અધિકાર સ્વરાજ્ય ભોગવતા થવાનું કાર્ય દુર્ઘટ હતું મોગન સત્તાની વધતી જતી નબળાઈને લીધે અંગ્રેજના વેપારને અનેક હાનિઓ પહોંચતી, તેઓના સરકારની આસપાસ થતી અપારખીયી તેઓ ભયમાં આવી પડતા અને વારંવાર તેમને નાણા સબધીનું સાન વેઠવું પડતું આ સંજોગમાં તેઓએ પુષ્કળ વિચાર કરી રાજાનિક અમલદારોથી સ્વતંત્ર થવા ઠરાવ કર્યો, અને આવક જેમ અને તેમ વધારવા માટે પોતાના આડતીઓને સૂચના કરી આ ઉપરથી આપણને અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે મોગન રાજ્યની પડતીને લીધે હિંદુસ્તાનની થઈ પડેલી અસ્તબ્ધ સ્થિતિ જોઈ અંગ્રેજ જેની ચચળ પ્રજાને પણ રાજ્યની ગંધ આવવા લાગી અને વેપારી લાભને વળગી નહીં રહેતા એક મહાન કાર્ય આરંભવાની રાહ જોવા લાગી મદ્રાસ અને મુંબઈના તેમના કિલ્લાઓ જોઈએ તેની સારી હાનતમાં હતા, તેમજ બંગાળામાં ફોર્ટ વિનિયમ દુસ્મનો સામે બંધાવ કરી શકે એવો હતો એક નિયમિત વડીનટ હેઠળ પોતાના મધ્યમાં સમ્માન મુકનાના વિચારથી કંપનીએ સને ૧૬૬૭ માં એક મોટું લક્ષ્મી ઈન્ડિયા તૈયાર કર્યું લક્ષ્મી તથા સનાહ કરવાની પોતાના પ્રતિનિધિની સત્તા માટે રાજા જેમની બહાલી મેળવી, અને દેશી નોકરો તરફથી જે અપમાન તથા નુકસાન કંપનીને ખમવું પડ્યું હતું તેનો બદલો મોગન સરકાર પામેથી મેળવવા સર બેન ચાઈલ્ડને ખાસ હુકમો આપી હિંદુસ્તાન મોકલ્યો સનતનતની પડતીમાં પણ દિલ્હીના બાદશાહ છેક બળહીન થયા નહોતા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં બાદશાહી સત્તાનો અનાદર કરવા કંપની તરફથી પ્રયત્ન થતા ઔરંગ-

જેએ મુંબઈની કોઈ ઉપર કરેલા દરવાને પરિણામે અંગ્રેજોની હાલત ધણી કંડોડી થઈ ગઈ. મદ્રાસ અને બંગાળામાં પણ અંગ્રેજોએ મોગલ લશ્કરને હાથે માર ખાધો. સને ૧૬૮૯માં સર જોન ચાઈલ્ડનું મરણ નિપજવાથી અંગ્રેજોની લડાવટ નીતિનો અંત આવ્યો; અને ઔરંગઝેબે જાણે ઈશ્વરના રાજની આજીજી ભરેલી અરજ ઉપરથી અંગ્રેજોનાં અપકૃત્યો માટે તેમને માફી બક્ષી હોય તેમ એક મંજીર ફરમાન કહાડ્યું. આથી કોઈ પણ અરજ મોગલ દરબારમાં નહીં મોકલેલી હોવાથી કંપનીના ડાયરેક્ટરો વાજબી રીતે ગુસ્સે થયા; પણ આ વખતે તકરાર કરવાનું સલામતી ભરેલું નહોતું.

ખ્રીસ્ત દસ વર્ષમાં મોગલ સમ્રાટનતને ખમવી પડવી મુસ્કેલીઓ વધતી ચાલી, અને રાજ્યનો અંત દેખીતી રીતે નજદીક આવતો જણાયો. ઈરાનમાંથી પરદેશી લશ્કરની મદદ લઈ ઔરંગઝેબના એક છોકરાએ ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી; દક્ષિણનાં મોટાં રાજ્યો મદરાસ, મૈસુર તથા કરનાટક ભાગ્યેજ દિલ્હીનું ઉપરીપણું સ્વીકારતાં, કેમકે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ આખા હિંદમાં યોગ્ય સમયમાં કેવા મહત્વના ફેરફાર થશે તે માટે સર્વત્ર ધાસ્તી પ્રસરી હતી. આ સમયગા અસ્થિરતાએ પરદેશી સંસ્થાનેને સ્વચ્છંદી અમલદારો, દુશ્મનપોરો તથા લુટારૂ ટોળાં સામે, તેમજ છેલ્લે એક ખ્રીસ્ત સામે પોતાનો બચાવ કરવા માટે પોતાનીજ મુદ્દસામતી ઉપર વધારે ને વધારે મુસ્તકીમ રહેવાની ફરજ પાડી. યુરોપમાં પણ સને ૧૬૯૦ થી ૧૬૯૭ સુધી લડાઈ ચાલી હતી; અંગ્રેજ કંપનીનાં હિંદુસ્તાનથી પાછાં ફરતાં વહાણોને ફ્રેન્ચ લોકો ઉરાન કરતા; વલંદ લોકો યુરોપમાં ઈશ્વરના મળતીઆ હતા છતાં એશિયામાં અંગ્રેજોની આબાદી જોઈ તેઓની ઈર્ષિના પાર રહ્યો નહીં.

આ ઉપરાંત સને ૧૬૯૮માં એક પ્રતિસ્પર્ધી વેપારી મંડળ ઈશ્વરનાં ઉજુ થવાથી ધણેજ ગુચવાડો થયો. દરેક કંપની પોતાના

વિરોધીનો નાશ કરના મથતી, દરેક મોગને દરખાસ્તમાં એલચીઓ મોકલી આશરો મેળવવા તજવીજ કરી, પ્રપચી સ્થાનિક અમલદારોએ ખન્નેને લગાવી મારી વારાફરતી દરેકને મદદ કરવાનો દોગ કર્યો, અને એક પાસે લાય લીધી નવી કંપનીએ પૂર્વ તરફનો વેપાર પોતાના એકલાના હાથમાં રહે તેની એક મનદ બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી માગી અને તેના બદલામાં વીસ લાખ પોંડની રકમ સરકારી તીબેરીમાં ભરવાની કબજામાં આપી, એજ હકીકત બતાવે છે કે એશિયા સાથેના વેપાર તે સમયે ટેલો નફાકારક હતો.

ધણી કડવાસ બરેલા બચ્ચાર પછી એક અંગ્રેજ કંપનીઓ સને ૧૭૦૨ માં જોડાઈ ગઈ. આ નવી કંપનીનું નામ 'ધી ઈંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની' હતું, તેણે રાણી એનના રાજ્યારોહણ પછી દક્ષિણ એશિયામાં પોતાની સ્થિતિ સુધારના માટે તન, મન અને ધનથી અથાગ મહેનત કરી બીજા ૧૫૫ વર્ષ લગી હિંદુસ્તાનનો વડીનટ જે કંપનીએ ચલાવ્યો તેને હવે હુનીઆમાં સૌથી ધનાઢ્ય શહેર તથા સફર કરતી અંગ્રેજ પ્રજા તરફથી સર્પૂર્ણ ટેકો મળ્યો, અને ઈંગ્લેન્ડની સરકારે તેના મામલામાં જોઈતી સમરક કરી આપવાની મહેરબાની કરી આના અનુપમ લાભો, પ્રજા તથા સરકારનો ટોં અને હિંદમાં લસ્કર ઉભા કરી લડાઈ તથા સનાહ કરવાની સત્તા, ક્રિતેબધ સરકારો તથા લડાયક વહાણો આ સર્વથી કંપનીના હાથ એના મજબુત થવા કે મોઈપણ સુમેદારની નિરૂદ્ધતા નિર્મૂળ કરવાને તે સમક્ષ હતી વેનીસ અને જીનોઆના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલું તો સાબીત થયું હતું કે પોતાના પાડોશીઓથી દોષત અને સુધારામાં મોટે અંશે ચહડીઆતી પણ સંખ્યામાં નાની જનો લસ્કરી મદદથી વેપાર ચલાવી મહાન કાર્યો કરી શકે છે. યુરોપના દરીઆમાં એશિયાનો વેપાર ફતેહમદીથી એક હાથ કરી સ્વતંત્ર રાજ્યોની

રાજધાની બાઇએન્ટાઈન સામ્રાજ્યની પડતી પછી ઇટાલીનાં આ ગહે-
રોએ લીવાંટમાથી ગ્રીક લોકોને હાટી કહાડી કિનારા પરનાં અગત્યનાં
ગ્રાનોનો કમગ્ને લીધો, અને જેની રીતે વવદા તથા અગ્રેનેએ
હિદી મહામાગરમાનો વેપાર ઉપાડી લીધો હતો તેવીજ રીતે તેણે
ભૂમધ્ય સમુદ્રનો વેપાર હાથ કર્યો. બમો વીમ વર્ષ લગી ગ્રીસની
આસપાસના નાના નાના ટાપુઓ ઉપર અમલ ચલાવનાર શહેર શી-
ઓમ છનોઆની એક વેપારી કંપનીની માવજીત હતું. ગ્રીસ અને
એગિયા માઈનરના કિનારા ઉપર એક વખત ચાલેલા ઇટાલીઅન
અમલની નિશાનીઓ હજી પણ ત્યાં માવમ પડે છે. એશિયામાથી
આવતી ચહડાઈ માર્ગે ગ્રીસીઅનો તેમજ ઇટાલીઅનો પોતાનો બચાવ
કરી નહિ શકવાથી ધીમે ધીમે તેમનો નાશ થયો. એમ છતાં જ્યારે
આવા નાના શહેરો આપ બળ ઉપર મુખ્તાક રહી વેપારી તેમજ
ગાંત્યહારી બાબતમા આપણાં મધ્યાં મહત્વના કામ સહેવાઈથી કરી
શકે એ બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે એક અંગ્રેજ વેપારી
કંપનીને સંદેશથી હજારો માઈલ દૂર આવેલા પ્રદેશમા ગાંત્ય ગ્રા-
પવાનું સ્વાભાવિક રીતે કુર્ષિત હતું તે ગ્રેજ જણાશે.

અત્યાર સુધી ફ્રેન્ચ તેમજ અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં જે
કાર્ક કર્યું હતું તે માન પોતપોતાના વેપારની સુધારણા અર્થે હતું,
અને તેઓ રાજકીય બાબતથી અવગ જાણતા હતા. પણ તેઓનાં
વધતાં જતાં બળ. દેશી રાજ્યોની નબળાઈ, ખીચતી જતી વેપારી
તિલચુતા, અને યુરોપમા ક્રાન્સ તથા ઈન્ડ વચ્ચે આવતી તકગર
એ સધળાની મયુક્ત અમર હેઠળ બન્ને કંપનીઓએ વેપારી હરીફાઈ
મુખી દઈ રાજકીય ઉપરીપણું મેળવના ચાલોમ એકાબ્યુ

પ્રકરણ ૩ જી.

ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની.

૧. હિંદુસ્તાનનો મામલો. (ઈ. સ. ૧૭૦૭—૧૭૪૦)

જેની રીતે યુરોપમાં સ્પેનના રાજ ચાર્લ્સ બીજાના મરણ બાદ તેના વારસોમાં મહાન યુદ્ધ થયું, અને તેને અતે સ્પેનના રાજ્યના ભાગ પડી ગયા, તથા સામાન્ય રીતે યુરોપના રાજકીય બધારણમાં મોટો ફેરફાર થયો, તેવીજ રીતે સને ૧૭૦૭ માં થયેલા ઔરંગઝેબના મરણથી મોગલ શહેનશાહત તુડી, અને પરિણામમાં આખા એશિયા ખંડની રાજદારી બવસ્થામાં ભ્રમણ પડ્યું એશિયાના મધ્ય પ્રદેશોમાં હમણાં જે ખળભગાટ તથા ગેરમદોમસ્ત આવતો હતો તે મધ્યમાં સોળમાં સૈમથી ધરિન તથા હિંદુસ્તાનમાં અમલ થવાવતા ગજકુટુંબોની અરિયગતા તથા તેમની પડતી સૂચનનારા ચિન્હ હતા હવે મુધારા તથા અગત્યના ફેરફાર વિનાના કાગળો અત પામે આવતો હતો, અને મોગી શ્રુત મેળવવાનો સમય શરૂ થતો હતો.

મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબના મરણ પછી શરૂ થયેલી માહો માહેની લડાઈમાં કંઈ પણ અનનુ નહોતું કારણ હિંદુસ્તાનમાં ખાલી પડેલી ગાદી ઉપરનો હમ આધારણ રીતે તરનારથીજ નક્કી થતો. બાદશાહી કુટુંબના દરેક રાજ્યમંત્રાને પોતાના નારસા ગાટે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું હતું, અને ખરૂં જોતા મોગલનશની મજબુતાઈ આવી રીતે થતી લડાઈમાં દરેક ગાદીએ આવનારને અમલ ચલાવવાની પોતાની શક્તિની જે કમોગી કરતી પડતી હતી તેને લીધેજ ટકી રહી હતી પણ ઔરંગઝેબનું મરણ ઘણી મોગી ઉંમરે થવાથી તેના

કુટુંબીઓમાં રાજ્ય માટે દેશ ઘરો એમ અગમચેતી થઈ રહી હતી, અને દરેક પક્ષે પોતાની તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. ગાદીએ બેસતા ને મહાન રાજ્ય ઔરંગઝેબે સંપાદન કર્યું હતું તેને તેણે આખર ઘડીએ હેક્ટર અન્વયસ્થિત કરી મુક્યું હતું તેણે રાજ્યની હદ બેસુ માર લગાવી હતી, અને તે હમણાં એટલું તો વિસ્તીર્ણ થયું હતું કે ગમે તેમ જોડી દીધેના પ્રાંતોને તથા પગરપર વિરોધી જાતોને કામુખા રાખી શકે એવો સશક્ત પુરુષ તેના વારસોમાં હતો નહિ. મરાઠા સરદારોની હુદાર ટોળાઓ બટકતા લશ્કરની માફક હિંદના મધ્ય તથા પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશો ઉપર ફરી વળના લાગી દક્ષિણ પ્રાંતોની મહાન મુમેદારી નિઝામે લઈ લીધી, અને જાતે સ્વતંત્ર થઈ બેઠો. એક સાહસિક અધિકારને બગાડા પોતાને હસ્તગત કર્યું પણ બધા શીખ લોકોએ માથું ઉઠાવવા માડ્યું એક પ્રમુખ અમનદારે અયોધ્યામાં પોતાની ગાદી ચાપી, અને વધારે ફરના ભાગોમાં ખોટા દાવાદારો અમન ચાપવામાં ગુથાઈ ગયા. બાબરની અગાધ શક્તિ અને હિંમતથી એકામી મંત્રીની અધનયમાં જે અમનનો પાયા નખાયો હતો તે હવે નિમ્તેજ તથા નિર્નય થઈ ગયો. મોગલ શહેનશાહતના પૂર્ણ જાગૃતતાનીના વખતમાં કામુન અને કદકાર પણ વિસ્તીર્ણ રાજ્યજન હેક્ટર હતા, પણ ઔરંગઝેમનાજ અમનમાં મોગલ લશ્કરને ત્યાંથી કાઢી કહાડવામાં આવ્યું હતું પરદેશી હુમના સામે ખ્યાન કરના માટે હિંદુસ્તાનના નાયબ કોણ તરફ મજબુત ક્રીસ્ત્યેનધીની હમેશ જરૂર હોવાથી જ્યારે અધિકારિજ્ઞતાન મોગલ બાદશાહના હાથમાંથી નીકળી ગયું, ત્યારે હિંદુસ્તાન પાંચુ તેવા હુમનાનો ભોગ થઈ પડ્યું. ઔરંગઝેમના મગલ પછી ત્રીજા વર્ષ નાદીરશાહ નામનો ઇરાની હુદારો અધિકારિજ્ઞતાને વિકટ માર્ગ દિલ્હી ઉપર હતરી આવ્યો, અને તે કમનસીબ શહેરની અમખ્ય અને કમખાટ ઉપજાવે તેની ખુનરેજમાં એકનો

ઉમેરો કરી સિંધુ નદીની પશ્ચિમનો સવળો મોગન પ્રદેશ તાબે કરી શહેનશાહતને મરણુતોળ હાલતમાં મૂકી પાછો પોતાને પતન સીધાવ્યો. આ પ્રમાણે સરહદ એક વખતે ખંડિત થનાથી બે વર્ષ રહીને નાદી રશાહના લશ્કરમાંની એક ટુકડીના સરદાર અહમદશાહ અમદલ્લીએ અફઘાનિસ્તાનમાં રહીને સને ૧૭૪૮થી ૧૭૫૧ સુધીમાં આખું પંજાબ જીતી લીધું. ઉત્તરમાં જ્યારે આ ખામરો હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનને બીજે ઢેડે મરાઠાઓ મધ્ય પ્રાંતમાં નાશકારક રેલની માફક ફરી વળતા હતા. ટુકડા ટુકડાઓર સુમેદારો, ફીતુરી જતોના આગેવાનો તથા બાહુતી ટોળાઓના ઉપરીઓ વચ્ચે સખત ઝપાઝપી થયા પછી જુદા જુદા પ્રાંતો તથા સુમેદારીઓના ટુકડા પડી ગયા, મોટા રાજકીય તોફાનમાં હિંદી પ્રજા ધણી વગર આમ તેમ અફળાવા લાગી, અને તેનો બચાવ કરી જનમાલનું રક્ષણ કરે તેવી ઇર્ષાપણુ માનુષી અથવા અમાનુષી સત્તા કબૂન રાખવાને આતુર થઈ અર્થાત્ જ્યારે લાખા કાગથી ચાની આવેલી રાજ્યપદ્ધતિ મપૂર્ણ રીતે ખેદાનમેદાન થઈ ત્યારે પ્રજા ઇર્ષા અંગ્રેમર અથવા રક્ષકને અભાવે ઊંઘામિન થઈ ગઈ હતી.

૨. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજો, (૧૭૬૫-૧૭૬૮)—આવા ગડમગડના સમય દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકોએ રાજકીય રગમૂમિ ઉપર પહેનરેનો દેખાવ દીધો. આપણે ઉપર જોયું તેમ મુસેપની પ્રજામાં પોર્ટુગીઝો પેના હિંદુસ્તાન આવેલા, પણ હવે તેઓ વેપારમાં છેન્ન સિથિત થઈ ગયા હતા. વનદા લોકો જે તેમની પછી આવ્યા હતા તેમણે પણ પોતાના મથક ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો આનસા પછી હિંદુસ્તાનમાંથી ઉપાડી સિતોન, જાનસ, બોર્નિઓ તથા મસાનાના ટાપુ તરફ ખસેડયા, અને તેમની ઈશ્ટિ દેન્ડીયા કંપની સને ૧૭૨૮ માં નાગ પામી મને ૧૭૨૨ માં

ઑસ્ટ્રીઆના બાદશાહે ઑસ્ટ્રીઅન તેધરલેન્ડસના વેપારીઓના ઑસ્ટેન્ડ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની નામના મંડળને પૂર્વ તરફ વેપાર કરવા તથા હિંદુસ્તાનના રાજાઓ સાથે સલાહ કરવા વગેરે બાબતો માટે એક સનદ આપી; પણ ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને હોલેન્ડ તેની સામે એકત્ર થઈ જતાથી એ કંપની કુંક છુંદગી બોગવી ખાંગી પડી. આથી ઉલ્લટું ફ્રેન્ચ શોકો ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા અને તેણે પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી. સને ૧૭૧૩ માં પુરા થયેલા દારૂણ યુદ્ધથી ફ્રેન્ચ શોકો જે કે ધણાજ નબળા પડી ગયા હતા છતાં તે પછીનાં ત્રીસ વર્ષની શાંતિ દરમિયાન તેઓએ પોતાની સામગ્રી ધણી વધારી દીધી હતી, તથા સાહસિક જીસેસો ઉત્તેજિત કર્યો હતો. મને ૧૭૧૫ ના અરસામાં કોરોમાંડક કિનારા ઉપર અંગ્રેજ સંસ્થાનની લગોલગ તેમણે પોતાની કોડીઓ રચાપી, અને તેઓના પૂર્વના વસાહતની રાજધાની, પોન્ડીચેરી ધીમે ધીમે આબાદ થયું. શરૂઆતમાં આવેલા ફ્રેન્ચ ગવર્નરો લીનોર અને હુમામે કંપનીનું કામ ધણાજ ઉદાપણથી તથા અતુરાધવી ચલાવ્યું. કુલે જે અત્યાર લગી હુમલી ઉપર ચંદ્રનગરની કોઠીના કુશળ ઉપરી તરીકે વખણાયો હતો, તે જ્યારે સને ૧૭૪૧ માં હુમાસની જગ્યાએ આવ્યો ત્યારે તે કઈ પણ વખત ખોયા વગર કંપનીનું હિત વધારવાને પોતાની હિમ્મતબરી અને મહાન યોગના અમલમાં મૂકવામાં ગુંથાયો.

આ પ્રમાણે યુદ્ધેચ્છના તહનામાથી પુરોષમાં થયેલા સમાધાન પછી હિંદુસ્તાનના વેપાર માટે માત્ર ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડજ દરીફ તરીકે રહ્યાં. એ બન્ને દેશો વચ્ચે જે રસાકસી ચાલી તે શરૂઆતમાં તિક્ષણ પણ વિરોધ રહિત હતી, અને માત્ર વેપારમાં સર્વોપરી કોણ ચાપ સેજ સંબંધી હતી; કારણ વોલપોલ અને ફ્રીઅરી જેવા દાખેલ તથા બ્રાહોસ પ્રધાનોના એકત્ર પ્રયત્નથી એ બન્ને દેશો વચ્ચે

આશરે ૧૭૪૦ લગી મિત્રાચારી રહી હતી હિંદુસ્તાનમાંની બન્ને કંપનીઓ સમીન તથા સર્વ સામગ્રીની ભરપૂર હતી, અને પોતા-પોતાનાજ કામમાં મશગુલ રહેતી, મેઠીઓ તથા આડત રથાપતી અને જે રાજ્ય અથવા પ્રાંતની હકુમત નીચે તેઓના થાણા હતા તેમના અદરના કામકાજમાં બાગ્યેજ માયુ મારતી-ઉક્ત મહાગોની સ્થિતિ તથા બંધારણ ઈંગ્લેન્ડ તથા ફ્રાન્સના પ્રજાકીય લક્ષણ તથા તેના તે વખતના રાજકીય બંધારણનો આમેદુમ ચિતાર આપતા ફ્રાન્સમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ત્યાંની સરકાર સાથે ધણે ધાડો સખધ હતો અને કંપનીને સરકાર પાસેથી અનારનવાર પૈસા ઉપાડનાની જરૂર પડતી હોવાથી હમેશા કંપનીનું કામકાજ સરકારની મુનસરી ઉપર રહેતું આ સ્થિતિમાં જો મધ્ય નિપુણ પ્રધાને હિંદુસ્તાનના મામલા ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપ્યું હોત તો કંપનીનો વહીવટ મહારવાના ગળદારી તત્વોને અનુમતિને ચલાવવામાં આવ્યો હોત પણ અશક્ત હાકેમોને લીધે ઉપસ્થિત થતા અસખ્ય ગુચનાડા, અનીતિ તથા દુર્બાઈમાં પદરમાં લુઈનું રાજ્ય ગરક થઈ જવાથી કંપનીને જે સત્તાધિમરી ટેકો મળતો તે તેને ભારે થઈ પડ્યો એથી ઉનડું અંગ્રેજ કંપની સ્પિટિશ સરખરની દેવાદાર હોવાને બદલે નાણાની મોતી રકમો તેણે ઇંગ્લેન્ડની સરકારને ધીરી હતી સત્તાવાજાની મહેરબાની કરતા પાલમિન્ટમાના લાગનમ ઉપર વધારે આધાર રાખી, પોતાનો વહીવટ ગ્વતત્ર રીતે ચલાવવાથી તથા હોસીઆર અને અનુભવી અમનદારોની સલાહ તથા નીચેગાનીથી અંગ્રેજ કંપની વધુ ને વધુ આબાદ થતી રતી

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ બન્ને કંપનીઓની સ્થિતિ તથા સાધનો શરૂઆતમાં જોઈએ તેવા સારા અને સરખા હતા કોરોમાડ્ય કિનારા ઉપરના તેમના સરથાનો દેશની અદરના બાગના વેપારને માટે,

તેમજ બંગાળના અખાતની બન્ને બાજુએ ચાલતા વેપારનાં મુખ્ય ધામ તરીકે અગત્યનાં હતાં. તે ઉપરાંત આ વખતે સિંચેનનો ટાપુ વલંદા કોકોના હાથમાં હોવાથી મથ્લાકાની સામુદ્રધુની તથા પૂર્વ એશિયામાંના તેમના ધીકતા વેપારના રક્ષણ સાર તે દરીઆઈ લશ્કરનાં મથકની ગરજ સારતાં હતાં. વળી મોગલ રાજ્યની પડતીની અસર શહેનશાહતના દૂરના પ્રદેશોમાં ત્વરાથી લાગવાથી દક્ષિણ હિં-દુસ્તાનમાંનાં પરદેશી સંસ્થાનો બંગાળામાંની કોઠીઓ કરતાં વધારે ને વધારે સ્વતંત્ર થયાં. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મરાઠાઓ હવે પરદેશી વેપારીઓને અમુક હદમાં રહેવાને ફરજ પાડી શકે એટલા જોરાવર થયા હતા. કોરોમાંડલ કિનારા ઉપરનાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ કંપનીનાં મદ્રાસ અને પોન્ડીચેરીનાં થાણાંને કિલ્લેબંધી કરવામાં આવી હતી, અને ત્યાં પુરતાં હથિયારબંધ લશ્કર મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. એ બન્ને થાણાં દક્ષિણની સુબેદારી હસ્તક કર્નાટકના મોટા પ્રાંતની હકુમત હેઠળ હતાં. આ સુબેદારી મોગલ બાદશાહે આસફજન નામના સરદારને નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કના ઇલકાબ સહિત આપેલી, પણ પાછળથી તેની સત્તાના પ્રબળથી ગભરાઈ જઈ દીલ્હીદરબારે તે છીનવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે આસફજનએ પોતાની બદલીએ આવેલા સરદારને મારી હાંપી દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા ખેસાડી, અને શહેનશાહતનો એક બળવાન ખંડીઆ રાજ થઈ પડ્યો. ત્યાર બાદ ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર નાદીર-શાહે કરેલા હુમલાથી થયેલા ગેરબંદોબસ્તનો લાભ લઈ નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો સઘજો મુલક, કર્નાટક સુદાં, આસફજનએ પોતાના અમલ હેઠળ લઈ લીધો, અને પોતાના વશજો માટે દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં એક રાજગાદી સ્થાપી. આ વખતે તેણે દિલ્હીની સર્વોપરી સત્તા નામની કબૂલ રાખી હતી, પણ ખરૂં જોતાં તે તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હતો. એવીજ રીતે કર્નાટક પ્રાંતમાં સાઆદતઉલ્લા પણ કેટલેક અંશે

સ્વતંત્ર થઈ બેઠો; પણ તેના મરણ પછી તેના વારસાને માટે ઉત્પન્ન થયેલી તકરારને પરિણામે જે ગેરવ્યવસ્થા થઈ તે જો કે નિઝામે દાખી દીધી તોપણ તેથી અંગ્રેજ તેમજ ફ્રેન્ચ સરકારોની આસપાસના મુલકના સ્થાનિક અમલદારોની હકુમત દેખીતી રીતે નબળી પડી ગઈ. અહીંઆંજ આગળ સને ૧૭૪૫ માં, ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ જાહેર થયાની ખબર મળતાંજ, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકો વચ્ચે પહેલવહેલી ઝપાઝપી થઈ. બેઉ પ્રજા વચ્ચે આર્ય ભૂમિ ઉપર જે રાષ્ટ્રીય દ્વંદ્વયુદ્ધ એક બાજુની મંપૂર્ણ હાર થતાં મુઠ્ઠી કકડે કકડે અદાર વર્ષે મુઠ્ઠી ચાલ્યું તેની આ દુશ્મનાવટ માત્ર શરૂઆત જ લેખી શકાય.

જ્યારે સને ૧૭૪૧માં હુષ્કેની ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના ડાયરેક્ટર જનરલ તરીકે નિમણૂક થઈ, ત્યારે તેની અગાડીના વહીવટદારોએ જે નિપુણતા, વિશાળ ખુદ્દિ, પ્રતિષ્ઠા તથા ચાતુર્ય દાખવ્યાં હતાં તેનું અનુકરણ કરવાનું તથા દેશી સત્તાધિકારી સાથે તેઓએ જે ઘાડો સંબંધ બાંધ્યો હતો તે નભાવવાનું કામ હુષ્કેને માથે આવી પડ્યું. અત્યાર આગમજ કાંઈ પણ ધાંધલ વિના માહી અને કરીકલ ફ્રેન્ચના કબજામાં આવ્યાં હતાં, અને સને ૧૭૪૦ માં મરાઠાઓએ કર્નાટક ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે પોન્ડીચેરીના કિલ્લાના રક્ષણ હેઠળ તે તરફના મુસલમાન રાજાઓએ પોતાનાં કુટુંબ તથા દોષત મુજી ફ્રેન્ચ સરકારની અગત્યમાં વધારો કર્યો હતો. આટલું છતાં જ્યાં મુઠ્ઠી ચઢેર અને મહત્તાકાંક્ષી હુષ્કેએ ફ્રેન્ચ જનસ્વભાવ વેપાર દરતાં ચડાઈને વધારે અનુકૂળ છે એમ ખુલ્લી રીતે જાહેર કરી પોતાની કંપનીને અગત્યના કાર્યક્ષેત્ર ઉપર દોરવી નહિ, ત્યાં મુઠ્ઠી ફ્રેન્ચ લોકોની નેમ માત્ર પોતાના વેપારનું રક્ષણ કરવા તથા તેને વધારવા સિવાય કશું તરફ ફરી નહોતી. દુરઅદેશ હુષ્કેએ ભવિષ્ય બાખ્યું કે યુરોપમાં

ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં તેમની વેપારી મંડળાઓ વચ્ચે વધતી જતી અદેખાઈને લીધે હિંદુસ્તાનમાં પણ તોફાન સળગી ઉડશે. તેથી દેશની રાજકીય રંગભૂમિ ઉપર પોતાની કંપની માટે યોગ્ય સ્થાન મેળવવાના હેતુથી તેણે આમપાસના સગદારો સાથે મસવહત ચલાવવા માંડી, અને હિંદી અખીર ઉમરાવોની માફક ભારે આડંબર આદર્યો; પોતાના હસ્કરી ખાતાની સુધારણાને માટે કાંઈ પણ મહેનત કરવાનું બાકી ગયું નહિ; અને દરીઆમાં પોન્ડીચેરી ઉપર હસ્તો ધાપ તો તે સામે ટકાવ કરવાને જરૂરની કિસ્મેમંધી કરી.

સને ૧૭૪૪ માં યુરોપમાં લડાઈ જાહેર થતાં દક્ષિણ એશિયામાં ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ એ બેમાંથી કોણે રાજ્ય સ્થાપનું એ નક્કી કરવા માટેના યુદ્ધરૂપી નાટકના પહેલા અંકની શરૂઆત થઈ. આપણે માહ ગમવાનું છે કે આ મહત્વના મુદ્દાનો ફડચો, કેટલાકો ધારે છે તેમ, ફારોમાન્ડલ કિનારા ઉપર થયેલી ઝપાઝપી ઉપરથી અથવા દેશી રાજ્યો માટે કૌંસા કોલકરારોની ફત્તેહ અથવા નિષ્ફળતા ઉપરથી કરવાનો નહોતો. પરંતુ આ એ મહાન પ્રશ્નઓમાંથી દરીઆ ઉપર સરમાઈ મેળવવામાં કોણ ફત્તેહ પામે તેના ઉપર આ મુદ્દાનું નિરાકરણ અવગળી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૪ થું.

ફ્રેન્ચની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ લોકો.

૧. ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે લડાઈ—સને ૧૭૪૪ માં જમારે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુરોપમાં લડાઈ જાહેર થઈ ત્યારે ફ્રેન્ચ સરદાર લાખુરડને કેટલાંક વહાણો સહિત ઇંગ્લેન્ડનાં જતાં આવતાં વેપારી વહાણો લૂટવાને અગર તેનાં હિંદી સંસ્થાન ઉપર હસ્તો કરવાને મોરીશીઅસ આગળ તત્પર થઈ રહ્યા હતા. પણ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝમાં એ લડાઈના છાંટા જડતા અટકાવવાના હેતુથી જ્યાં સુધી સને ૧૭૪૫ માં એક બ્રિટિશ કાફલો પોન્ડીચેરી આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી ફ્રેન્ચ કંપનીએ તેને તેમ કરતો અટકાવ્યો. હુથ્થેએ વખત મેળવવા માટે કર્નાટકના નવાબને સમજાવી તેની પાસે પોતાની હકુમતમાં દુરમનાવટ જાહેર થતી અટકાવવા ફરમાન કહડાવ્યું. આ ફરમાનને માન આપી મદ્રાસના અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ પોતાના સરદારને તે બાબતે દુમતો લઈ જતો અટકાવ્યો. તોફાની ઝગડાને લીધે અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યને પોન્ડીચેરી આગળથી ખસી જવા ફરજ પડી. પણ ખીજે વર્ષે પાછા ફરતાં મોરીશીઅસથી આવેલાં ફ્રેન્ચ વહાણો તેની સામે થયાં. આ વખતે અંગ્રેજોએ કર્નાટકના નવાબને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને લાંચ જરાજર નહિ મળેલી હોવાથી અંગ્રેજોનો હેતુ પાર પડ્યો નહિ. નવાબની પોતાની સ્થિતિ પણ સહીસલામત નહોતી, અને એ દુરમનાવટ ધરાવતી પ્રજાને દરિયાકિનારે એક ખીજની ત્રીસ ઉપર હસ્તો કરતાં અટકાવવાનું કામ તેને માટે અશક્ય હતું.

એક અનિર્મિત ઝપાઝપી થયા બાદ અંગ્રેજ વહાણો સિંક્રોન તરફ ઉપડી ગયાં. લાખુરડનેએ હવે બે હબર માણસો કિનારે ઉતારી મદ્રાસને દરીયા તથા જમીનમાં ઘેરા ઘાથો, જે છોડવા માટે અંગ્રેજોને બારે દંડ આપવાની સરત કરવી પડી. આવી રીતે કરેલું સમાધાન હુપ્પેને બીજાકુલ પસંદ પડ્યું નહિ, કેમકે તેના વિચાર પ્રમાણે અંગ્રેજોને હિંદી મહાસાગરમાંથી હાંકી કઢાડવામાં ન આવે ત્યાં લગી ફ્રેન્ચ રાજ્યનો પાયો મજબૂત થાય નહિ, તેથી તેણે મદ્રાસને જમીનદોસ્ત કરવા આગ્રહ કર્યો. બીજી તરફથી કર્નાટકના નવાબે પોતાના રાજ્યની હદમાં થયેલી ખાનગી લગ્નલડી તરફ તિરસ્કાર તથા ગુસ્સો બતાવવાનો ઢોંગ કર્યો, અને તેના માગ્યા પ્રમાણે હુપ્પેએ મદ્રાસ શહેર તેને સ્વાધીન કરવાનું વચન આપ્યું. એટલામાં લાખુરડનેનાં વહાણો તોફાનમાં ભાંગી જવાથી હુપ્પેને મદ્રાસનો કબજો સોંપી તે મૌરીશીઅસ પાછો ફર્યો, અને એવો કરાર કરતો ગયો કે જો અંગ્રેજો દંડ આપે તો તેને ત્રણ મહિનામાં તે શહેર પાછું આપવું.

આ પછીનો બીજો બનાવ અગત્યનો હતો. હુપ્પેના તાબામાં ૩૦૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાહો હોવાથી, અને કોઈ પણ કારણે મદ્રાસ પાછું અંગ્રેજોના હાથમાં જવા ન દેવા માટે ફ્રેન્ચ સરકાર તરફથી તેને છુપી સૂચનાઓ મળેલી હોવાથી, નવાબે જ્યારે તે શહેર ઉપર ઘેરા ઘાથો ત્યારે તેના દેશી લશ્કરને એવી તો અસરકારક રીતે હુપ્પેએ મારી હાલવ્યું કે આખા કર્નાટકમાં ફ્રેન્ચ સિપાહીઓ પોતાના બળને માટે પ્રખ્યાત થયા. પાશ્ચાત્ય દેશના નિયમિત કવાયતથી કેળવાયેલાં લશ્કર અને બીનકેળવાયેલી હિંદી દુકડીઓ વચ્ચે થયેલી આ પહેલવહેલી ઝપાઝપીમાં જે સહેલાઈ તથા ઝડપથી નવાબનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું હતું તેથી યુરોપિયન સૈન્યનું બળકર પ્રબળ પુરવાર થયું. હુપ્પેએ મળેલા લાભનો હિમ્મતથી ઉપયોગ કરી અંગ્રેજ કંપની સામે

અવલા કોલમ્બારો રદખાતના જાહેર કર્યા, તેની સમગ્રી મિલકત જપ્ત કરી, મદ્રાસના ગવર્નર તથા તેના અમલદારોને કંદ કરી પોન્ડીચેરી લઈ ગયો, અને અંગ્રેજોના સેન્ટ ડેવીડના કિલ્લા ઉપર લશ્કર સહિત ધસ્યો. એમ છતાં ઘણા થોડા વખતની અદર બાજી ફેરવાઈ ગઈ એમ મળ્યું ત નૌમસૈન્ય અંગ્રેજોની મદદે આવી પહોંચવાથી ફ્રેન્ચોને ફાઈ સેન્ટ ડેવીડનો ઘેરો ઉઠાવી પોન્ડીચેરી પાછા ફરવું પડ્યું. અંગ્રેજ લશ્કરે તરતજ પોન્ડીચેરી ઘેરું પણ તેમની ઘેરો ઘાલવાની કઠંગી રીત તથા ફ્રેન્ચના શુરવીર બચાવને લીધે તેમની મહેનત વ્યર્થ ગઈ અને તેમને ત્યાંથી પાછું હાંતું પડ્યું.

સને ૧૭૪૮ માં એઈલાસાપેન આગળ ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે તાંત્રનામુ થવાથી હિંદુસ્તાનમાંની લડાઈનો અંત આવ્યો, અને કરેલી શરતની રૂએ ફ્રેન્ચ સોફોને ઉત્તર અમેરિકામાં લુઈસિયાના ઈલેન્ડે આપી દેવાથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું મળ્યું. પગલું આ તિક્ષણ અપાઝખીતું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ ગૌરવ અણધાર્યું વધી ગયું, અને હુબ્હેને કોઈ દેશી રાજા તરફથી લડવા માટે પોતાનું લશ્કર ઉતારનાની મુક્તિમાં ઉત્તેજન મળ્યું.

હકીમત અને સંજોગો જોતા મેરોમાન્ડલ કિનારા ઉપરની સ્થિતિ વિશે હુબ્હેને જે વિચાર બાંધ્યા હતા તે મથાર્થ હતા, અને આવેલી તમનો કંઈ રીતે ઉપયોગ કરવો તે યોગ્ય રીતે તે પારખી શક્યો હતો. હવે દક્ષિણના અમળા પ્રાંતોમાંથી મોગલ સત્તા અદ્રશ્ય થઈ હતી, મહોમાડેની ફાટકુટને લીધે આખું દક્ષિણ હિંદુસ્તાન છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. મુસલમાની ગળ્યો ઉપર લૂટ ચનાની તેમને તોડી પાડી મરાઠા લોકો પરદેશીઓને રસ્તો ખુલ્લો કરી આપતા હતા. દેશી લશ્કર પુરતા શક્તિ વિનાની અનિયમિત બાહુતી હુકડીઓ જેવું હતું, તેથી તેમના બચાવના સાધન સહિત ખુલ્લા પડેલા હતા. આ પ્રસ-

ગોનો લાભ કોઈ પણ જગવાન યુરોપિયન રાજ્ય સહેલાઈથી લઈ શકે
 એ માત્ર હુન્નર નહિ પણ બીજાઓ પણ જોઈ શક્યા હતા. પણ
 એ સિવાય બીજા કેટલાક અગત્યના વિચારો ધ્યાનમાં લેવાના હતા,
 કે જે તેની લોબી યુક્તિઓને અમલમાં મુકતાં વચ્ચે આવતા, અને
 જોઈ તેની આ રથાનિક ફત્તેહ નિર્મૂળ થવા માંડી હતી. હુન્નર
 તેની કંઈ ગણના કરી નહિ. કોઈ પણ યુરોપિયન પ્રજા હિંદુ-
 સ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવા મનમુખો કરે તો ત્યાં સુધી દરીઆમાં
 પોતાના દેશ સાથે સિધો વ્યવહાર તે સ્થાપી શકે નહિ ત્યાં સુધી તેની
 ગમે તેવી ચોજના હશે તોપણ તેનું બંધારણ નગણુ અને જોખમ
 બધું ગણ્યારો, જો આવા વ્યવહારની જોગવાઈ કર્યા વગર દૂર પ્રદેશમાં
 રાજ્ય સ્થાપવામાં આવે તો તેના મૂળ સ્થાન ઉપર એક સપાટો
 પડતાં આખી રાજકીય ઈમારત એકદમ ટુટી પડવાનો ભય રહે છે.
 આવી અગત્યની બાબત હુન્નરના ધ્યાનમાં રહી નહોતી, તેમજ યુરોપની
 જુદી જુદી પ્રજાનું દરીઆઈ બળ કેટલું હતું તેવી બાબતે તેને
 માહિતી હતી. ઓસ્ટ્રીઆની ખાલી પડેલી ગાદી માટે થયેલા મહાન
 યુદ્ધમાં આખું યુરોપ સપડાઈ ગયું હતું, છતાં અંગ્રેજોએ પુષ્કળ ધન
 ખર્ચી, પોતાનું નૌકાબળ અને શક્તિ બેહદ વધારી દીધાં હતાં;
 દરેક ડેકાણે ફ્રેન્ચોના કાફલા ઉપર તેણે સરસાઈ મેળવી હતી, અને
 તેને કેટલેક ડેકાણે હાર ખમવી પડેલી છતાં હિંદી મહાસાગરમાં તેના
 દુશ્મન સામે પુરા પડામાં તેને કંઈ પણ અડચણ આવે તેમ નહોતું.
 ઉક્ત લડાઈ દરમિયાન હોલેન્ડનું પ્રબળ છેકર ખુટી ગયું હતું, અને
 તેને જે જે તુકસાન થયું હતું તે દરેક બાબતમાં ઈંગ્લેન્ડને લાભદાયક
 નીવડ્યું. વળી ફ્રાન્સના દક્ષિણ દેશોમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ જે છત મેળવી
 હતી તેથી કંઈ મંજીન લાભ થવાને બદલે ઉવડું તેમને પ્રત્યક્ષ
 તુકસાન પહોંચ્યું; અને દરીઆ ઉપર તેમના વેપાર તથા કાફલાને

એટલો તો ભારે ઘોડો લાગ્યો કે વૉટરેના જણાવ્યા મુજબ નડાઈને અતે ક્રાન્સ પાસે એક પણ લડાયક બારડસ રહ્યું નહિ આખા ગાંધ્યની અવસ્થા આવી નળણી તથા નિર્ધન થઈ જાય ત્યારે ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થિતિ અવશ્ય બચકર હોવી જોઈએ, કારણ તેને તેના રાજ્ય સાથે મિલો અને નિમ્નનો સબધ હતો લડાઈની આખરે ફ્રેન્ચ કંપની દેવામાં ગરકાવ થઈ હતી, અને ફ્રેન્ચ સરકારના નિમેના તેના ડાયરેક્ટરોએ તેની આટ નધારવાને ભારે પણ ખોટા બ્યાજ જાહેર કરી ખરી હકીકત છુપાવના પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ સને ૧૭૪૬માં સરજો ઘોટાળો બાહેર પડ્યો ફ્રેન્ચ કંપની નાદર થવાની અણી ઉપર હતી ત્યારે અંગ્રેજ કંપની ઇંગ્લંડની સરકારને મોગી રકમ સહેનાઈથી ધીરી શક એવી આતખર હતી, અને તેમ કરી સરકારની નાણા સબધી બીડ ભાગી પ્રધાનો પામેથી અનારનાર મહત્વના હક્કો મેળવના શક્તિમાન થતી

૨. એક કંપની વચ્ચે લડાઈ—ફરેને હિંદુસ્તાનમાં ધુરોપના મામના પ્રિેની તથા પોતાના દેશની પરિસ્થિતિની બીનકુન ખમર પડી શકી નહિ તે તો હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સુધરેલી સ્થિતિ તથા વધારેલા લશ્કરનો સ્વદેશાભિમાની યોજનામાં ફેરી રીતે ઉપયોગ કરવો તે વિચારમાં મશગુલ હતો અને એશિયા ખંડમાં અમન સ્થાપનાના ઉદ્દેશથી રાજકીય દરીઆના તોફાની વમળમાં તેણે હિમ્મતથી માહોમ કરી ઝીંપવાળું હતું અગર જો છેડી લડાઈથી અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ કંપનીની અરસપરસની સ્થિતિ તથા સબધમાં કઈ પણ અગત્યનો ફેરફાર થયો નહિ, તોપણ તેની અમર એ થઈ કે તેમના અઘાપિ પર્યતના પ્રમખજમાં મોટો સુધારો નધારો થયો, અને તેઓ વચ્ચેની દુસ્મનાનટ તથા વિરોધ ધણાજ ગભીર પ્રમારના થયા એ બન્ને સમ્બાને પડેની લડાઈ તથા કપટનો સ્વાદ લાગ્યો હતો, અને બન્નેએ હથીયારબધી

લશ્કર મોટે ખરચે ઉભા કર્યા હતા જ્યાં લગી યુરોપમા શાંતિ હોય ત્યાં લગી એ મહંગો પોતાના હરીફ મામે આવા લશ્કરનો ઉપયોગ કરી રાખતા હોવાથી, તેનો ભાગે ખરચ પોતાને માથે નહિ પડે તે માટે ઝાડ દિદી ગજનચીની તરફથી તેનો ઉપયોગ કરી તેની પામેથી ખરચ દહાડાવવા તેઓ અનિવાર્ય કાણ્યોને લીધે લવચાયા આ લાવ ચમા પ્રથમ કુમાનાર અગ્રેને હતા તાજેરના મગી ગજનચી ગાદી ઉપર તાડુછનો હક્ક જ્યાં તેના નાના ભાઈ પ્રતાપમિહે તે ગાદી છીનવી લેવાથી શાડુછએ અગ્રેનેની મદદ માગી, પણ તેને ગાદી મેળવવામા મદદ કરવા સાત જે ચહાઈ મોખવામા આવી તેણે એની તો દહાડી ગીતે કામ કર્યું કે અગ્રેનેને તાજેર આગળથી પાછું હાલુ પાંચુ, અને સ્વામીના ખરચ ઉપગત ઇતેરન નદીના મુખ આગળ આવેનો દેરીમટાનો મુનમ્ લઈ મતોપ પમડવાની જગ્ગ જણાઈ રવા ગીની નિષ્ક્રાંતા ધ્યાનમા ન લઈએ તોપણ અગ્રેનેએ આ એક ગબીર ગજનચીય ખૂન કરી હતી કારણ આથી દેશી રાજાઓની તમ્ રાગમા ભાગ લેવા માટે હુકમેને જોઈએ તેવો આધાર મળ્યો, અને તે પણ એવી વખતે કે જ્યારે તે એવાજ પ્રધારની વધારે મહત્વની યોજના વિશે વિચાર ચલાવતો હતો.

દેરાગાદના પતેના નિઝામ આસફજહના મરણથી હુષ્કેને જોઈતી તમ્ મગી આસફજહની ગાદીને માટે તેના પુત્ર નાસીરજમ તથા પુત્ર મુસ્તફાજમ નચે તમ્મર હા, અને તરતજ આખું કર્નાટક જે અત્યાર સુધી આસફજહના મજદૂન જમન હોંગ શાત રહ્યું હતું તે પણ હરીફ દાવાદાગેએ ઉઘવેના બહાદુરી સળગી ઉઠ્યું ત્વગથી અને બહાદુરીથી હુષ્કેએ આ ધાધનમા ઝોમવ્યુ એમ કરવામા તેનો નિષ્કટનો હેતુ એટલોજ હતો કે મદ્રાસ અને પોન્ડીચેરી એ બન્ને એની નચતમા હતા એવા પ્રાંતનો રાજકર્તા ફ્રેન્ચની મિત્રાચારી ઉપર

આધાર રાખનાર ગોઠવવો તેનો દૂરનો આશય ખુદ નિઝામની દરબારમાં ફ્રેન્ચ લાગવગ સર્વોપરી કરી સ્વપ્રબળને માટે આર્થ ભૂમિ ઉપર એક મજબૂત રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો અને ૧૭૪૮ ના તલનામાં પછી ફ્રાન્સની દુરમનાઈથી રહિત મેળવવાની અંગ્રેજોએ આશા રાખી હતી, પણ તેઓને તરતજ માલમ પડ્યું કે તેઓ હમણા અગાઉ કરતા વધારે ભયમાં હતાં આજુ શાંતિનો લાભ લઈ હુકમેએ કર્નાટકની ગાદીના એક દાનાદાર ચંદાસારેખની મદદે પોતાનું લશ્કર મોકલી અમન કરતા નવાબ અનવરુદ્દીનને હરાવી ભારી નખાઓ નિઝામ હિદ્રાબાદની ગાદી માટે લડતા મુઝફ્ફરનગરની સાથે વિજયી ચંદા માહેમે રાજા જઈ એક જણા પોન્ડીચેરી ગયા, જ્યાં ફ્રેન્ચ લોકોએ મોટા દાંડથી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો આ પ્રસંગે કરેલી મદદના બદલામાં ચંદા માહેમે ફ્રેન્ચોને અગત્યનો મુનક બક્ષિસ આપ્યો.

ફ્રેન્ચોના આ કાર્યથી અંગ્રેજોના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ, પણ તાજેરની બાગતમાં પોતે મરેલી પહેલથી તે માટે કંઈ પણ વાધો ઉઠાવી નહિ શમ્વાથી તેમણે ફ્રેન્ચ કંપની સાથે કંડની અને સખ્ત બાગમાં પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો, જેની અંતે એક કંપની વચ્ચે દેખીતી રીતે બગાણું પડ્યું આ હમીકતમાં અંગ્રેજોની સ્થિતિ ઘણીજ ગંભીર થઈ પડવાનો ભય ઉત્પન્ન થતા જે દાનાદારોને ફ્રેન્ચની મદદ હતી તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓની તરફે લડના મિત્રાની ખીન્ને રમ્તો તેમને માટે હતો નહિ હુમણમાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો અનુક્રમે ચંદા માહેમ અને મહમદઅલીને કર્નાટકની ગાદી માટે અને મુઝફ્ફરનગર તથા નાસીરગંજને નિઝામપદ માટે ખુની રીતે મદદ કરના બહાર પડ્યા યોડાન સમયમાં બાગતી યોગાઓએ નામીરનગર ખુન કરનાથી ફ્રેન્ચ લોકોને આડમી રીતે ફત્તેહ મળી, એમને તેથી મુઝફ્ફરનગર જેને હુપ્તે મદદ કરતો હતો તે નિઝામની ગાદી માટે એ ચોન દાવા-

દાર રહ્યા; ખીજી તરફ ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી ચંદાસાહેબ કર્નાટકમાં ગેઝવાઈ ગયો.

ન્યારે એક પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં લશ્કર સામસામી ખુનરેલમાં મચેલાં હત્યાં ત્યારે મદ્રાસ અને પોન્ડીચેરી વચ્ચે ઘણી તિક્ષ્ણ અને તીવ્ર બાબામાં લખાપડી આવતી હતી. એક ખીજી ઉપર દેશ દેશના પરસ્પર વ્યવહારના કાયદા (International law) નું ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષારોપ મુકતા. દરેક જાણુ સામાજાણી યુક્તિ પ્રયુક્તિ ઉપર અનેક પ્રકારનાં કલંક નાખતા. અને સ્વદેશી સરકારને પોતાની તરફથી વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરતા. ફ્રેન્ચ લોકોએ સ્વપક્ષી માટે કર્નાટક હસ્તગત કર્યું, અને મુઝફ્ફરનગરને હૈદરાબાદની ગાદીએ બેસાડવા ખુસીને મોકલ્યો. એ દરમિયાન ચંદાસાહેબની સામા મહમદઅલીને મદદ કરવા અંગ્રેજોએ દ્વીતીનાપોલીમાં લશ્કર રવાના કર્યું, પણ જ્યાં સુધી કલાધવે સંધ્યામની યુક્તિમાં બહાદુરીથી ફેરફાર કરી કર્નાટકની રાજધાની આર્કાટ ઉપર છાપો માર્યો નહિ ત્યાં સુધી દ્વીતીનાપોલીનો ઘેરા છુટ્યો નહિ. ફ્રેન્ચ લશ્કર દ્વીતીનાપોલી આગળથી નીકળી કલાધવની સામે ગયું, પણ તેના નાના પણ બહાદુર લશ્કર સામે ખીલકુલ ટકી શક્યું નહિ. આ કત્તેહનો લાબ લઈ અંગ્રેજ અને તેમના મળતીઆઓ કલાધવ અને લૉરેન્સની સરદારી હેઠળ મેદાન પડ્યા. ફ્રેન્ચોનો વ્યવહાર કાપી નાંખ્યો, ચંદાસાહેબના લશ્કરને વીખેરી નાંખ્યું, ફ્રેન્ચ અમલદારોને કેફ પકડ્યા અને દ્વીતીનાપોલીને ઘેરામાંથી છોડવું. ચંદાસાહેબને મહમદઅલીની મદદે આવેલા મરાઠાઓએ મારી નાંખ્યો, અને હૈદરાબાદ તરફ કુચ કરતાં રસ્તામાં ચમલી જપાઠીમાં મુઝફ્ફરનગર કપાઈ ગયો.

આ અરસામાં ખુસીએ ઘણીજ ચપગના તથા ત્રાંચિયારીયા નિગમની દરજ્જામાં પોતાની સ્થિતિ જોટવી અને તેટલી સુધારી

તેમ કરીને કર્નાટકની ઉત્તરે પૂર્વ દિનારા પર આવેલા ઉત્તર સરકારના ચાર ક્ષણરૂપ પ્રદેશો ફ્રેન્ચ લોકો માટે મેળવ્યા. આ પ્રાંતની આવકથી લશ્કરને પગાર કરવાની ખુસીને જોગવાઈ મળી, છતાં એ પોતાને નિર્ભય અને જોખમ રહિત ગણતો નહિ. તે સારી પેઢે સમજતો કે તેનો મુખ્ય આધાર હુન્નક મયાવવાને હુધવાઇ ગયેલા લશ્કરના ઉપર હોવાથી તે કોઈ પણ વખતે પોતાના મગતીઆથી છુટી પડી જઈ જોખમમાં આવી પડે. આથી તેણે હુન્નને અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરના દંડતાથી આગ્રહ કર્યો. હુન્નની સ્થિતિ પણ કામાડોળ હતી, તેને કમનમીએ કર્નાટકમાં બાજી ઉપડાઈ ગઈ હતી, અને ક્યાઈન તથા લોરેન્સ જેના નિપુણ સરદારોની સામે ટક્કર ઝીંડે એવો કોઈ બાહોશ ફ્રેન્ચ હુન્ને પાસે નહોતો. વળી તેની કેટલીક ગેરરીતિને લીધે તેના હિંદી મગતીઆનો તેમજ ફ્રેન્ચ મરકારનો વિશ્વાસ હુન્ને ઉપરથી ઉડી ગયો. વળી પોતે આ પ્રમાણે માનભગ થવાથી ફ્રેન્ચ કંપનીની નાણા મંમથી સ્થિતિ ઘણી જોખમભરી થઈ ગઈ ત્યાં સુધી હુન્ને તેના ઇયરેક્ટરોને તે વિષે કાઈ માહિતી ન આપી પણ જ્યારે એકદમ પગપોગે ધુત્તાં કંપનીની આંટ જોખમમાં આવી પડી ત્યારે અંગ્રેજ કંપની માથે સલાહ કરી અગાઉ માફક મિત્રાચારી આંધવાના હેતુથી ફ્રેન્ચ સરકારે હુન્ને ૧૭૫૪માં ફ્રાન્સ પાછો ખેંચવાની લીધો, તે તેની જગ્યાએ મોઘીઅર ગોડેડુને મોકલ્યો. ગોડેડુએ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી તુરંતજ અંગ્રેજ ગવર્નર મોન્ડર્મ માથે સલાહ કરી, જેક કંપનીએ મુલકગિરી ઉપર નીકળવું નહિ એમ અરસપરમ દરાવ કરાવ્યો. માનભગ હુન્ને કુલાળીઅત હાવતમાં ફ્રાન્સમાં દહાડા પુરા કર્યા.

૩. હુન્નેની રાજનીતિ—આ પ્રમાણે થયેલા કાયકારના સમયથીજ એશિયામાં ફ્રાન્સનું નસીબ પવટાઈ ગયું તેમ જ તેના પાયાઓ

રીતે ગચ્છવામાં આવે છે. હુષ્કેની રાજનીતિ છોડી દેવાના કૃત્યને ખાસ કરીને હાવના ક્રેન્ચ ઇતિહાસકારો દુક બુદ્ધિનું તથા બીકણુ લેખી ઘણી સખત રીતે વખોડી કહાડે છે. ક્રેન્ચ સરકાર ઉપર એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે તેણે પોતાની લગભગ ફોતદમદ બાજુ તજી દઈ જે માણસે હિંદુસ્તાનમાં મોટું યુરોપિયન રાજ્ય સ્થાપવાનો પહેલો નિયાર કરી ક્યે માર્ગે એ હેતુ પાર પડે તે સુઝાડ્યુ હતું, તેને જરૂરની વખતે છોડી દીધો હતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાન જીતવામાં ઈંગ્લેન્ડને માત્ર ક્રેન્ચે વિશાળ બુદ્ધિએ ગોધી કહાડેલા માર્ગ ઉપરજ જનાવું હતું. ઇતિહાસકાર જેમ્સ મીય કહે છે કે એ જીત મેળવવા મારે જે મહાન ગોધી અગત્યની હતી એક તો પાશ્વર્ય દેગોનાં કવાયતી લશ્કર સામે દેશી ફોજની નમજાર્ધ, અને બીજી દિદી સિપાઈઓને યુરોપિયન રીત પ્રમાણે દેગરવાની મહેવાઈ. તે વગી ઉમેરે છે કે આ બન્ને ગોધો ક્રેન્ચ લોકોએ કરી હતી. એ પછીના મગજા ઇતિહાસકારોનું કહેવું પણ એજ છે. વગી તેઓ ઉમેરે છે કે ક્રેન્ચ નૌકાઅમલદારોની મદદની ગેરહાજરી, બારોશ લશ્કરી સરદારોની ખૂટ, આકસ્મિક બનાવો, સગ્રામમાં અચૂની વખ તનુ તેનું કમનસીમ, અને સાથી વધારે કપનીના સાહમપ્રત્યે ક્રાન્ધના પ્રધાનમંડળની મદ લાગણી એ સગ્રામને લીધે હુષ્કેની બાજુ નિષ્ફળ ગઈ હતી. એ ખરૂ છે કે હુષ્કે એક બુદ્ધિગાળી તથા કાબેજ પુરૂષ હતો અને એની રાજકીય દ્રષ્ટિ વધારે ચકોર હતી. આપણે ઘણી ખુશીથી એક્ષીન્સ્ટને દર્શાવેલા અભિપ્રાયને અનુમોદન આપીયુ કે પહેલપહેલા જેણે નિયમિત તથા કવાયત લીધેલા લશ્કરનો ઉપયોગ કર્યો, અને જેણે કિનારા ઉપર નહિ બેસી ગેરતાં હિંમનથી હિંદુસ્તાનના માંહેલા ભાગમાં પરાયણુ કર્યું અને જેણે મોગવ સહેનસાહતની મત્તાની નિર્બળતા ઉઘાડી પાડી તે હુષ્કે હતો. એમ છતાં એટલું તો કબૂલ

રાખવું જોઈએ કે હુપ્સે જેવા શક્તિશાળી પણ કમનસીબ પુરુષને એશિયાના સમ્રાટ તથા રાજકીય બાબતોમાં મુદ્દાની શોધ કરનાર લેખકોને કદાચ પણ કારણ નથી અગત્યનો પણ ચિંતાર્થ સનાતન તો એજ છે કે આટલી બધી શક્તિ, બુદ્ધિ તથા સ્વદેશાભિમાન છતાં હુપ્સે શા કારણથી પોતાના કાર્યમાં વધારે અગાડી જઈ ફત્તેહમદ થઈ શક્યો નહિ? જેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે હુપ્સેના નિયારો તરફ ફ્રેન્ચ સમ્રાટ બેદરકાર નહિ રહી હોત તેના હંમદારીકા અથવા તાબાના માણસોએ જબીર બૂન ન કરી હોત અને હુપ્સેને આખરે તરબોડી ન કહાડ્યો હોત તો અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાકી કહાડનામાં ફ્રેન્ચ નિષ્થી થતે, તેઓને એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તેઓના નિયારો ઔતિહાસિક પ્રમાણની તથા દેશની એકદર સ્થિતિની અવગણના કરે છે, તેઓ એના અપ્રસરત અનુમાન ઉપર દોડે છે કે મહારાના રાજ દારી ફેરારો એક નજીની લડાઈના પરિણામ ઉપર અથવા તો પ્રાતિક મરતર કે સુમાના મોર્લ કમ્પ્રાઈના વખતના વર્તન ઉપર આધાર રાખે છે શહેનશાહત સ્થાપના માટેના ક્રાન્સ તથા ઇંગ્લેન્ડના બળ અને સાધનોની તુલના આની રીતે કરનાની નથી આગમ્યથીજ હુપ્સે ખોટો ભાગ દોરવાઈ ગયો હતો, અને એ તે પ્રમરે સર્વોપરી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ દિદી રાજાઓથી મનત્ર થવાને તે ઇચ્છતો હતો આમ કરનામાં કોઈ પણ મુરોપિયન હરીફ તેની આડે આની તો તેને શીખત આપવાને તે ઇતેજ્જ હતો આ હાલતમાં જો અંગ્રેજો ફ્રેન્ચ કમ્પા વધારે મજબુત ન હોત તો હુપ્સે પોતાની ધારણામાં જરૂર ફત્તેહ પામ્યો હોત વળી ઉગાઝાપણમાં તેણે પોતાની ખપનીને અવિચારી ખરચ કરી દેવામાં ગમ્મન કરી હતી, અને તેથી પણ તેના વિચારને ક્રાન્સથી અનુમોદન મળવામાં મુશ્કેલી નહી આ મરગા નિયારો ઉપર ફ્રેન્ચ લોકોને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા માટે ઇચ્છવડું

દરીઆઈ બજા તોડવાનું અવશ્ય હતું. પણ સને ૧૭૫૪માં એ કામ ક્રાન્સના પોતાના આપજા ઉપર આધાર રાખી કરી શકે એમ નહોતું, અને તેથીજ કુષ્ટેની રાજનીતિનો ત્યાગ કરનાં પોતાના નૌકાસૈન્યની કમનાકાતીને લીધે ફ્રેન્ચ લોકો દિંદમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

બીજો ફ્રેન્ચ વિગ્રહ.

૧. ફ્રેન્ચ સરદાર કાઉન્ટ લાલી—પાગલા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ કંપનીઓ વચ્ચે સને ૧૭૫૪ માં સલાહ થઈ, પણ તે માત્ર નામની જ હતી. કારણ એ વર્ષ રહીને ઉત્તર અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો મંગંધી ક્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે યુરોપમાં જે લડાઈ જાગી તેનો સજ્જસજ્જાદ તરતજ દિંદુસ્તાનમાં લાગ્યો. પૂર્વ તરફનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો ઉપર હસ્તો કરવાનું ક્રાન્સની સરકારે ફરમાવ્યાથી કાઉન્ટ લાલીને એક મજબુત લશ્કરની સરદારી આપી દિંદુસ્તાન રવાના કર્યો. તેને ખાસ સૂચના આપવામાં આવી હતી કે તેણે કોઈ પણ પ્રકારે કુષ્ટે અથવા ખુસીની રાજનીતિનું અનુકરણ કરવું નહિ. છતાં લાલી એવા દ્રઢ વિચારનો હતો કે અંગ્રેજ લોકોને દિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી દેવાડયા વગર ફ્રેન્ચ સત્તા સહેજ પણ સ્થિર થશે નહિ. આવો મહાન હેતુ જર લાવવા માટે ક્રાન્સને કમનસીમે તેને લાલી જેવા એક બહાદુર અને ત્યાગી, પણ આ કામને માટે તદ્દન નાલાયક, સરદારને હાથે કામ લેવાનું નહોતું.

મોકલવાનું નહીં થયા બાદ જો તરતજ લાલી રવાના થઈ હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યો. દોત તો તે ધણી બારીક પ્રમગે કોરોમાડલ કિનારે ઉતરતે. કારણ કે સને ૧૭૫૬ના જુન મહિનામાં બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ-દૌલાએ અંગ્રેજોને કલકત્તાની મહાર હાકી કહાડ્યા હતા, ને તેમના સમગ્ર કિસ્મા તથા કોહીઓ છીનવી લીધી હતી, અને તેજ વર્ષના બક્ટોળરમાં કનાઈસ મદ્રાસથી લશ્કર તથા કાફલો લઈ કલકત્તા તરફ ધસતો હતો આ નખતે મદ્રાસનો ગવર્નર તથા તેની કૌન્મિય ગમગટમાં પડેના હતા કે યુરોપમાં જાહેર થયલી લશ્કરને ખગિલામે ફ્રેન્ચ કાફલો હિંદુસ્તાન આવી પહોંચે અને તેને જુમી હૈદગમાદથી ઉતરી આવી મદદ કરે તો મદ્રાસનું આખું આણું ફ્રેન્ચના કમળમાં જઈ પડે આટલું છતાં ધણી જ તરા તથા કહાપણથી એક ખીન્ન મોડું લશ્કર કનાઈસની મદદે મોકલના તેઓએ ઠરાવ કર્યો કે, જેથી એકત્ર સૈન્ય બંગાળા ચાલ કરી કોરોમાડલ કિનારા ઉપર ફ્રેન્ચ કાફલો આવી લાગે તે પહેલાં મદ્રાસ ખાણુ ફરી ચક્રે આ જોખમભર્યો અખતરો અંગ્રેજોને લાભદાર નીવડયો, કેમકે ફ્રાન્સમાં કાફલો તૈયાર કરનામાં એટલું ગાફેલપણું તથા સુન્દાર આલી, ત્યારબાદ રસ્તામાં પણ એટલી ઢીન થઈ કે ૧૭૫૮ના એપ્રિલ સુધી લાલી પોન્ડીચેરી પહોંચી શક્યો નહોતો.

આટલો વખત ગુમાનવાથી આવેલી તક ફ્રેન્ચ લોકોના હાથ-માંથી જતી રહી. અંગ્રેજોએ સિરાજ-ઉદ-દૌલાને કલકત્તામાંથી નસાડ્યો, ઉપગત તેના લશ્કરને પ્યામીના મેદાનમાં વીખેરી નાખી તેને પદમ્પટ કર્યો, અને તેની જગ્યાએ પોતાના મગતીઆ મીરજાદરને બંગાળનો સુમેદાર બનાવી હિંદુસ્તાન સૌથી ફળદ્રુપ પ્રદેશના એકલા માલીક થઈ બેઠા. તે ઉપગત કનાઈસે ફ્રેન્ચને આખા બંગાળા તથા સરકારમાંથી બીજેરી કહાડ્યા. ઉત્તર સરકારમાંથી ખુસીની સત્તા

નષ્ટ થતાં હૈદરાબાદમાંની તેની આંટને હાનિ પહોંચી, અને તેની બહારની દમામવાળી સ્થિતિ કેવી અસ્થિર તથા ડામાડોળ હતી તે જાહેર થઈ ગયું.

એ દરમિયાન લાલીએ હિંદી મહાસાગરમાં આવી પહોંચી સેન્ટ ડેવીડનો કિસ્સો સર કર્યો, અને જો તેને પૈસા તથા ખોરાકની તંગી પડી નહિ હોત તો તે મદ્રાસ ઉપર કુચ કરતે. પણ પૈસાની લાલચે તાન્નેર ઉપર નિષ્વળ હક્કો કરી તેણે પોતાની અધિયતામાં વધારો કર્યો, અને નાણાં સંબંધી વધારે મુંચવાડામાં આવી પડ્યો. એટલામાં દક્ષિણ તરફ આવી પહોંચેલાં અંગ્રેજનાં લશ્કરી વહાણો સાથે થયેલી કેટલીક અપાર્જપીમાં ફ્રેન્ચ કાફલાને એટલું તો મખન તુકસાન લાગ્યું કે તેનો સરદાર ડી. આશી, લાગુરડનેની માફક, સને ૧૭૫૮ના આંગસ્ટ મહિનામાંજ હિંદુસ્તાન છોડી ગયો. લાલીની આશુશ તથા ધમ-કીથી પાછો ફરવાને તે બીજાકુલ લગ્નચાયો નહિ. આ પછી લાલીને ખુમીની સાથે તકરાર શરૂ થઈ. ખુસી છેક જ અધીરો બની ગયો હતો, તોપણ પોતાના દેશના કમનસીબ સરદારની હાર થતી અટકાવવા તેણે કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. લાલીના દુક્રમ અન્વય ખુસીએ હૈદરાબાદ સાથેનો પોતાનો સંબંધ છોડ્યો તેજ વખતથી નિઝામના દરબારમાંથી ફ્રેન્ચ લાવવગ અદ્રશ્ય થયો અને તેની જગ્યા અંગ્રેજ લાવવગે લીધી.

નાણાંની તંગી, સત્તાધિકારીઓના તિરસ્કાર તથા લશ્કરના અવિ-શ્વાસથી અકળાઇ જઈ લાલીએ શુવ ઉપર આવી મદ્રાસ ઉપર ચઢાઈ કરી. પણ તે શહેરની કિસ્સેબંધી એટલી તો મજબુત હતી, અને તેમાં એટલો તો ખોરાક ભરેલો હતો કે લાલી તેના ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શક્યો નહિ, અને અંગ્રેજ કાફલો દ્રષ્ટિએ પડતાં જ ત્યાંથી રવાના થઈ જવાની તેને જરૂર પડી.

હવે પછીના બીજા બાર માસમાં લાલીની સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ. તેના યુરોપિયન લશ્કરમાં ગંભીર બળવો ઉઠ્યો, અને

ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્ય હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી છેવટનું કૃત્ર કરી ગયું. ખુસીની સલાહ ન ગણકારી લાલીએ વૉન્ડીવાસના કિલ્લાને ઘેરા ધાલવા આગ્રહ ધર્યો. કુટ તેની સામા થયો. બેઉ લશ્કર વચ્ચે એક ધણી નજ સખત અને ખુનખાર લડાઈ થઈ, અને બન્ને બાજુએ છત મેળવવા અથાગ મહેનત કરી; પણ ફ્રેન્ચ લોકોને ગભરાટમાં પડેલા નેઈ કુપર અને કુટ તેઓ ઉપર તુડી પડ્યા, અને લાલીને પોન્ડીચેરીમાં ભરાઈ જવાની ફરજ પડી. આ હાર ફ્રેન્ચ લોકોને પ્રાણુપ્રાતક નીવડી. આ પછી તેઓ ખુલ્લા મેદાનમાં નીકળવાની હિમ્મત કરી શક્યા નહિ. તેમના દુશ્મનોએ તેમના તાબામાંના મુલકો છતવા માંડ્યા, અને લાલીને કોઈ પણ તરફની મદદ નહિ મળવાથી પોન્ડીચેરીમાં ઘેર્યો. તેની પામે પુરતો ખોરાક, દારૂગોળો તથા લશ્કર ન હોવાથી સને ૧૭૬૧માં તેને અંગ્રેજોને સરણે જવું પડ્યું.

ખીજા ફ્રેન્ચ વિચ્છેદનાં પરિણામ—પોન્ડીચેરીની પડતીથી ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે હિંદમાં ચાલેલો વિચ્છેદ સદંતર બંધ પડેલો ગણી શકાય. આ સમયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં મો. ટીપ્પુલી હેમોન્ટ નામનો ફ્રેન્ચ ઇતિહાસકાર એટલે લગી જણાવે છે કે જો લાલીએ તેને ફ્રાન્સમાં મળેલી મૂલ્યના દરીઆમાં ફેંકી દીધી હોત, અને દુશ્મની રાજનીતિનું અનુકરણ કરી ખુસીની સલાહ પ્રમાણે તે ચાલ્યો હોત તો હિંદુસ્તાનનો મુગટ ઈંગ્લેન્ડના તાજમાં બાગ્યેજ ખીરાજવા પામત. આ વિચારો દર્શાવેલે રસ્તે ફળીબૂત થાતે એ પ્રાણુજ શંકા-શીલ છે. દુશ્મને એકદમ બોલાવી લેવાથી અથવા અત્યંત ખારીક વખતે લાખુરડને તથા કી આશીના ચાલ્યા જવાથી, અથવા લાલીની હડીલાધ્વીજ હિંદુસ્તાન ફ્રેન્ચ લોકોના હાથમાંથી ગયું એમ કદી પણ કદી શકાયે મહિ. તેમજ પોતાના દેશથી અત્યંત દૂર જેખમકારક ગામડાં બેસવાની નજરે પડેલાં મોટાં મોટાં અંગ્રેજોનાં કારણે આ

પરિણામ નિપજ્યું નથી; કારણ આ બાબતમાં તેઓએ હમેશ હદ ઉપરાંતની નિપુણતા દર્શાવી હતી. સંતરમા તથા અઠારમા સૈકામાં અમેરિકા અને એશિયા ખંડમાં જે અનેક સાહસ તેઓએ ઉપાડ્યા હતાં તે આ ગુણની સહાદત પુરતાં હતાં. ખરે જોતાં પંદરમા લુધની દુંદી દ્રષ્ટિની રાજનીતિ અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં થયેલું હંદગા-ગાપણું, તેની રખાયતોની તથા અશક્ત અને નાસાયક પ્રધાનોની ખોટી દોરવણી એ સધળા ક્રેન્ચ લોકોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કઢાડ-વવામાંજ ખાસ કરીને કારણભૂત હતાં. યુરોપમાં થયેલા સાત વર્ષનો વિચલ પુરો થતાં અગાઉ ઉત્તર અમેરિકામાંના ક્રેન્ચ સંસ્થાનો, આફ્રિકામાંના અને વેસ્ટ ઈન્ડીઝમાંના કેટલાક ફળદ્રુપ ટાપુઓ ક્રાન્સના કબજામાંથી જતા રહ્યા, જર્મનીમાં ક્રેન્ચ લશ્કરે અનેક વાર હાર ખાધી, અને દરિયા ઉપર ગંભીર તુકસાન બોમબ્યું, એ સધળું જ્યારે આપણે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે લાલી કરતાં ચઢીઆના ગુણના સંરદારો પણ કોરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર નિષ્ફળ થને એમ કબૂલ કરવામાં હંધપણ્ય વાંધો રહેશે નહિ.

તાત્પર્ય કે ક્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીની નાદારી, દેશ તથા પરદેશમાં ક્રાન્સની રાજપદ્ધતિની ગેરવ્યવસ્થા તથા અંધેર, અંસ્થાનિક અને વ્યાપારી હિતને ભોગે યુરોપખંડમાં ચલાવેલું દારૂણ યુદ્ધ, અને સામુદ્રિક બળનો નાશ એ ક્રાન્સની પકડતીનાં મુખ્ય કારણો હતાં. વળી જ્યારે ઈંગ્લાંડનો પરદેશ ખાતાનો કારભાર પીટ જેવા કુશળ પ્રધાનના હાથમાં હતો, ત્યારે આપ અખત્યારી તથા સ્વચ્છંદી લુધના અમલમાં ક્રાન્સની પરદેશી રાજનીતિ બેદરકાર અને અશક્ત દરખા-રીઓ દોરવના હતા.

આપણે જોઈ ગયા તેમ આર્યભૂમિ ઉપર ક્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકો વચ્ચે જે લડાઈઓ થઈ તેમાં પહેલી વખત એઈ-લા-ચાપેસના તહનામાંના સમયે ૧૭૪૮ માં જો કોઈને-કંઈ લાભ થયો હોય તો

તે ફ્રેન્ચને હતો. બીજી વખતે જ્યારે હુથેએ પોતાની અવિચારી રાજકીય યોજનામાં ઝોકાવ્યું ત્યારે પણ લડાઈની આખરે સને ૧૭૫૪ માં બેઉ પ્રજાની સ્થિતિ સમતોલ રહી પણ ૧૭૬૧માં ફ્રેન્ચ લોકોની સ્થિતિ ધણી જ બદલાઈ ગઈ અને તેમની તાકાત ઓછી થયલી પ્રત્યક્ષ માલમ પડી આ પ્રમાણે તેમનું બળ ધીમે ધીમે હીણ થઈ ગયું હતું છતાં એક છેલ્લો હુમલો કરવાને તેઓએ સને ૧૭૮૧માં હિંમત કરી આ વખતે અંગ્રેજોની સ્થિતિ કોઈ પણ પ્રકારે સારી નહોતી, ફ્રાન્સ, સ્પેન, હોલેન્ડ અને અમેરિકાના સંસ્થાનોની સામે ઈંગ્લેન્ડે એકથે હાથે ટક્કર જીતવાની હતી, હિંદુસ્તાનમાં પણ હૈદર-અલી તથા મરાઠાઓની સામે તેઓને અવારનવાર લડવાનું હતું. છતાં જો કે ફ્રેન્ચ કાફલાની સરદારી ફ્રાન્સના સૈન્યી હોશિયાર અને ચાલાક નૌકાસરદાર સફેનને આપી હતી અને લશ્કર યુસીના હાથ હેઠળ હતું તોપણ તેઓ કોઈ પણ મદદનું કાર્ય કરી શક્યા નહિ. ગમે તેમ પણ અંગ્રેજોના કબજામાં જે મુયક હતો તે ઉપરનો તેમનો કાનુ પહેલા કરતા ધણેજ મજબુત હતો, અને ફ્રેન્ચ સરદારો પોતાની મયામતી તથા ખોરાદને માટે આધાર રાખી શકે એવું કોઈ પણ ખંદર તેને માટે ખુલ્લું નહોતું, હિંદુસ્તાન આવવાનો સફેનનો મુખ્ય દેવ એજ હતો કે અમેરિકાના સંસ્થાનવાસીઓના બળવામાં અંગ્રેજો શેકાયલા હતા તેનો લાભ લઈ પૂર્વ તરફ તેમને હેરાન કરવા, પણ મને ૧૭૮૩માં વરસેલ્સ આગળ તહનામું થતાં સફેનને યુરોપ પાછા ફરવું પડ્યું ફ્રેન્ચ લોકોનો છેલ્લો મત્ન આ પ્રમાણે નિષ્ફળ જવાથી એમ કહી શકાય કે સને ૧૭૬૩માં પેરીસ આગળ જે સલાહ થઈ ત્યારથીજ યુરોપના બાકીના સવળા દરિયાઈ રાજ્યો વેપાર તથા મુયકગિરીમાં ઈંગ્લેન્ડના હરીફ થતાં અટકી પડ્યાં, અને ઈંગ્લેન્ડે હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓ સાથેજ પોતાનું બળ અજમાવવાનું રહ્યું.

પ્રકરણ ૬ હું.

બંગાળાની જીત.

૧. કલ્યાણ—ફ્રેન્ચ લોકોનો હિંદુસ્તાન સાથેનો સંબંધ કેવી રીતે અને ક્યારે સદંતર છુટ્યો તે એકજ સ્થળે બતાવવાના હેતુથી પાછલા પ્રકરણમાં આપણે સને ૧૭૮૩ સુધીની હમીકત વાંચી. હવે બંગાળામાં બનેલા બનાવોની નોંધ લેવા માટે આપણે કેટલાંક વર્ષ પાછળ હાલું પડશે.

અંગ્રેજ સત્તાનો ઉદય અને ફેલાવો સમવડતાથી બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. જો કે એ બેજ ભાગનો સમય કેટલેક દરજ્જે સામાન્ય લાગે તોપણ અંગ્રેજ રાજ્યના બધારણમાં તે બિજા બિજા પણ અનુક્રમે બનતી હાલતો દર્શાવે છે. પહેલા ભાગમાં રાજ્ય માટેની હરીફાઈ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાંજ અટકી રહી હતી, તેઓ વચ્ચે જે બેચતાણ થઈ તેનો વીશ વર્ષમાં જ અંત આવ્યો. બીજો ભાગ, જેમાં હવે આપણે દાખલ થઈએ છીએ, તેમાં અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓ સાથે વ્યાપાર બાગત અથવા દિનારા ઉપરના જમીનના દુકડા બાબત નહિ પણ આખા મુલક ઉપર સર્વોપરી સત્તા મેળવવા સારૂ હાલું પડ્યું. સને ૧૭૫૬માં ક્લાઈવ અને વૉટસન બંગાળાના નવાબ પાસેથી કલકત્તા પાછું હસ્તગત કરવા મદ્રાસથી ઉપડ્યા ત્યારથી આ હડાઈની શરૂઆત મણુતાં બીજાં પચાસ વર્ષમાં તે વાસ્તવિક રીતે પુરી થઈ એમ કહી શકાય; અગર જો ત્યારપછીનાં પચાસ વર્ષમાં અનેક પ્રદેશો સહામા થઈ ગયા હતા તે એટલે સુધી કે સિંધ અને પંજાબનો મુલક જોડાઈ જતાં અંગ્રેજ રાજ્ય હિંદુસ્તાનની કદરતી. સીમા લગી લંબાયું.

સને ૧૭૫૭થી ૧૮૫૭ સુધીનાં સો વર્ષનાં ઇતિહાસ ઉપર નજર ફેંકતાં કોઇને પણ સાધારણ રીતે જણાયા વગર રહેશે નહિ કે અંગ્રેજોએ એટલા વખતમાં અલુધારેલી સહેલી રીતે એક મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું. આ બનાવ ઇતિહાસમાં એટલો બધો અપૂર્વ, અને અર્વાચીન રાજકીય વિચારોથી એટલો વેગળો લેખાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યના ઉદયના અભ્યાસીઓ, તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ માણસજાતના જ્ઞાનચક્ષુની હદ ઝોળગી જતી હોય એમ મણવાને લલચાય છે. પરંતુ આ સાધારણ વિચારોનું ખોટારૂ ખરી હકીકતને આધારે પુરવાર કરી શકાય. લડાયક શક્તિમાં ચઢીઆતી અથવા સુધારા વધારામાં આગળ પડતી કોઈ પણ સુધરેલી પ્રજા એક નાનકડા મૈન્યની મદદ વડે સહેલથી હિંદુસ્તાન છૂતી તેના ઉપર અમલ ચલાવી શકે એ વિચારોમાં કઈ પણ વિવક્ષણતા અથવા કૌતુક નથી. કારણ બાબરે સોળમા સૈકામાં મધ્ય એશિયામાંથી આવી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી, અને ૧૫૨૬માં પાણીપતની લડાઈમાં ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવી મોગલ વંશની સ્થાપના કરી હતી. આ કાર્ય બાબરને કેટલું મહેલું અને સગવડબધું લાગ્યું તે તેના પોતાના હાથે લખેલાં જ્ઞાનન્ત વાંચવાથી સહેજે જણાશે. જે આ મુજબ એક વખત થયું તેા ફરીથી તેનું જ કેમ ન થાય એ સમજાતું નથી. બાબરે અદ્વારમાં સદીને આરંભે મોગલ શહેનશાહત ડામાડોળ થતાં પડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે શાંત મને અને નિષ્પક્ષપાતપણે નિરીક્ષણ કરનારાઓને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનનો રાજ્યઅમલ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના હાથમાં જઈ પડવાની દરેક જોગવાઈ હતી. ઔરંગઝેબના દરબારમાં આવેલા ફ્રેન્ચ તખીમ બર્નીઅરે પણ આની જ આગાહી કરી હતી, તે પછી બ્રિટિશ રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થપાવામાં કઈ પણ - - - - - એમ માનવાને કારણ રહેતું નથી.

હવે આપણે બંગાળામાં કેવા સંજોગોમાં અંગ્રેજ લોકોનો પગ-
મેસારો થયો તે તપાસીશું. સને ૧૭૧૬માં મેગવેલા મોગલ બાદ-
શાહના ફરમાન અન્વયે હુગલી નદી ઉપરની અંગ્રેજોની કોઠીઓ બંગા-
ળાના દુરંગી નવાબોના કાબુમાંથી જતી રહી હતી, અને ઠેરવેલી ખંડણી
આપવાના બદલામાં માલ આપાત અને નિકાશ કરવાને તેઓને પરવાનગી
મળી હતી. આપણે પાછલાં પ્રકરણોમાં વાંચ્યું તેમ બંગાળાના નવાબ
ને કે દિલ્લી દરબારના સુબેદાર હતા છતાં સહેનસાહની સત્તા સહેજ
નબળી પડનાંજ પોનાના તાબાના મુલકના સ્વતંત્ર ધણી તેઓ થઈ
બેઠા હતા. મરાઠાઓનાં ફીતુર અને મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા અણુ-
ચિંતબા હુમલાથી મોગલ રાજ્યની અંધાધુંધી વધી ગઈ ત્યારે
બંગાળાના નવાબે દિલ્લીની ઘોડીજ આજ્ઞા પાળી અને તેથી પણ
ઓછી મહેસુલ બાદશાહી તીજેરીમાં પગાર કરી. મુરશીદ કુલીખાનના
વખતથી બંગાળાની નવાબી વડીલોપાઈત થઈ. પરંતુ સને ૧૭૪૨માં
અલીવરદીખાન નામના સાહસિક અફગાને તેના પૌત્રને મારી નાંખી
પોતે બંગાળાની ગાદી પચાવી પડ્યો. તેના પ્રતાપી અમલનાં ચૈદ વર્ષ
દરમિયાન પરદેશી વેપારીઓને તેની સામા ફરીયાદ કરવાનું કંઈ પણ
કારણ મળ્યું નહોતું. તેના મરણ પછી સને ૧૭૫૬માં તેનો દત્તક પુત્ર
સુરાજ-ઉદ-દૌલા ગાદીએ આવ્યો. એ એક બંગલી તથા વહેમીલા
સ્વભાવનો અનુભવ રહિત શુરાન પ્રુપ હતો અને તેનામાં રાજ્ય
ચલાવવાની કંઈ પણ કુદરતી શક્તિ નહોતી. વળી અંગ્રેજો સામે તે
એવી રીતે સખત વહેમાઈ ગયો હતો કે બંગાળાની ગાદી માટે તેની
મામા એક હરીફ ઉભો કરવાને તેઓ મહેનત કરતા હતા એટલે
લગી તે માનતો.

બંગાળામાં સુરાજ-ઉદ-દૌલાની આજ્ઞા કરી તેજ વખત કલકત્તાના
અંગ્રેજ સંસ્થાનના પ્રતિનિધિને ઈંગ્લંડથી એવી ચેતવણી આપવામાં

આની કે ક્રાન્સ સાથે લડાઈ જંગવાની ધાસ્તી હોવાથી તેણે પોતાની કોઠીનો ખચાવ કરવા માટે યોગ્ય પગના બરવા આ ઉપરથી તેણે કિલ્લેમધી મજબુત કરવાનો આરંભ કર્યો જંગાળમાં અંગ્રેજોને પોતાના થાણા ઉપર ખચાવના કઈ પણ કામ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવેલો ન હોવાથી મુરાજ-ઉદ-દૌલાએ તેમને તેમ કરતા એકદમ અપ્રમોદ્યા અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ રૂબ પોને કહી બરા બરેની સ્થિતિમાં હતો તે વિચાર્યા વગર તેણે નવામને એવો જવાબ આપ્યો કે ખચાવના જે કઈ કામો કર્યા છે તે ફ્રેન્ચ લોકો સામે અંગ્રેજોનું રક્ષણ કરના માટે હોવાથી, અને ફ્રેન્ચ લોકોએ અગાઉ મનામ છતી લઈ મોગલ રાજ્યની મંદિર સ્થિતિની અવગણના કરેલી હોવાથી, અને તેઓ ફરીથી તેમ કરી કનકતા ઉપર આવે એવો સમય હોવાથી તેમના કૃત્ય માટે કઈ પણ બાધ લેના જેવું નથી આવે. અર્થ મુગજ-ઉદ-દૌલાએ એવો ઉઠાવ્યો કે પરદેશીઓ તેની સર્વોપરી સત્તા તથા રક્ષણ તરફ બેદરકાર છે, એથી તેણે ગુસ્માના આવેશમાં કાસીમ ખાનની અંગ્રેજી મેદી જોર જીતમથી લીધી અને એક મોટું બરકઠ લઈ મનામ ઉપર રનારી કરી અંગ્રેજો થોડો વખત તો તેની સામાં ટપી રહ્યા, પણ મચાવના સાધનના અભાવે નદીને આગે નાસી જતા જેટલા અપ્રમોદ્યા તેઓને મુરાજ-ઉદ-દૌલાના અમલ વચન ઉપર આ ધાર રાખી શરૂ કરી જતું પડ્યું દયાહીન નવામે જેટલા અંગ્રેજો તેના હાથમાં આવ્યા તેમને એક અધારી કોઠડીમાં પુર્યા, જેમાંના આખી રાતની બધર વે ના પડી એકમો છેતાળીમમાંથી માત્ર ત્રેરીસ બીજી સવારે છવના નીકળ્યા.

આ બધાનક મનામની ખમર મદ્રામ પહોચી કે તરત જ એકનીરસ વૉલમન અને કરનમ કનાઈવ અનુક્રમે એક કાંદો તથા લરકઠ લઈ નીમળા પડ્યા તેઓના અભિપ્રાય મુજબ આ એકન

લશ્કર કલકત્તા પાછું મેળવવા માટે જ નહિ, પણ આખો હુમલીનો પ્રાંત નવાખ પાસેથી પાછો લેવા, તથા કેન્દ્ર લોકોને ચંદ્રનગરમાંથી હાંકી કહાડવા, અને બને તો નવાખની રાજધાની મુરશીદાબાદ ઉપર હુમલો કરવા માટે પુરવું હતું. આ સ્વારીની નિષ્ફળતા માટે મદ્રાસમાં કંઈ પણ વસવસો હતો નહિ, પણ સર્વના મનમાં એટલું જ હતું કે એ બહાદુર સરદારો પોતાનું કામ સત્વર આટોપી કાન્સથી રવાના થતો લાલીનો કાફલો કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર આવે તે અગાઉ મદ્રાસમાં દાખલ થઈ જાય. હુસ્મનોની લશ્કરી ટુકડીને કલકત્તામાંથી ખંખેરી કહાડવામાં કસાઈવને કંઈ વિલંબ લાગ્યો નહિ, અને નવાખ તેની સામે થતાં એક અનિયમિત લડાઈ થઈ, પણ તરત જ બેડ બાબુ વચ્ચે સંધી થઈ. વોટસન અને કસાઈવે હક્કો કરી ચંદ્રનગર સર કર્યું. પહેલાં તો નવાખે આ કૃત્ય માટે વિરુદ્ધતા દાખરી નહિ, પણ પાછળથી ફરી જઈ છુપી રીતે ખુસીને હૈદરાબાદથી બોલાવવા આમંત્રણ કર્યું.

આમ થવાથી બંગાળામાં અંગ્રેજો ભયંકર વિટંબણામાં આવી પડ્યા. કારણકે જ્યાંસુધી નવાખ તરફના ભયમાંથી કલકત્તા મુક્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી તેઓ મદ્રાસ પાછા ફરવાને અસક્ત હતા. આથી સુરાજ-ઉદ-દૌલાના કેટલાક અસંતુષ્ટ સરદારો તરફથી કસાઈવને મદદ માટે માગણી થતાં તે તેણે તરત જ સ્વીકારી, અને એવો સંકેત કર્યો કે સુરાજ-ઉદ-દૌલાને પદબદ્ધ કરી તેની જગ્યાએ કાવત્રાખોરના મુખી મીરજાદરને ગાદીએ બેસાડવો. આ ગોઠવણ મુજબ કસાઈવ નવાખની સામા ધસ્યો, અને પ્લાસીની લડાઈમાં સખન સીકસ્ત આપી તેના મોટા સૈન્યને વિખેરી નાખ્યું. લડાઈની ખીજ સવારે બંગાળાના નવાખ તરીકે મીરજાદરની આણુ ફરી, અને તેણે મુરશીદાબાદ જઈ સુરાજ-ઉદ-દૌલાને મારી નાખ્યો. શાંત રીતે આખો પ્રાંત નવા

હાકેમને તાબે થયો. આ જ અરસામાં અહમદશા અમદશ્વી દિલ્હીમાં લૂટ ચલાવતો હોવાથી તે વખતનો મોગલ બાદશાહ આ ફેરફારમાં આડે આવવાને અશક્ત નીવડ્યો. આ અણુધારી ઉધવપાથલથી અંગ્રેજોની સર્વોપરી સત્તા બગાડામાં ખીનતકરારે સ્થાપન થઈ.

૨. આ સમયનાં દેશી લશ્કરો—જાસી આમગ જે તોફાન થયું તે ખામ કરીને લક્ષમાં રાખવા લાયક એટલા સારૂ છે કે તેમાં પહેલી જ વખત ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીના લશ્કરે ખુલ્લી રીતે એક હિંદી નરામના સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ બનાવ અદારમી સદીની અધવચમાં જે દેશી રાજ્યો તથા લશ્કરો અંગ્રેજોની સામે થયા હતા તેની મૂળ નમુનાઈનો એક આમેદુમ ચિતાર આપે છે. હિંદીઓની આ રાજાનાત્રિક કમજોરી, અને પોતાના પ્રદેશ ઉપર અમલ ચલાવવાની તથા હુકમનો સામે તેનો બચાવ કરવાની તેમની અશક્તિ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે અંગ્રેજો શા કારણથી આના વિ-મ્તીર્ણ અને ધનાઢ્ય દેશ ઉપર ત્વરાથી પોતાનો અમલ ખેસાડી રાખ્યા. સાથે સાથે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે શરૂઆતમાં કિનારા ઉપરના જે ભાગમાં અંગ્રેજો સહેવાઈથી જીત મેળવી તે માંહેલા પ્રદેશો કમ્તાં બચાવના સાધન રહિત જ હતો, કારણ કે તેના ઉપરથી સર્વોપરી સત્તાનો નાગ થયો હતો અને લોકો સ્થૂરીર નહોતા મોગલ વંશની અંતના બાદશાહોના સમયમાં હિંદીનું લશ્કર ઘણીજ ખરાબ સ્થિતિમાં હતું, તોપણ ઔરમજેમના મરણ પર્વન્ત કિનારા ઉપર ચઢાઈ કરતા ડોઈ પણ લશ્કરને મારી હમવે તેનું તે બગાડન હતું. જે બગાડમાં પણ એક પ્રગમ અને સશક્ત સુમેદા હોત તો ખાસીની લડાઈમાં કબાઈ આટલી સહેવાઈથી જીત મેળવી શકત નહિ, કેમકે થોડા વરસ પછી અંગ્રેજોને દક્ષિણમાં હૈદરઅલી અને પશ્ચિમમાં મરાઠા સાથે જે શરૂઆતની ઝપાઝપી થઈ તેથી ખુલ્લુ દેખાઈ

આવ્યું હતું કે એ આવાક સમર્થ મરદાગના હાથ દેડા દિદી સિપાહ-
ઓની મેળી સખ્યા બચાવક પ્રતિપક્ષી થઈ પડે છે

આરમ્ભમાં અગ્રેજોને જે ફત્તેહ મેળવી હતી તે બાકુતી સિપાહ
ઓના દગધડા વગરના ગેળા કરતા મોંઘા પણ ગીતે વધારે ચઢી
આતા નહિ હોય એના દિદી લશ્કર મામે હતી તે વખતમાં નાની
નાની દુર્ગોઓના મરદારો બઠમતા માણુઓને એમાં કરી જે કોઈ
તેને પગાર કર તેને માટે એ લશ્કર ઉત્તુ કરતા આ ટોળાઓ
મોંઘા પણ જાનની ગંભીર લડાઈમાં ભાગ લેવાને બીનકુલ અશક્ત
હતા, અને તેના સરદારો પોતાના ધણીની માથા દાવના કરી એક
બાજુથી બીજા બાજુએ ચાલ્યા જવા પડે તે મોંઘા પણ પ્રિયાર હતા
નહિ આવું બરખર લઈ જે કોઈ લડવા જાય તેને ફત્તેહ મેળવવા
માટે ધણોજ શખ રહે એમાં અનુભવ થવા જેવું નથી અગત્યની
મદદીમાં મેળવનાર સરદારોના કબજામાં હતા.

યુરોપીઅન લોકો દિદી રણબ્રૂમ ઉપર દાખલ થયા ત્યારે તેમને
તરત જ માલમ પડ્યું કે તેઓ એસિયાની કોઈ પણ પ્રજાના મરતા
યુદ્ધમાં મદદીઆતા હતા, અને શાસ્ત્રીય રીતિએ એમને બગનો
યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે જરૂરના શુષ્કોથી તેઓ ભરપૂર હતા આવું
અમાનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુઆતની સેનિક જતો પાશ્વા-
ત્ય પ્રજાના પાનદા હેડા આવના લાગી, અને જે સરદારો નિયમિત
રીતે પગાર આપતા તેઓની નોકરી વધારે પસંદ કરના લાગ્યા
આવાજ સાધનોમાંથી અગ્રેજોને પોતાના બગવાન પાયદળ તથા
ગોડેસ્વાજ લશ્કર ઉભા થયા હતા, અને જ્યાં ત્યાં વિજય મેળવ્યો હતો

દિદી હરીશ્ચની મામે અગ્રેજોની રીતે ઝપાગામવ છત મેળવી
શક્યા એ સમજવાને ઉપગતી ટીમ મદદ કરે આવાળીથી પચાની

પહેલા પ્રદેશના પરદેશી રાજકર્તાઓને હાડી મુકી, ક્વાયત પામેલા અંગ્રેજ તેમજ દેશી લશ્કર વડે તેઓના બાહુતી સિપાઈઓને વિખેરી નાંખવા એ કંઈ અંગ્રેજ જેવા બુદ્ધિમાન લોકોને મુશ્કેલ નહોતું. પણ હમેશાં જ કંઈ તેઓને આવી સહેલથી જીત મળી નહિ, જેમ જેમ દેશના મોઢેલા બાગમાં અંગ્રેજોએ પ્રવેશ કર્યો તેમ તેમ તેઓના માર્ગમાં અનેક અડચણો ઉભી થતી ગઈ, અને કેટલીક વાર તેમની ગતિ અટકી પડી. પશ્ચિમ દિનારા ઉપર અશક્ત અંગાળી નવાબના કરતાં તાદન જુદી જાતના હરીફો તેમને મળ્યા હતા, આ કોઈ નહિં પણ મરાઠાઓ હતા. મહત્વના યુદ્ધોથી તેઓ બરપુર હતા, તથા રાષ્ટ્રાત્મ અધારણ અને મજબૂત વ્યૂહરચના કરી શકે તેવા તેઓ હતા. તેઓના મહાન પેશ્વા બાલાજી બાજરાવના સમયમાં હમણાં તેઓએ પ્રાબલ્યની યેચ ઉપર પહોંચી વિસ્તીર્ણ પ્રદેશો જીતી લીધા હતા, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ ધસ્યા જતા હતા. મધ્ય પ્રાંતોમાં તેઓ સર્વોપરી હતા. તેઓનું એક લશ્કર નિઝામના રાજ્યમાં લૂટ ચલાવતું ત્યારે ખીજું કનાટક અને મદ્રાસમાં ખંડણી ઉધરાવતું. આ સધળાં કૃત્યો અંગ્રેજોને ધણાં જ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં, કારણ કે મરાઠાઓએ વારાફરતી અનેક મુસલમાની રાજ્યોને નબળાં કર્યાં તે મુખ્યત્વે કરીને દૈદ્રાબાદમાંના જુસીના લાગવગને સખત ફટકો લગાવ્યો. એકંદર રીતે મોગલ શહેનશાહતની પડતી વખતે જો પુરોપિયન લોકો હિંદુસ્તાનમાં ન હોત તો આખું દક્ષિણ અને મધ્ય હિંદુસ્તાન મરાઠાઓના હાથમાં આવત. ખરેખર અંગ્રેજો નસીબદાર હતા કે જ્યાં મુઘી તેઓનું જળ હિંદુસ્તાનમાં પરિપક્વ થયું નહિ ત્યાં મુઘી તેઓને આવા પ્રબળ હરીફો સાથે બાથ લીડવાનો વખત આવ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

બંગાળાની સ્થિતિ.

૧. બંગાળા—ખાસીના મેદાન ઉપર કલાધિવે મેળવેલી છતથી આખો બંગાળા ધ્વાકો અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો. આથી તેઓની સ્થિતિમાં મહત્વનો અને અસરકારક સુધારો થયો, અને તેઓની શુદ્ધસામગ્રી એટલી બધી વધી ગઈ કે તેઓને હાથે ફ્રેન્ચ લોકો જરૂર માર ખાશે એમ છુટથી કહેવાવા લાગ્યું.

હવેથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું મુખ્ય સ્થાન મદ્રાસ બદલાઈ કલકત્તા થયું. આ એક વખાણવા લાયક અને કલાપણુ બરેહું પગલું હતું, કેમકે હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં અંગ્રેજ સત્તા અહીંથી જ પ્રસરાતી આવી, અને અંગ્રેજોને આ સ્થાનેથી જ હિંદમાં સર્વોપરી સત્તાનો કેરી રીતે ઉત્કર્ષ થાય તેનો ખરો માર્ગ સુઝયો. બંગાળાને રસ્તે આગળ વધવું એ હિંદુસ્તાનની નિર્મળા અને અરક્ષિત આબુઓથી દેશમાં પગપેસારો કરવા બરાબર હતું.

અઢારમા સૈકામાં ખેતીવાડી તેમજ ડુનર ઉદ્યોગમાં બંગાળા સૌથી કળદ્રુપ અને દ્રવ્યવાન પ્રાંત હતો એ નિર્વિવાદ છે. મધ્ય એશિયામાંથી જે અનેક ચદાઈઓ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢ હતી, તથા શહેનશાહતનાં મુખ્ય શહેરો આગ્રા, દિલ્હી, અથવા લાહોરમાં માંહેનાં માંહેના વિગ્રહ થયા હતા તેની કંઈપણ અસર બંગાળાને પહોંચી નહોતી. સૈકાઓ સુધી ઉત્તરમાંથી નાસી આવેલા પરદેશીઓના હાથમાં તેનો રાજઅમલ હતો; પણ કન્યાકુમારીથી બંગાળાના કાંઠા સુધી હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા ઉપર ગંગા, જમના, જલ્પાપુત્રા વગેરે

મોટી નદીઓના મુખ સિવાય મોટાં વહાણો આવી શકે એવું એક પણ બંદર ન હોવાથી કલકત્તા અને તેની આસપાસનો મુલક દરીઆ તરફથી આવનાર દુશ્મન સારૂ ખુલ્લો હતો, અને તેથી કરીનેજ અંગ્રેજ જેવી વહાણવટી અને વેપારી પ્રજાને આ પ્રદેશ ઘણોજ કિંમતી થઈ પડ્યો. બંગાળાથી હિમાલય પર્વતની તળેટી સુધી સમગ્રો વાયવ્ય કાણુનો પ્રદેશ સપાટ હોવાથી જે કોઈના કબજામાં આ વિસ્તીર્ણ મુલક હોય તેના હાથમાં આખા હિંદુસ્તાનનું ઉપરીપણું આવે એમ સહેજે માની શકાયો. અફઘાનિસ્તાનથી માંડીને ખલિફાશાની હદ સરૂ થાય ત્યાં સુધીની હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફની સરહદ ઉપર વિકટ માર્ગે પણ ઝાળંગી ન શકાય એવા પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી દરીઆને રસ્તે અઘાધ લાવનાર માણસને આ કુદરતી બચાવનાં કામો ઘણાં ઉપયોગી નીવડે છે. તે દરીઆ ઉપરથી અરક્ષિત માર્ગે દેશમાં દાખલ થાય છે, કુદરતી કિસ્લેમંધીવાળા મુશ્કના મધ્ય ભાગ લગી ઘુસી જઈ અગત્યના પ્રાંતો કબજે કરે છે, અને કુદરતે ઉમાં કરેલાં બચાવનાં કામોનો પોતાના દુશ્મનો સામે લાભ લે છે. આવીજ રીતે સને ૧૭૫૭ થી ૧૮૪૯ લગી અંગ્રેજોએ દેશી રાજકર્તા સાથે લડાઈ કરી હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા ખેસાડી.

૨. બંગાળાના કારભારમાં ઘોંટાળો—પ્લાસીના રણ-સંગ્રામ પછી અંગ્રેજો સાડ તાકીદનું અને અગત્યનું જે કામ હતું તે બંગાળાનો કારભાર નિયમિત કરી ત્યાં ચાલતી અંધાધુધી દૂર કરવાનું હતું. મીરજાદરે બંગાળાનું નવાબપદ ધારણ કર્યું ત્યારે અંગ્રેજોએ તેની પાસે એવી શરત કરાવી લીધી હતી કે કલકત્તા તથા ખીજ કોહીઓ ઉપર સુરાજ-ઉદ-દૌલાએ હુમલો કરવાથી અંગ્રેજોને જે નુકસાન વેઠવું પડ્યું હતું તે પેટે, અને લડાઈમાં જે ખર્ચ તેમ-
તે બદલે તેણે નાણાંની મોટી રકમ પગાર કરવી, અને

તેના અવેગમાં નવાખને જરૂર પડે ત્યારે તેને ખરચે અંગ્રેજોએ લશ્કર પુરું પાડવું. આવી શરતની દેખીતી મતલબ એજ હતી કે નવાખની તીજેરી હરેક પ્રકારે ખાલી કરવી, અને તેણે પોતાની સત્તા પ્રવર્તાવવામાં ખીનજોખમદાર પરદેશીઓ ઉપર આધાર રાખવો. કોઈ પણ મુલકમાં એક સ્વચ્છંદી તથા આપખુદ ટોળકીની મુનસફી ઉપરજ આધીન રહેવા જેવી અધમતાએ રાજકર્તા પહેાંચે તો તેનાથી જેટલી અંધાધુધી પથરાય છે તેટલી ખીજ કરાથી થતી નથી. બંગાળાના ખાસ કરીને ખરાજ સંજોગોને લીધે અનિશ્ચિત અને વહેંચાયેલી સત્તાની બદી ત્યાં ઘણી જ વધી ગઈ. પહેલાં તો અંગ્રેજ કંપની અને નવાખ બન્નેને એકસરખી રીતે પૈસાની તાણુ પડી. ફ્રેન્ચ લોકો સામેની લડાઈ આણુ રાખવા માટે કંપની અચાગ નાણું મદાસ રવાના કરતી; અને નવાખ પોતાનું લશ્કર વિખેરી નાંખી પોતાની સલામતી માટે પરદેશી મળતીઆઓની મહેરબાની ઉપર આધાર રાખવાનું પર્મદ નહિ કરતો હોવાથી ચહોડેલા પગાર માટે ચાંપીને ઉધરાણી કરતાં બંડખોર ટોળાંઓથી તે વીંટળાઈ ગયો હતો. એટલામાં તેના કેટલાક મુખ્ય જાગીરદારોએ બંડ ઉઠાવ્યું. મરાઠાઓ પશ્ચિમ તરફથી બંગાળા ઉપર આવતા હતા, અને દિલ્હીના બાદશાહનો શાહજાદો પોતાના પિતાના મુલકનો એક પ્રાંત સર કરવાને બહાને બંગાળાના વાયવ્ય ખુણા ઉપર લશ્કર લઈને આગળ વધતો હતો. આ હુમલાની સામે થવાને ખીરખરને મોટા લશ્કરની જરૂર હતી. ખીજ તરફ અંગ્રેજ કંપની તેને જે લશ્કરી મદદ આપતી તેના બદલામાં નવાખ પાસે મોટી રકમ નિયમિત વખતે લેવાને આગ્રહ કરતી. હજી પણ અંગ્રેજોનાં મુખ્ય હિત તથા હેતુ વેપારમાં જ સમાયલાં હતાં, પણ તે ઉપરાંત રાજકીય ખટપટ તેમણે માથે વહોરી લીધેલી હોવાથી અસલ બદીઓ અને ગેરવ્યવસ્થા બંગાળામાં જન્મ પામ્યાં.

અંગ્રેજો-હિંદી ઇતિહાસના આ જ સમય દરમિયાન અંગ્રેજના નામ ઉપર ધણાજ ગંભીર પ્રકારની અને અક્ષમ બદનામી આવી સને ૧૭૬૦ થી ૧૭૬૫ સુધીનાં છ વર્ષમાં જ્યારે કનાઈય ઇંગ્લેન્ડ ગયો હતો ત્યારે કંપનીનું કામકાજ અચક્ક અને જીનઅનુભવી અમલદારોના હાથમાં ગયાથી ક્યાંકને જે અથાગ મહેનતે બગાળાનો વહિવટ વ્યવસ્થિત કર્યો હતો તે ઉપદ્રાઈ ગયો, બહારથી હુમલા આવવા લાગ્યા, અને ખુબ ખંગાળામાં કંપનીના પ્રતિનિધિ તથા નવાબ વચ્ચે કડવાસ ભરી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. સ્વાભાવિક રીતે નનાબનો મનસુખો પોતાની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી કંપનીને હરેક પ્રકારે વીરબળમાં નાખી નેના હરીફ સાથે મળી જઈ તે કારતરા રચતો, અને મરાઠાઓને હરાવવા માટે જે યુક્તિપ્રયુક્તિ થતી તેને નિષ્ફળ કરના મથતો.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે નવાબ અથવા કંપની કોઈ પણ માફકસર અમલ ચલાવી શક્ય નહિ, અને બેઉ પ્રજામાં અગમખામણી થઈ પડ્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓ ખંગાળામાં હોલતનદ ચનાના હેતુથીજ આવેલા એટલે તેઓનું કામ સર્વું કે તેમાંના ધણાએ તો સ્વદેશ તરફ પરાયણ કરવા માડ્યું જેઓ રહ્યા હતા તેમાંના કેટલાક તો કામદાના અગર સાર્વજનિક બંધનમાંથી પોતાને મુક્ત ગણતા, ને અનેક લાભ-ઓના ભોગ થઈ પડતા સ્વમાન, ન્યાય યુદ્ધિ તથા પ્રામાણિકપણું બાળુએ મુકી ભોગવ અથવા મરાઠાઓની માફક, પણ તેમના કરતા વધારે નિયમિત તથા વ્યવહાર રીતે, તેઓએ ફાળ્યું તેમ લૂટ ચલાવી. આવી રીતે સહેલાઈથી શ્રીમત થઈ જતા કંપનીના નોકરોમાં અવિનય અને સીરજોરી વધી ગયા, કંપનીની આવક ધી ધી અને મીરજોર સાથેની તકસરે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું.

આખરે આ વારવાર ઉપસ્થિત થતા ટટાનો એકદમ નીવેડો

લાવવા સાથે કલકત્તાના પ્રેસીડન્ટ અને ટ્રાન્સિલ્વે મીરજાદરને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકી તેના મુખ્ય મહેસુલી પ્રધાન અથવા દીવાનને તે જગાએ એસાડવાનો ઠરાવ કર્યો. મીરજાસમે અંગ્રેજોને પુરતાં નાણાં વખત-સર પગાર કરવાનું વચન આપ્યું, ને જંગાળાના નવાખી મસનદ ઉપર ગોઠવાઈ ગયો. પણ મીરજાદરની માફક મીરજાસમ પણ થોડા વખતમાં કરેલી કબુલાત પાળવામાં નિષ્ફળ થયો, અને કંપની સાથેનો દંડાસ ગુરુસાહેબે વંધી ગયો. રાજ્યની સામાન્ય અંધાધુંધીને લીધે તેમજ રસ્તાની સલામતીને અભાવે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો વેપાર અટકી પડ્યો, અને અંગ્રેજોએ હાથમાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરી હિંદી વેપારી માલ યુરોપ તરફ નિકાશ કરવાનો તેમનો. એકલાનો હક છે, એમ નવાખ પાસે જાહેર કરાવવા, તથા જંગાળામાં આયાત નિકાશ ઉપર લેવાની જાહેરમાંથી તેમને ખાતલ કરાવવા આમ્રદ કર્યો. આવા હક સિદ્ધ કરાવવામાં કંપનીના દેશી તેમજ અંગ્રેજ નોકરોએ નવાખની સત્તા તરછોડી દેડાડી, અને તેના મુજબી અમલદારોની સામાન્ય આચાર લઈ ઉભા થયા.

આ પ્રંચક ધસારામાંથી પરિણામે એક મોટા ધડાકો થયો. મીરજાદર કલકત્તાની ટોડી ઉપર દુમલો કરવાનો મનમુખો કરે છે એમ માલમ પડતાં તેને તેમ કરતો અટકાવવાના હેતુથી પટનાના થાણાના મુખી એલીએ તે શહેરનો એકદમ કબજો લીધો, પણ તે નવાખના લશ્કરની સામાન્ય જાણ કરવાને અશક્ત હોવાથી તેનાં માણસો નાસી જતાં નવાખના હાથમાં સપડાઈ ગયાં. એટલામાં કંપનીના લશ્કરે નવાખને સખીત શીકસ્ત આપવાથી તેણે ગુરુસાના આવેશમાં પોતાના કબજામાંના અંગ્રેજોને કાપી નાખ્યા ને પોતે આઉધના વઝીરની હાવણીમાં નાસી ગયો. અંધાધુંધીના આવા કરણારસ ભરેલા પરિણામથી અંગ્રેજો દંડા ચર્ચ ગયા, નાવેશી ભરેલા હકો છોડી દીધા.

અને મીરજીરને સને ૧૭૬૩માં પુનઃ બંગાળાનો નવાબ બનાવ્યો. બે વર્ષ રહી મીરજીર મરણ પામતાં બંગાળાના મસનદ ઉપર પુત્ર-જા જેવા નવાબ બેસાડવાની રીતનો અંત આવ્યો; કેમકે સને ૧૭૬૫માં હિંદુસ્તાન પાછા ફરતાં ક્લાઈવે, દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી બંગાળા, બહાર અને ઓરિસાના ત્રણ પ્રાંતોની મહેસુલ ઉધરાવવા તથા તેનો વહિવટ ચલાવવાનો હક બક્ષિત મેળવ્યો. આ દિવાનીના હકથી અંગ્રેજો શહેનશાહતના એક મોટા વિભાગના પ્રત્યક્ષ વહિવટ-દાર થયા.

બંગાળાની બહારનો રાજકીય મામલો—મીરકાસમ આઉધના વઝીરની હાવણીમાં નાસી ગયો ત્યારે દિલ્હીનો બાદશાહ પણ ત્યાં હતો, એટલે દેવચોગે મળેલી તકનો લાભ લેવા વઝીર ચુક્યો નહિ. બંગાળામાં દિલ્હીની સત્તા ફરીથી સ્થાપવાને બહાને, પણ ખરે જોતાં ફાવે તેટલો મુલક પોતાના અમલ હેઠળ ખેંચી લેવાને મતલબે બાદશાહને નામે તેણે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. બકસર આગળ મેનેજર હેકટર મનરો અંગ્રેજ લશ્કર લઈ તેની સામા થયો અને તેને હરાવ્યો. આ હારનું પરિણામ ધાર્ણ્ય મહત્વનું આવ્યું. અંગ્રેજોની જીતથી દિલ્હીનો બાદશાહ તેમના કબજામાં આવ્યો; આઉધનો વઝીર ગમ-રાઈ ગયો, કપનીનું લશ્કર ગંગાનદી ઓળંગી બનારસ અને અલ્હા-બાદ લગી જઈ પહોંચ્યું, અને બંગાળાની વાયબ દોમના પ્રદેશો

તથા પંચમળના બનેલા આ મોટા મુલકમાં ઔરંગઝેબના મરણના સમયથી ચાલતી અંધાધુધીનું પ્રબળ હમણું પૂર જામેલું હતું. પડી બાગેલી શહેનશાહતના ખંડીએર આટેની હોંસાતોંસી મોગલ રાજધાનીમાં અને પ્રાંતિક સત્તાનાં મુખ્ય ધામોમાં ઉગ્ર પ્રકારની ચાલતી હોવાથી હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગ દરતાં દિલ્હી અને આગ્રા, લખનૌહ અને બનારસમાં સર્વથી વધારે વાર લડાઈએ થઈ હતી. ખસોં વર્ષના જુલમી અમલે આ સપાટ પણ ફળદ્રુપ પ્રદેશના અનેક સ્વતંત્ર સંરદારો તથા એકસંઘ ચલ્લી જતોને સચોટ દાખી નાંખેલાં હોવાથી જ્યારે મોગલ રાજ્ય પડ્યું ત્યારે દેશમાં ચાલેલી ગેરબ્યવસ્થા અટકાવવાને કંઈ પણ સ્થાનિક સાધનો રહ્યાં નહોતાં. દક્ષિણમાંથી તીડની માફક મરાઠાઓ ઉભરાઈ આવ્યા, અને ઉત્તરમાંથી અફઘાનો ઉતરી પડ્યા. ઔરંગઝેબના મરણ પછી પચાસ વર્ષમાં મોગલ શહેનશાહ દગલબાજ પ્રધાનો અથવા લોબી ધુતારાઓના હાથમાં ફસાઇ પડ્યા અને શહેનશાહતની કંઈ પણ સત્તા તેમના હાથમાં રહી નહિ. દેશની આ હાલતમાં દિલ્હીના મુખેદારો અને પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર મંરથાનો સ્થાપવા મંડી પડ્યા, અને એક બીજાને બોગે પોતાની સીમા જેમ બને તેમ લંબાવવા મથ્યા.

આપણે જાણીએ છીએ તેમ દક્ષિણમાં નિઝામે પોતાની આણુ ફેરવી હતી; વાયવ્ય ખુણામાં મોગલ બાદશાહનો પ્રધાન પોતાનો અમલ ગંગા નદીની પૂર્વમાં આવેલા આક્રમણના પ્રાંતમાં ખેસાડી ચુક્યો હતો; અફઘાનિસ્તાનમાંથી ઉતરી આવેલા રોહીલાઓએ બહાદુરીથી રોહીલખંડનો મુલક પચોવી પાડ્યો હતો, અને કોષ્ટક ડાલો અને નસીબદાર જાટ સરદાર જમના નદીની પેલીપાર ભરતપુરનું રાજ્ય સ્થાપવામાં ફત્તેહ પામ્યો હતો. પડીબાગેલા મોગલ રાજ્યના એક મોટા અમલદારે આઆનો કબજો લીધો હતો; બીજાએ બાદશાહના શરીર

ઉપરાત દિ'હી હસ્તગત કર્યું હતું. પંજાબની હાલત પણ તેની જ હતી. અફઘાનિસ્તાનના હાકેમના પ્રતિનિધિઓએ તેનો કેટલોક ભાગ મગ કર્યો હતો, અને બાકીનો ઝનુની અને જડખોર સીખ લોકોના હાથમાં હતો. આ સમયમાં સત્તા તથા સુવર્કને સારૂ જે અસાધ્ય રણ મોગી ખેંચતાણુ થઈ તેમા સામાન્ય રીતે ઉપર કહેલા જોરાવર હરીદ્શીએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. આ સંગ્રામનો એક પણ તેના તાબામાં આવેલા સુવર્કનો હકદાર માલીક નહોતો, તેમજ રાજ્યની યોગ્ય અવસ્થાનુ અથવા રાજકીય મૂળતત્ત્વોનુ તેને સહેજ પણ જ્ઞાન નહોતું. દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાત ઉપરજ આધાર રાખતી. જેની પાસે પુરતા પૈમા હોય તે અથવા જેની આટ બાગે હોય તે દોગાર્ધ કરતા. વળી કોઈક એકાદ પ્રાંતની મહેસુલ ઉધરાવવા માટેનુ ફરમાન બાદશાહી તીજેરીમાંથી મેળવી શકતુ જે તે જમીનદાર વર્ગની હડીલાઈ ફર કરી મહેસુલ વસુલ કરી શકે તો ધણુખરૂ તે પ્રાંત તેનો થઈ જતો, અને તેનુ જળ વધતા તેના મગ્યાનની હદ લખાતી જતી. જે કોઈ પ્રમળ મુખીની સરદારી હેઠળ ખેડુતો એકત્ર થઈ તેને હાકી કહાડે તો તેનો મુખી એક નાનકડા રાજ્યનો ધણી થઈ પડતો આની રીતે જમીન અથવા તેની મહેસુલને અંગે જે અનેક લડાઈઓ થયેલી તેને લીધે દેશમાં ચિત્રચિત્ર પ્રકારની જમાબંધી હાલમાં હસ્તી ભોગવતી માલમ પડે છે.

તોફાની દરીઆના ઉલ્લગતા મોજા ઉપર અફઘાતા એક બાની ગયેલા વહાણુ જેનીજ મોગન રાજ્યની હાલની સ્થિતિ હતી. અત્યાર સુધી એક ગંજ્યકેદી તરીકે રહેલા આયમગીર બાદશાહના ખુન પછી નૈરત્ય કોણુમાંથી મરેદાઓ અને વાયવ્ય કોણુ તરફથી અહમદશા અબદલી ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર ધસતા આવ્યા. જ્યારે સને ૧૭૫૭માં અહમદશા દિલ્હીજઈ પહોંચ્યો ત્યારે બાદશાહ પામે નજીબ ઉદ દૌલાની મુખ્ય

પ્રધાન તરીકે નિમણુક કરાવી અને પંજાબમાં પોતાની તરફનો એક પ્રતિનિધિ ગોઠવ્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપરનો પોતાનો કાબુ અખંડ રાખવાના હેતુથી આ ગોઠવણો કરી અહમદશા પાછો સ્વદેશ સિધાવ્યો. પણ મરાઠાઓએ તેની મેરહાજરીનો લાક્ષણિક બહાદુરી તથા કંઈક ઉદ્વેગ લાભ લીધો. ન્યારે પેશાઓમાં સર્વથી નિપુણ તથા અકલબાળ તરીકે વખાણાયેલો બાલાજી બાજરાવ મધ્ય હિંદમાં મરાઠી સત્તાનો પાયો નાંખવામાં રોકાયો હતો, ત્યારે તેનો બાઈ સ્થુનાથરાવ એક મોટું લશ્કર લઈ ઉત્તર તરફ ઉપડ્યો. ઢોલકર અને સિંધીઆની મદદથી તેણે દિલ્હીનો કબજો લીધો, નજબ-ઉદ-દૌલાને ત્યાંથી ખંખેરી દહાડ્યો, લાહોર ઉપર ત્વરાથી જઈ પહોંચી ત્યાંના અધિપતિ પ્રતિનિધિને હાંકી મુક્યો અને પંજાબમાં મરાઠી અમલ બેસાડ્યો.

આ મહાન પરાક્રમ મોટા ડહાણા યજ્ઞોમાં કહીએ તો મરાઠાઓની એકતાનું શિરોચિંહુ ઢાખવે છે. ‘દક્ષિણના યોડાઓએ સિંધુ નદીનાં પાણીથી પોતાની તરફ મટાડી હતી; પણ અહીંથી જે તેમનું નસીબ ઉઘડાઈ ગયું’ અને ઉત્કર્ષની જે ભરતીમાં તેઓ અવાપિ પર્યન્ત ધસડાતા હતા તેની ઓઠ ખેડી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના માસિક થવા માટે આપો હિમ્મત ભર્યો સપાટો ખાસમાં મરાઠાઓ તેમની ગણગણીમાં સુક્યા હતા, કેમકે આથી તેમના મધ્યસ્થાનથી ઘણે દૂર તેઓ જઈ પડ્યા હતા. વળી ઉત્તરનાં મુસલમાની રાજ્યો અસંખ્ય હોવા ઉપરાંત શરવીર અને બજવાન હતાં, અને અહમદશાને છંછેડવામાં તેઓને અત્યાર લગી મળેલા કોઈ પણ હરીફ કરતાં બંધકર દુસ્મન તેઓએ ઉભો કર્યો હતો. દિલ્હી મરાઠાઓના હાથમાં જવાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાન રાજાઓમાં તેમની પોતાની હસ્તી તથા સલામતી માટે ધારની પેહી. તેઓને તરતજ લાગ્યું કે કોઈક મજબુત અને લડાયક સરદારની આગેવાની હેઠળ સર્વના બચાવ માટે જો

તેઓ એકત્ર થાય તોજ તેઓનું રક્ષણ થઈ શકે અહમદશાના ઉપરીપણા નીચે આવી એકસપી ઉભી કરવામા નજીબ-ઉદ-દૌલાએ મહેનત કરવામા બાપી રાખ્યું નહિ આ એમ્નતાની સઘળી ગોઠવણ સંપૂર્ણ થતા સને ૧૭૫૫-૬૦ મા અફઘાન સરદાર લડાઈમા ભાગ લઈ શકે તેવા સઘળા અફઘાનોને લઈને પળખમા આવ્યો તેણે એકે સપાઈ લાહોર છૂટ્યું, અને મરાઠા અમનદારોને હાકી કહાડ્યા પળખના દક્ષિણ ભાગ ઉપર હોનમર તથા સિંધીઆ લૂટ ચલાવતા હતા તેમના ઉપર હલ્લો કરી વારાફરતી બંનેને મારી હઠાવ્યા, દિલ્હી પાંધુ લીધું અને વિજય મેળવતો ગંગા નદીના મિનારા સુધી તે જઈ પહોંચ્યો પેશ્વાએ તરતજ એક પ્રચંડ લશ્કર તૈયાર કરી અહમદશાની સામા મોકલ્યું આ વખતે લગભગ બધા મરાઠા સરદારો એકત્ર થઈ સામાન્ય દુસ્મનનો પરાજય કરવા દ્રુ મને આવ્યા હતા, બીજી બાજુએ અમદ લીના અગ્રસરપણા હેશળ મુસનમાનો એકસપ થઈ તેની સામા થયા આ બે મોટા લશ્કરો સને ૧૭૬૧મા દિલ્હીની નજદીક પાણીપત ઉર્ ઉશ્કેરના પ્રાચીન ઐતિહાસિક મેદાનમા વ્યૂહ રચનામા ગોઠના િ ગયા મરાઠાઓએ લડાઈ શરૂ કરતા પોતાના ઝનુની હુમ લાથી દુસ્મનોની સખત મપણી કરી આથી અફઘાન લશ્કરની જમણી બાજુ એમ્દમ ગમરાખમા પડી અને મરાઠાઓની તોપના નુકસાનમરફ ગોળાઓની સામે તેનો મધ્ય ભાગ ટપી શક્યો નહિ ચુસ્સાના આવે શમા નાસીપામ થતા અહમદશાનો વઝીર અફઘાનોને રણુક્ષેત્ર ઉપરથી નાસના અટમન્દામા નિષ્ફળ નીનચ્યો, પણ અફઘાન મરદાર પોતે ધણો હિમ્મતવાન અને મમેન હતો તે જખતર પહેરેના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ફાવતુ ગએના લશ્કરને લઈ મરાઠાઓની સામા ઉપડ્યો. થોડી વાર તો મરાઠાઓ જહાડરીથી લખા, પણ તેનો સરદાર નાથી જતા અથવા મરણુ પામતા તેઓની વ્યૂહરચનામા બગાણુ

પડયું, અને અસંખ્ય માણસો કપાઈ જતાં તેઓએ ધણીજ સખત દાર ખાધી.

આ પ્રમાણે સચોટ ક્ષતેહ મેળવતાં અહમદશાએ ધાર્યું હોત તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અફઘાન અમલ સ્થાપી શકતે. અત્યાર લગી અનેક વરના રાજાઓએ દિલ્હી અથવા આગ્રામાં પોતાની ગાદી દુશ્મનો ઉપર જીત મેળવીનેજ સ્થાપી હતી. જો અહમદશા પણ તેમ કરત તો હિંદુસ્તાન સાથેના અંગ્રેજોના સંબંધનો ઇતિહાસ જુદોજ લખાતે, પણ અફઘાન લશ્કરે મેળવેલી જીટ લઈને સ્વદેશ પાછા ફરવાને તેને આગ્રહ કર્યો. કાળ નિર્ગમન થતાં અહમદશાનો કાબુ ઉત્તર હિંદ ઉપરથી ઢીલો પડી ગયો, અને બીજાં ચાલીસ વર્ષ લગી પન્થ-બમાં ગડખડ થયા કરી, જેની અંતે તે તરફ સીખ લોકોએ પોતાનો અમલ થોડા વખત સાર સ્થાપ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

મરાઠા અને મહેસુર (ઈ. સ. ૧૭૬૫-૧૭૭૦)

૧. બંગાળામાં ક્લાઈવની રાજનીતિ (૧૭૬૫-૧૭૬૭)
—પાણીપતની લડાઈમાં મરાઠાઓની સખત હાર થયા છતાં હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓમાં તેઓ સૌથી ચપલ અને યમાનક હતા. તેમની અતિ લોભી વૃત્તિ તથા મુસવમાની સત્તા તરફના સખત વેર-ભાવને લીધે તેમજ તેમની જીટકાટ કરવાની સાહજિક વૃત્તિને લીધે ખાસ કરીને સઘળા મુસવમાન સરદારો તથા રાજાઓ તેઓની સામે એકત્ર થઈ ગયા. આ પરિણામ અંગ્રેજોને લાભનું હતું, કારણ એથી

જેઓ મરાઠાની સાથે થયા તેઓ સર્વે ખરૂં જોતા અંગ્રેજોની તરફ આવ્યા આવ્યા વગર જે હવે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક આંગ્રેજાન મુસલમાન સરદાર થઈ પડ્યો હતો તે પણ સને ૧૭૬૫ માં મગાળા ઉપર ખીજી વખત હુમલો કરનામાં નિષ્ફળ જવાથી અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી બાધના ખુશી હતો આજ સમયે લૉર્ડ ક્લૅવેન્ડેન, દેશના કારોબારમાં મુધારો કરનાની તથા અંધ રાજ્યો સાથે સનાહ કરવાની કુલ સત્તા હાથે હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો ગેરમદોખસ્ત અને લાયક રશ વતને લીધે થઈ પડેલો અસહ્ય મામલો મુધારવા અર્થે તેણે હકુલકાલી બહીઓ દ્રવિડાથી લખી દીધી, પ્રશસાપત્ર મુદ્દિબગથી કારભારની નવી યોજના રચી, જાહેર રાજનીતિના બે ગ્રંથ કામોથી કપનીના કબજા માંના મુનમ્માં અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો મજબુત થયો, અને પરરાજ્યો સાથેના સમઘ નિયમિત કર્યો

પહેલું તો કપની માટે દિલ્હીના શહેનશાહ પાસે મગાળાની દીનાની એલો સપાદન કરી, જે હમ્ની રૂએ અંગ્રેજો એક હયાઆર બંધ વેપારી મકાના ખીનજોખમદાર મુખીઓ મળી એક મોટા પ્રદેશની મહેસુલના જુએદર વહિવટદાર થયા પગિણામે દેશમાં પુર જોસથી ચાલતા નાવેલી ભરેલા ફગા ફટકા અને નાણા ઉચાપત કરનાના મુન્દાઓ અટકાવવામાં અંગ્રેજોની સીધી રીતે લક્ષ પડેવાયુ આથી કપનીની ખરેખરી સત્તા તથા મગાળાના નવાબની નામની હકુમત વચ્ચે વારંવાર જે અથડામણ થતી તે પણ અટકી

દનાઈવનુ ખીજુ મહત્વનુ કામ આવધના રજીર સાથે મિત્રાચારી કરનાનું હતુ અને ૧૭૬૪ની લગઈ પછી આવધના તામાના બગાળાના વાય-અ ખુણા તરફનો ફેટોક મુનકે હસ્તગત કરવાનું અથવા રજીંગને તેનો આજો મુવક મોખી નેને અંગ્રેજોનો મિત્ર બનાવનાનું કપનીની મુનમશી ઉપર હતું મધ્ય પગ આનાકાની વગર જીની

લીધેલો સધળો મુલક કલાઈવે આકંઠના વઝીરને પાડો આપ્યો, અને અંગ્રેજોના અખતારમાં આવેલા પ્રદેશની હદ લંબાવવાનું મોકુફ રાખ્યું. ખીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓના વિચાર પ્રમાણે આ વખતે કલાઈવે મોગલ બાદશાહને સાથે લઈ એકદમ દિલ્હી તરફ જવું જોઈતું હતું, અને હિંદુસ્તાનનો અને તેટલો મુલક પોતાને કબજે કરવો હતો. કલાઈવે જે ઠરાવ કર્યો હતો તે ઘણીજ દ્રઢતાથી તથા આસપાસના સર્વ જાંગોના ખાસ અવગતન કરી કર્યો હતો, અને તેથી એણે ઈંગ્લેન્ડમાં કંપનીના ડાયરેક્ટોરોને આ બાબત ખબર આપતાં જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી કંપનીના હિત માટે સીધારાખલી રીતીમાં મદતનો ફેરફાર કરવામાં આવે નહિ ત્યાં 'લગી અંગાળા, બહાર અને ઓરી-સાની હદ કુદાવી આમખાસનો મુલક તામે કરવાની યોજના અત્યંત હદ બહારની અને મૂર્ખાઈ બરેલીજ લેખાશે.

આ બારીક પ્રસંગે હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ સુકાનીઓનો મૂળ હેતુ એ હતો કે કંપનીનાં મંસ્થાનનો વિસ્તાર વધતો અટકાવવો, મુલકગિરીની યોજનાઓ ઉપર સખત અંકુશ મુકવો, અને પરદેશીઓ સાથે મુલકમાં ઉતરવું પડે એવા હિંદી રાજાઓ સાથેના કોઈ પણ સંબંધથી પરહેજ રહેવું. આમ કરવાનું કેટલાકો ધારે છે તેમ, અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનના ફેરવાઈ જતા મામલામાં પોતે કંઈ તરફ ધસડાતા હતા તે વિશેની તેમની અજ્ઞાનતા હતી નહિ; પણ તેઓ પોતાની સ્થિતિના પ્રવાહનું અનિવાર્ય પરિણામ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા હતા. અંગ્રેજોનાં મદદો આગળ જે મહાન ક્ષેત્ર પડેલું હતું, તેનું જે-ઐ-ઐ નિરીક્ષણ કર્યું હતું તેમને, તથા જેઓને ખુલ્લું માલમ પડતું કે મોગલ શહેનશાહતના વિખરાઈ પડેલા હુકમરો એકદમ પ્રખળ તથા સામાન્ય સત્તા તરફ સત્વર ખેંચાઈ આવશે તેમને, લાગતું કે જે આ વખતે કંપની વેપાર મુકી દઈ હસ્તગત કરવા તરફ, તથા મોગલ

રાજ્યની પડતીથી નકામા પડેલા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર એક મહાન શહેનશાહત સ્થાપવા તરફ લઈ દોડાવે તો તેને માટે રસ્તો ખુલ્લો હતો. ક્લાઈવે કરતાં ખીન્ને કોઈ પણ ઇસમ વધારે ચોકખી રીતે જોઈ શક્યો નહોતો કે સને ૧૭૬૪માં આઉઘના વઝીર ઉપર અંગ્રેજ લશ્કરે જીત મેળવવાથી અંગ્રેજો બંગાળની બહાર નીકળ્યા હતા, અને તેની અગાડી ખીજું પગલું ભરવામાં આવે તો પછી તેઓને આગળ વધ્યા વગર છુટકોળ નહોતો. આ વખતના ઇતિહાસકાર ડાર્ટન તથા ખીન્નેઓના અભિપ્રાય મુજબ અંગ્રેજોની સ્થિતિ આ અરસામાં એવી મજબુત થઈ હતી કે દેશી રાજાઓની સખત વિરુદ્ધતા છતાં તેઓ ઉપર સંપૂર્ણ સર્વોપરી સત્તા સંપાદન કરવામાં તેઓ પાછા હડે નહિ. આ સાહસ તેઓ ઉપાડી શકે એવી તેમનામાં શક્તિ હતી, પણ ખીજા માત્ર ટૂંકા પરદેશી દરીયા ઉતરી આવે તેની હતી. ફ્રેન્ચ લોકોને મારી હાલ્યા પછી દરીયા માર્ગે અંગ્રેજોના કામમાં વિક્ષેપ પડવાની ધાસ્તી જતી રહી હતી, અને અફઘાનિસ્તાનને રસ્તે મહાન એક્સેકઝાન્ડરથી અહમદશા અબદલ્લી જેવા અનેક સરદારો એ હમ્મર વર્ષ થયાં હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢડી આવતા હતા તે રસ્તો પણ ત્યારથી બંધ થઈ જતો હતો. અહમદશાએ અફઘાનિસ્તાનના પહાડી મુલકમાં અમીર વંશની માદી સ્થાપી હતી, અને તેના દોઢસો વર્ષના લાંબા અમલથી આકસસ નદીના પ્રદેશ તથા ઇરાનના ઇરાન ખુલામાંથી હિંદુસ્તાન આવવાના સંવળા રસ્તાઓ બંધ થઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે અફઘાન રાજ્ય મધ્ય એશિયામાંથી આવતા હુમકા સામે હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરતું હતું, તેજ વખતે અફઘાનોને આગળ વધતા અટકાવવા સીખ લોકો પંજાબમાં હુક્યા હતા. છેલ્લી સદીના અંતના અરસામાં સીખ વર્ગના આશ્રિતો ઈસ્લામ તરફના ઝૂકની દુસ્મનાવટને લીધે એક મહાન સમાજમાં એકત્ર થઈ ગયા. અને પોતાના આગ્રહી

લડાયક ગુણોને લીધે તથા લશ્કરી સરદારોની દેખરેખ હેઠળ તરાથી થયેલા રાજ્યદ્વારી વિઝાસથી સતલજથી સિંધુ નદીના પ્રદેશ ઉપર પોતાની આજુ ફેરવી. મધ્ય એશિયામાંના હલ્લા સામે ખીજે અટકાવ ઉભો કરવામાં સીખ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાનોનો પરમુલ્કમાં વસતા તેમના સ્વધર્મ સાથેના સંબંધ કાપી નાંખ્યો.

સતલજ નદીની ખીજ બાજુએ પંજાબના અગ્નિ ખુણા તરફ દિલ્હીથી લખનૌર સુધી સંખ્યાબંધ મુસલમાની રાજ્યો આવી રહ્યાં હતાં, તેમને ઉત્તરમાં સીખ લોકો તથા દક્ષિણમાં મરાઠાઓ હંકારતા. આ રાજ્યોમાં આઉધ સર્વથી અગત્યનું હતું. તેની સાથે સને ૧૭૬૫-માં કલાઈવે સલાહ કરવાથી તથા નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પડેલા મોગલ ખાદશાહને તે પ્રાંતની આવકનો સારો ભાગ આપી સંતુષ્ટ કરવાથી અંગ્રેજોને એ બાજુ ઉપરથી ખીવાનું કંઈ પણ કારણ નહોતું. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખુણા ઉપરનાં હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યોની માંહોમાંહેની અદેખાઈ તથા ધર્મ સંબંધી વેરભાવને લીધે સત્તાનું સમતોલપણ જળવાઈ રહ્યું હતું; આથીજ બંગાળની સીમા ઉપર ખીજા ચાળીસ વર્ષ પર્યંત શાંતિ પ્રસરી હતી.

૨. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મરાઠાઓ તથા હૈદરઅલ્લી-બંગાળની હદની બહાર અંગ્રેજ મંસ્થાન નહિ લંબાવવાની ધારણામાં કલાઈવ એટલે લગી ફતેહમંદ થયો કે તેણે નક્કી કરેલી સીમામાં અદારમાં સૈકાના અંત લગી કંઈ પણ મહત્વનો ફેરફાર થવા પામ્યો નહિ. પણ એ પછી મરાઠાઓએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અનેક સ્વારીઓ કરી મતાના સમતોલપણને લીધે જે અંગ્રેજ મંસ્થાનો ઉપદ્રવ રહિત હતાં તેમને ઉઘલાવી નાખ્યાં. એમ છતાં આટલો વખત હિંદુસ્તાન-માંના અંગ્રેજોએ કંઈ સલાહમંવમાં ગાળ્યો નહોતો. એ કાળમાં લડાઈ સતત ચાલુ રહી હતી અને તેથી અંગ્રેજોનાં દ્રવ્ય સાધન ઉપર

ધણીજ સખત તાણ પડવા ઉપરાંત કેટલીક વાર તેમનાં સંસ્થાન બચમાં આવી પડ્યાં હતાં. સને ૧૭૬૫ પછી રંગભૂમિ ફરી પાછી બદલાઈ જાય છે; દેશી રાજ્યો સાથેની લડાઈનું કેન્દ્ર મદ્રાસ અને મુંબઈ તરફ ધસણાય છે; રાજ્યદારી દળાણનાં મધ્ય ખિંદુઓ દ્વીપ-કલ્પના દક્ષિણ છેડા તરફ તથા પશ્ચિમ કાનારા તરફ ખસી જાય છે, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મરાઠાઓ તથા મહેસુરમાંના મુસલમાની રાજકર્તાઓ સામેની લડાઈથી અંગ્રેજી રાજ્યના વિસ્તારની ગતિ મંદ થાય છે.

આ બેઉ રાજ્યોનાં લક્ષણ તથા બંધારણને લીધે તેઓ અઘાપિ પર્યંત અંગ્રેજોની સામે થયેલા કોઈ પણ હરીફ કરતાં વધારે મહત્વનાં થઈ પડ્યાં. રાહેનશાહતની પડતીની રાજઆતમાં મંથોગબળથી અથવા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ થવાને લીધે બહાર નીકળી આવેલા પુરખો કરતાં વધારે મજબુત વર્ગના લડવૈયાઓ, છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં આસેલી અનંત લડાઈથી તથા તરવારના બળથી મેળવી શકાતાં બારે ધનામેને લીધે, આગળ આવવા લલચાયા હતા. મહેસુરનો હૈદરઅલી આ વર્ગમાંનો એક હતો. તેનામાં નૈસર્ગિક અગાધ શક્તિ હતી, અને તે પોતાની ચઢીઆત્તા પ્રકારની બહાદુરી, લશ્કરી ગ્રેજીઅલ્લિ તથા નામાંકિત અભ્યાસશાળી સરદારના વાવટા હેઠળ હમેશાં દોડી આવતાં બાહુતી ટોળાંઓ દોરવવાની કદરતી બક્ષિસને લીધે ઉચ્ચ સ્થાન પામ્યો હતો. મરાઠા, બરતપુરના જાટ, પગબના સીખ તથા રોહીલા જેવી જાતો અથવા લડાયક મંડળોના મુખીઓ પણ આજ વર્ગના હતા. તેઓ સર્વે એક જાતિ, ધર્મ અથવા દેશના ખરા અથવા માની લીધેલી ગાંઠથી પોતાનો બચાવ કરવા અથવા દુશ્મનોને કનડવા એકત્ર થઈ રહ્યા હતા. સામાન્ય રીતે અંગ્રેજોને જે ખરેખરી સખત ઝાઝીમા ઉતરતું પડતું હતું તે આવી જાતોની સામે હતું.

બંગાળાનો મુલક સંપાદન કર્યા પછી અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને ધણીજ આનાકાની સાથે પાછા રાજ્યદારી સાહસ કરવા તથા પરમુલક ઉપર સ્વારી મોકલવાના કાર્યમાં ઉતરવું પડ્યું. અત્યાર લગીમાં મુંબાઈ, મદ્રાસ અને બંગાળામાં જે જે સંસ્થાનો કંપનીને હાથ આવ્યાં હતાં તે ઉપરાંત કંઈ પણ મુલક તાબે નહિ કરવા માટે લંડનમાંના ડાયરેક્ટરોએ તેમના કલકત્તાના પ્રતિનિધિને સને ૧૭૬૭માં આમ્રહપૂર્વક લખ્યું હતું. તેમના વિચાર પ્રમાણે જે અંગ્રેજ કંપની હાલની સીમા એક વખત ઓળંગી જાય તો પછી તેમને આખો દેશ તાબે કર્યા વગર છુટકો નહોતો, અને તેમ થતાં લશ્કરના બાગ પડી જવાથી તેમને ભય હતો કે કંપનીની સ્થિતિ ધણી ગંભીર થઈ જાય, અને કદાચ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન છોડવાનો પ્રસંગ આવે. આ દેશના હમણાના મામલાની ખબરથી કંપનીના ડાયરેક્ટરો ગભરાઈ ગયા હતા, અને તેથીજ ઉપર મુજબ હુકમો કહાડવાનું તેઓએ ઉચિત ધાર્યું હતું. અગર જો ફ્રેન્ચ લોકોને હિંદી કિનારા ઉપરથી નાસવું પડ્યું હતું, છતાં અંગ્રેજોની સ્થિતિ કાંઈ પણ પ્રકારે ભય રહિત નહોતી. બંગાળામાં એક ફળદ્રુપ પ્રદેશના ધણી તેઓ થયા હતા અને તે તરફ દરીઆ અથવા ખુશ્કી માર્ગે તેમના ઉપર હુમલો આવવાની બીજ નહોતી. પણ મદ્રાસમાં અંગ્રેજ સંસ્થાન કિનારા ઉપરજ હોવાથી તેમજ બંગાળાને જેમ આક્રમક રક્ષણ હતું તેવું કંઈ ભરોસાલાયક સાધન કર્નાટકની બાગુએ નહિ હોવાથી તેની સલામતી માટે તેઓ નિશ્ચિંત નહોતા. દૈદરઅક્લી અને મરાઠા જેવા અસ્વસ્થ પાડોશીઓ મદ્રાસની સરહદ ઉપર કાળ રૂપે ભટક્યા કરતા હતા, અને અંગ્રેજોનો એકલો સહાયકારી દૈદરાબાદનો નિઝામ નાણાંની બીડમાં વ્યાકુળ થઈ જવા ઉપરાંત રાજ્યદારી બાબતમાં તેની સ્થિતિ ધણી ડામાડોળ હતી.

હૈદરઅલી ભાડુતી ટોળામાંથી નીકળી આવેલા એક નાની દુકાનીના સરદારનો છોકરો હતો, એણે પોતાનું લશ્કર એક દેશી રાજ્ય તરફ કામે લગાડી, તથા પાછળથી પોતાની સ્વતંત્ર લોભી યોજના ખર લાવવા સાર તેનો ઉપયોગ કરી, કેટલીક દોલત એકઠી કરી હતી એક લશ્કરી સરદાર તરીકે કંઈક ખ્યાતિ મેળવી તે મહંસુરનો ધણી થઈ પડ્યો હતો, અને હમણા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફાવે ત્યાં મુનકે કબજો કરતો હતો તેની ઉત્કૃષ્ટ ચતુરાઈ તથા બહાદુરીથી તેના પાડો થીઓ, જેઓ તેના જેવાજ કામમાં શુ થામાં હતા, તેઓ ગમરાવવા લાગ્યા હૈદરઅલીના મુખ્ય દુસ્મનો મરાઠાઓ તથા હૈદરાબાદમાં નિઝામ હતા પહેલા સાથે તે આવારનવાર ઝપાઝપી કરતો, ખીજના રાજ્યમાંથી આખા પ્રાંતો છીનવી લેતો, અને મહંસુરમાંથી કર્નાટકને મેદ પહોંચાડતો.

આજ અરસામાં કર્નાટકે શાહઆલમ સાથે બાળા મળી જે ગોઠવણ કરી તેની રૂએ તેણે મદ્રાસની ઉત્તરે આવેલા સરમંગના પ્રાંતો પણ બક્ષિસમાં લઈ લીધા મોગન બાદશાહના હાથમાં નામનીજ સત્તા હોનાથી આવી મોગી બક્ષિસથી તેને કર્ણાટકનાં હર્તુ નહિ પણ મને ૧૭૫૮ માં યુસીના લશ્કરને અંગ્રેજોએ બહીથી હાડી ઠહાડ્યા પછી જો કે એ બધો પ્રદેશ તેમના કબજામાં હતો પણ નિઝામે તે તેમને યથાવિધિ આપ્યો નહોતો કર્નાટકે બારોબાર મેળવેલી બક્ષિસથી નિઝામ મનમાં કચવાયો તો ખરો, પણ પૈસાની તંગી અને હૈદરઅલીની ખીંકને લીધે લડાઈને પ્રસંગે મદદ કરનાનાં મદ્રાસ સરકારના મોઢમ વચનથી તે શાત પડ્યો આજ વખતે અંગ્રેજોએ એક હુદારા મરાઠા સરદાર સાથે પણ અગ્નિપરમ મદદ કરવા માટે ગોઠવણ કરી, કાણુ તેણે નિઝામ સરકારને ૧૦,૦૦૦ ધોડેસ્વાર લશ્કર બાંડે આપ્યું હતું બાગ્યેજ આ લખતો ઉપર સહી થઈ

એટલામા હૈદરઅલી હૈદરાબાદ પર મોટા લશ્કર સહિત ઉતરી પડ્યો, અને નિઝામે ઉપર જણાવેલા લખતની રૂએ મદ્રાસમાથી મદદ મેળવી એટલામા મદરહુ મરાઠા મરહુરે પોતાની મુનસફી ઉપર મ્હેસુગના પ્રાંતો લૂટવા માડ્યા હૈદરઅલીએ તેને તેમ કરતા અટકાવના માટે મોની લાય આપી એટલે મેળવેલી લૂટમાથી નિઝામને ભાગ આપવાથી છટકી જના સાથે તે મહારાષ્ટ્ર તરફ રવાના થઈ ગયો એ પછી મદ્રાસથી મદદે આવેલા લશ્કરને લઈ નિઝામે મ્હેસુગ તરફ ફર્ય કરી, ત્યાં લડાઈ કરવાને બદલે તેણે હૈદરઅલી સાથે કંઈક ખાનગી મસલત કરી, બન્ને અગ્રેજોની વિરુદ્ધ થઈ ગયા જપાઝપી થતા અગ્રેજોને હાથે નિઝામ એટલો બધો ખોખરો થયો કે તરતજ તેણે સનાહ કરી દીધી, અને લડાઈ એકલા હૈદરઅલીની મામે ચાલુ રહી આ લડાઈ મદ્રાસથી ધણીજ કદગી રીતે ચલાવવામા આવી હતી અગ્રેજોએ લગાઈના મેદાન ઉપર અત્યાર લગી જે દિદી ગળઓ માથે હાથ મેળવ્યા હતા તે સર્વે કરતા હૈદરઅલી વધારે ધૂતે અને ચચળ નીવડ્યો લશ્કરી અમનદારની હીનયાન ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ગળ્યદારી પ્રતિનિધિઓ હોવાથી તેમજ મખ્તાદારોની લુચ્ચાઈથી લડાઈમા ધણીજ અનવલ પડેલી અને જ્યારે મદ્રાસની મરહદ લગી મ્હેસુરતુ ઘોડેચાર લશ્કરે લુટફાટ કરતું આવી પહોંચ્યું, તથા કપનીની નાણા સમઘી સ્થિતિ ધણીજ ખરાબ થઈ ગઈ, ત્યારેજ અને ૧૭૬૮મા હૈદરઅલી સાથે અગ્રેજોએ સનાહ કરી એક અપભ્રંશ ભરેલી અકીર્તિવત લડાઈ પૂર્ણ કરી. આ લડાઈની શરૂઆતજ જો એક ગળ્યદારી જૂત હતી, તો તેથી વધારે ખરાબ બૂલ તે બધ પાડવામા થઈ હતી સધિપત્રમા અગ્રેજો, હૈદરઅલી અને મગદા એ ત્રણે અરસપરસ મિત્રો તથા એક ખીજના મગતીઆ તરીકે જતાવવામા આવ્યા હતા, પણ મુખ્ય શરન એ હતી કે એમાંથી કોઈએ ખીજની મામે દુસ્મ-

નાવટ કરવી નહિ. એથી દરેક પક્ષને માથે બવિષ્યમાં લડાઈ જાગે તો ખાટીનાઓને મદદ કરવાની જોખમદારી પડી. અગાડી એવીજ કંઈ ગોઠવણુ નિઝામ સાથે થયેલી હોવાથી મદ્રાસ સરકારની સ્થિતિ એવી થઈ કે ત્રણે દિસાદખોર રાજાઓમાં હવે પછી ટપા થાય તો તેણે તેમાંના દરેકને મદદ કરવી. ખીજેજ વર્ષે મરાઠા અને હૈદરઅલી હાથોહાથ આવી ગયા અને બન્નેએ અંગ્રેજોને પોતાની કુમકે આવવા આમ્રહ કર્યો. પણ કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ છેલ્લી લડાઈને માટે તેમને ધણો જ સખત કપકો આપેલો હોવાથી તેઓએ ઠાઠને પણ મદદ આપવા ના પાડી બેઠેને ગુસ્સે કર્યા. પરિણામે એ આબું કે હૈદરઅલીએ મરાઠાને હાથે કેટલીક નામોશી ભરેલી હાર ખાધી, અને તે માટે અંગ્રેજો સામે વેર લેવાનું તેણે પણ લીધું. આ તક માટે એ આતુરતાથી રાહ જોતો બેઠો. તે પણ થોડાજ વખતમાં તેને મળી ગયું.

પ્રકરણ ૯ મું.

હિંદુસ્તાનના રાજકારવારનું બંધારણ.

૧. પાલમિન્ટની તપાસ—બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના રાજકીય ઇતિહાસના એક અગત્યના ભાગ ઉપર હવે આપણે આવી લાગ્યા છીએ. આ સમયમાં એટલે સને ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૫ સુધીના વોર્ન-હેસ્ટિંગ્સના લાંબા અમલ દરમિયાન અંગ્રેજો અને હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો વચ્ચે સર્વોપરી સત્તાને માટે જારે યુદ્ધ શરૂ થયું, આ દેશના કામકાજમાં પાલમિન્ટનું ધ્યાન પરાવાયું, અને અંગ્રેજી રાજ્યની યોગ્ય

સને ૧૭૬૭માં જમારે ક્લાઈવિ સ્વદેશ સિધાબ્યો ત્યારે અંગ્રેજો વાસ્તવિક રીતે બંગાળના રાજ્યકર્તા થયા હતા, તોપણ નવાબની નામની હકુમત રહેવા દેવામાં આવી હતી. મદ્રાસ તથા બંગાળની મહેસુલના ઉધરાતદાર તરીકે તેમજ લશ્કરી વ્યવસ્થાના વડા તરીકે અંગ્રેજો આડકત્રી રીતે ઘણી સત્તા ભોગવતા હતા, છતાં ખુશ્લી રીતે ખીજ કોઈ પણ રાજકીય બાબતમાં દાખલ નહિ કરવા તેઓને લંડનથી સખત તાકીદ મળી હતી. આવા અધટિત હુકમોના પરિણામમાં અંગ્રેજ હદમાં વેપાર રોજગાર તથા ખેતીવાડી મંદ પડી ગયાં, નગદી ઓછી થઈ ગઈ અને સાધારણ રીતે સંકટ સર્વત્ર ફેલાવા માંડ્યું. આ સ્થિતિની સામા વર્લ્ડસ્ટ, જે ક્લાઈવિની જગ્યાએ આવ્યો હતો, તેણે વાંધો ઉઠાવ્યાથી નવાબના દેશી અમલદારો ઉપર દેખ-રેખ રાખવા માટે ફેટલાહ અંગ્રેજોની નિમણૂક કરી, પણ તે સધળું બ્યર્થ ગયું, અને ચાલતી અનીતિમાં કંઈ પણ બળવાનોગ સુધારો થયો નહિ. આવી નામોશી બરેલી સ્થિતિ છેક ૧૭૭૩ સુધી ચાલ્યા બાદ મહેસુલી અને ન્યાયખાતાનાં બંધારણ પાર્લામેન્ટના ફરમાન અન્વયે નક્કી થયાં, અને દેશના વહીવટમાં કંઈક સુધારો થયો.

બંગાળા જેવો ફળદ્રુપ અને એક રાજ્યના જેટલી આવકવાળો દ્રવ્યવાન પ્રદેશ અંગ્રેજોને કબજે આવવાથી, અને યોદ્ધાક વેપારી આડતીઆઓ ઉથલપાથલ કરે એ અંગ્રેજ પ્રભુ ખામોશીથી અવલોકન ન કરી શક્યાથી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું ધ્યાન દિંદી મામલા તરફ સત્તર ખેંચાયું. બંગાળાની એકંદર આવક સને ૧૭૬૫માં આજીસ લાખ પૌંડ એટલે તે વખતે ચાર કરોડ રૂપીઆ જેટલી આડ-સટવામાં આવી હતી, અને તેમાંથી સધળો ખરચ બાદ કરતાં કંપનીનો કુલ્લે નફો ૧૬, ૫૦, ૦૦૦ પૌંડ ધારવામાં આવતો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના કામકાજની જે તપાસ અત્યાર અગાઉ થઈ

હતી તેની રૂએ કંપનીએ દર વર્ષે ચાર લાખ પૌડ રાજ્યને આપવાનું હતું હતું. આઠ વર્ષ રહીને ખીજી તપાસમાં કંપનીનો ખરચ સાત લાખ ઉપરથી વધીને સત્તર લાખ થયેલો જણાયો હતો, તેમજ આવક પણ તેજ પ્રમાણમાં વધી હતી. આ વધારાની આવક કંપનીએ હિંદી માલ તથા ખેતીની પેદાશ યુરોપ નિકાસ કરવા માટે ખરીદ કરવામાં વાપરી. મહાન બંકના કહેવા પ્રમાણે આ રાજનીતિના પરિણામમાં જ્યારે બીજા દેશોમાં વેપારથી રાજ્યને માટે આવક કરવામાં આવતી ત્યારે હિંદમાં દરીઆ માર્ગે ચાલતો સધળો નિકાસ વેપાર બંગાળાની ઉપજમાંથી ચલાવવામાં આવતો. આ ચાલુ નિકાસની અસર તરત જ ખેતીની પેદાશ ઉપર જણાવા લાગી. ખીજી તરફ ક્ષાધિના જેવા દ્રઢ વિચારના અમલદારની ગેરહાજરીને લીધે સધળાં ખાતાંઓમાં પુનઃ ગેર-વ્યવસ્થા ચાલુ થઈ, નાણાં સંબંધી ગોટાળા શરૂ થયા તે કંપનીના અમલદારોએ આગવો ધધો ચલાવવા માંડ્યો. મદ્રાસ હિંદીકો હૈદર-અલી સાથેની નુકસાનકારક લડાઈમાં ગુંચવાઈ ગયો, અને એક બચકર દુકાળથી બંગાળા સને ૧૭૭૦ માં વેગન થઈ ગયું. આ ઉપરાંત ઈંગ્લેન્ડમાં દર વર્ષે થતી ડાયરેક્ટરની ચુંટણીને લીધે થયેલી માંહોમાંહેની ફાટફુટથી કંપનીને ઘણું ખમતું પડ્યું. એકી વખતે જણાયેલી આ સર્વ બદલીઓ તથા આદતો છતાં, કંપનીએ રાજ્યનું નજરાણું ભરવાની અશક્તિ જાહેર કરી નહિ, અને ઉલટું પોતાનું મોટું કરજ ફીટાડવા સારૂ ચિટનની તીજેરીમાંથી નાણું ધીરવાની પ્રધાનમંડળને માગણી કરી નહિ, ત્યાંસુધી પાલમિન્ટમાં કંપનીના વહીવટ ખાખત તપાસ હાથ ધરવામાં આવી નહિ. કંપનીની નાદારીની આ નાતેશી ભરેલી જાહેરાતથી લોર્ડ નોર્થના પ્રધાનમંડળનું લક્ષ હિંદુસ્તાન તરફ દોરાયું અને ચાલતી આવેલી સ્થિતિમાં તરતજ સુધારો કરવાની જરૂર જણાઈ.

આ સમયના સાધારણ સંજોગો પણ ફેરફાર અને સુધારા

વધારાનું મૂલ્યન કરતા હતા. એટલિટનના દરીઆપારના સધળા મુલકો આ અગ્ગામાં એટલી ઝડપથી હસ્તગત કરવામાં આવ્યા હતા કે તે સધળાની ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કરના માટે ઈંગ્લંડના રાજ્યદારી મંડળને બાએજ વખત મળ્યો હતો. તેમજ ઉત્તર અમેરિકાનાં મંદિરાનો અને હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોની જુદી જુદી પ્રજાઓનાં લક્ષણથી અંગ્રેજ પ્રજા ખીન વાકેફ હોવાથી તેઓ મરગા ઉપર કેરી રીતે ગળ્ય ચલાવવું તેની ચુંચવણ કેટલોક વખત સુધી તેને નડી આખા અર્ધગોળ પૃથ્વીનાં કોઈ પણ દાખલો એવો નહતો કે તેનું ક્ષિતિચ રાજ્યદારી મંડળ આ દેશનો વડીવટ ચલાવવાના કામમાં અનુકરણ કરી ગકે. પણ સને ૧૭૬૩માં યુરોપના મહાન યુદ્ધ પડી જે શાંતિ પથગાઇ તે દરમિયાન પોતાને કમળે આવેલા અમખ્ય મુલકોનું હિંદુસ્તાન તેણે કંઈ, અને ચિનિ અનુમાર તેનો કાગળ ચલાવવા માંડ્યો.

પ્રસંગની અમન્યતા અને પ્રવૃત્તિ થતી જાહેર તિગ્ગાગની લાગણીએ ઈંગ્લંડની મરકારને કંપનીના કામમાં તરગથી આડે આવડાની દરજ પાડી, પોતાનાં નાણા અમંધી ગોટાળાને લીધે ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની પાર્લામેન્ટની તપાસ હિડાની શકી નહિ. પણ તે જ વખતે અને ત્યાગ પછી પણ પ્રમગ આવે કંપની પાર્લામેન્ટની તાબેદારીમાંથી એવું કારણ પતાવી છટકી જના પ્રયત્ન કરતી કે રિહ્દી મસ્તાનના દર-માન ઉપર તેની મતા અવલખી ગેવેલી લેવાથી ઈંગ્લંડની સરકાર તેઓને આડે આવી શકે નહિ.

અત્યાર આગમજ જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં હિંદી મામલા વિશે વિચાર ચલાવવામાં આવતો ત્યારે બર્ડ અને તેના અનુયાયિઓનું કહેવું એવું થતું કે ઈંગ્લંડની ત્રીજેરી માટે નાણાં કલકાવવાની મતવળથી જ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની જેનાં સદર વેપારી મંડળ ઉપર પાર્લામેન્ટની તપાસનો ધાક રાખવામાં આવ્યો હતો. આ હકીકત ધણે અંશે ખરી

હતી, તોપણ લૉર્ડ નોર્થ જે આ વખતે ઇંગ્લંડમાં પ્રધાનપદે હતો, તે કંપની તરફે નિરૂદ્ધતાની લાગણી અસનથી જ ધરાવતો હતો. તપાસ કરનારી કમિટીઓએ કંપનીની નિરૂદ્ધ રીપોર્ટ ધડી કઢાડ્યા, અને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં એવા ઠરાવો થયા કે લશ્કરી મદદથી અથવા પરદેશી રાજ્યો સાથે કરેલા તહનામાંની રૂએ જે પ્રદેશ કંપની મેળવે તે સમગ્રા ઉપર ઇંગ્લંડનો હક હોય એમ ગણવું વળી બગાળામાંના કનાઈનના કૃત્યો ઇંગ્લંડની પ્રજાને બદો લગાડનારા અને તેના હિતને આડે આવનારા લેખવાનો બીજો ઠરાવ રજૂ કરનામાં આવેલો, પણ કનાઈનના મજબુત ખ્યાનને લીધે એ બાબત આખરે છોડી દેવામાં આવી અને તેને બદલે કનાઈનને પોતાના દેશની મદદ અને માન બરી નોકરી બજાવી હતી એવો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

૨. પહેલવહેલું રાજકીય બંધારણ—જે બે કાયદા સને ૧૭૭૩-માં પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયા તેમાંના એકની રૂએ કંપનીને તેનું કરજ શીટાડવા શાદ લાખ પૌંડ ધીરવાની સત્તા પ્રધાનમંડળને મળી બીજા કાયદા અન્વયે કંપનીના બંધારણમાં ફેરફાર થયો, અને હિંદુસ્તાન માંના તેના વહીવટને પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મળી કંપનીએ મેળવેલો મુનબ અને સવગી આવક તેની સનદની મુદત મુધી તેણે રાખના એવું હર્મ લડનની કાયદેઃતરે તથા પ્રોપ્રાયટરોની કેટોનું બંધારણ નવેસરથી રચવામાં આવ્યું અને તેના સભાસદની નાણા મંમધી લાયમત વધારનામાં આવી તથા તેની સમ્યા ધગડવામાં આવી હિંદુસ્તાનમાં બગાળાને માટે ગર્વનર જનરલની સાથે એક કોન્સિલ નીમી હતી તેને મુમધ, મદ્રાસ તથા બગાળા ઉપર સામાન્ય સત્તા બક્ષવામાં આવી હતી, કોન્સિલ મમક્ષ આવર્તી સધગી તકરારી બાબતોમાં બહુમતીથી કામ કરવાનું નક્કી થયું, અને કલકત્તામાં એક વરિષ્ઠ અદાલત સ્થાપવામાં આવી.

આવા ચરઆતના રાજબંધારણથી અંગ્રેજો આ દેશની પોતાની

હકુમતને પટેલે પગથીએ ચડયા, પણ ટેલેકે અનિવાર્ય તથા અણુ
ધાર્યા કાગળોને લીધે એમા એવી અને એટલી બધી ખામીઓ રહી
ગઈ કે જેથી કરી ચાત રીતે તે પ્રમાણે દેનનો કારભાર ચલાવ
વામા તરત જ વિશેષ પડવા માડ્યો પહેલુ તો ગવર્નર જનરલ
હિંદુસ્તાનમા સર્વોપરી મતાધિકારી ટોવા છતા તેને પોતાની કૌન્સિલની
બહુમતી ઉપજાવ આધાર રાખવાનો હતો ખીન્નુ, ન્યાયની
અદાલત અને મહેમુની અમનદારની સત્તાની વચ્ચે એવી અથડામણ
આવી કે જે કાયદો ગવર્નર જનરલ પમાર કરે તે ન્યાયાધિગો માન્ય
કરે નહિ એક અથવા ખીજે બહાને મગકાર અને તેના અમનદાર
વિરુદ્ધની ક્રિયાદો સાબળવાની અને ગવર્નર જનરલ તાખાનો અમ-
લદાર હોય તેમ તેની ખામતમા અનેક હુકમો કહાડવાની સત્તાનો
દાવો ન્યાયાધિશોએ કરવા માડ્યો વળી પાલમિન્ટના ફરાવ અન્વયે
વરિટ અદાલતને સત્તા મળેલી હોવાથી કપનીના દરેક નોકર ઉપરાત
બગાળાના જમીનદારો ઉપર પણ તેણે પોતાનો દોર ચલાવ્યો. આ
સર્વતુ પરિણામ એ આવ્યુ કે દેશીઓ થોડાજ વખતમા એ અદાલ-
તને એક જુલમી મમ્થા તરીકે ઓળખવા લાગ્યા કપનીને હાથ
આવેતો મુનક ખરી રીતે મનો ગણાય ત ખાખતના શખે લીધે અને
હિંદુસ્તાનની બે શ્રેષ્ઠ સત્તાની હદની તકરારને લીધે દેશના વહીવટમા
અનેક ગુચવાડા, તીન ઝઘડા અને ઝપાઝપી થયા આવાજ કારણો
અને ગોટાળામાથી વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ અને તેની કૌન્સિલ વચ્ચે પ્રખ્યાત
થયેલી તકરાર ઉપનિયત થઈ હતી આ જાણીતી ખામતોને આ હેવાલ
સાથે કઈ ખાસ મળખ ન હોવાથી માત્ર હિંદુસ્તાનના રાજ્યબધારણમા
આરબની વ્યવસ્થા કેવી થઈ હતી તે સૂચવવાના હેતુથી આ ખાખ-
તોની માત્ર નોખ લીધી છે આવી શરૂઆતથી ધીમે ધીમે હિંદમા
અગ્રેજી રાજ્યનો પાયો પુરાતો અને મજબુત થતો ગયો

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ (ઈ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫.)

૧. રોહીલા વિગ્રહ (૧૭૭૪)—વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સે સને ૧૭૭૪ સુધી ગવર્નર જનરલના ઓફીસનો હવાલો લીધો નહોતો, છતાં સને ૧૭૭૭માં એ બંગાળના ગવર્નર તરીકે કલકત્તે ગયો ત્યારથી તે સને ૧૭૮૫ની વસંતઋતુમાં ઇંગ્લંડ વિદાય થયો ત્યાં સુધીના હિંદી-અંગ્રેજ ઇતિહાસ ઉપર એના વ્યક્તિત્વની છાપ પડેલી હીસે છે, અને તેની ગતિ અને લક્ષણ તેના નામ સાથે અગત્યનો સબંધ ધરાવે છે.

એના અમનના પ્રારંભમાં મરાઠાઓ પોતાના હેલ્લા સો વડે દરમિયાન વધતા જતા પ્રબળને લીધે સતતજળથી કન્યાકુમારી બૂશીર સુધીના દરેક રાજવંશીને ધમકાવવાનો ધધો લઈ બેઠા હતા સને ૧૭૬૧ની પાણીપતની બાપકર હારથી તેઓને પતનમ્ભાથી પાછું હઠવું પડ્યું હતું છતાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં તેઓ બળવાન હતા રજપુતાના તથા મધ્ય પ્રાંતોમાં પ્રસરે તેઓ ભૂત ચનાવતા, અને ગુગા તથા જમના નદીના કાંઠા ઉપરના ક્ષણદ્રુપ મેદાનો ઉપર ભૂતશાહ કરવાની મક્કસથી વારંવાર તે તરફ ધસી જતા, અને આક્રમણ વઝીર તથા રોહીતખંડ અને દિલ્હી, આગ્રા તથા અંહાબાદના મુસનમાન રામ-ઓના મુનક ઉપર હલ્લો કરતા અગત્યે મરાઠી લશ્કર ભૂટ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચનાવતું હતું, અને તેના સરદારો ખીન કેળવાયના હતા, છતાં જીતેના પ્રદેશ ઉપરનો તેમનો વહીવટ અને ખાસ કરીને મહેસુલની ઉધગતનું કામ બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતું, કે જેઓ તે હિંદુસ્તાનમાં કુશળ અને નિપુણ અમનદાર અને નાણાશાસ્ત્રી

તરીકે જાણીતા હતા. અનિયમિત વડાધમા પ્રતીણ હોવાથી તથા દેશની ઉપજના વ્યવસ્થિત ઉપયોગને લીધે મરાઠાઓ જાગૃકના એવા મોટા લશ્કર બંટકતા રાખતા કે જે હિંદુસ્તાનની બીજી કોઇ પણ સત્તાને હક્કની શકે હેદરાનાદ જેવું વિશાળ ગભ્ય પણ તેમની સામે ટક્કર ઝીનવાને અશક્ત હતું તેમના જેવોજ લૂટલાટમા નિપુણ મહેસુરનો હેદરઅલી પણ તેમની વિસાતમા નહોતો પ્રતિર્વિ થતી મગધની માફક રોહીના અને આઉધના વઝીર ઉપર દુ વર્ષ તેઓ ઉતરી પડતા કુકામા સર્વોપરી સત્તાને માટે થનારા ઝગડામા અગ્રેજોના મુખ્ય હરીફ તરીકે મરાઠાઓ દરેક રીતે નિર્માણ થયેના હોય એમ લાગતુ હતું

અને ૧૭૭૨મા વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ બંગાળામા આવ્યો ત્યારે પેશ્વાએ ઉપરીપણા નીચેની એકસપીનો અનાદર કર્યા વગર જુદા જુદા મગધ સરદારો પોતપોતાના રાજ્યો સ્થાપવામા શુ થાયા હતા આ અનેક રાજ્યોની સાથેના વારવાર બદનાઈ જતા મધ્ય ઉપર કંપનીની પગ દેવી રાજનીતિ અવનખી રહી હતી સને ૧૭૭૨મા શાહઆલમને અગ્રેજોના રક્ષણ હેતુ મોગનાર્વ તપ્ત ઉપર બેમાડવામા આવ્યો હતો, હતા મગધાઓ તેના રાજ્યાસનને ખાલી આડબગ દોય તેમ ગણુતા, અને મધળા મુમલમાની રાજ્યો ઉપર પોતાનો મનુ ચનાવતા વળી બાદશાહને નામે કોરા અને અશ્દાનાદના મુલકો, જે શાહ-આલમને કંપનીએ દીવાનીની બક્ષિમ વખતે પુન સ્વાધીન કર્યા હતા તે ઉપર મરાઠાઓએ દાવો કરવાથી અગ્રેજો ખાસ કરી કીમ્મા પડ્યા કારણ બંગાળા અને આઉધની મહદ ઉપરના આ મુનમેમા મરાઠાઓની હાજરીથી એ બન્ને પ્રાંતોની સન્નમતીને નુકમાન પહોચે એવી તેઓને ધાસ્તી હતી

વળી આઉધની ઉત્તર સીમાએ, હિમાવય પર્વત અને ગંગા નદીની વચમાના ખુણા ઉપર આવેલા રોહીના અરધાનના મુનકમા પણ

મરાઠાઓ ધુસી જવાથી રોહીનાઓએ રક્ષણ માટે આઉધના નજીરની મદદ માગી જેની રીતે જ ગાળાની અરક્ષિત બાબુએ આઉધનો પ્રદેશ આવેશો હતો, તેમ આઉધની સીમાએ રોહીનખડ હતો તેથી વઝીરે ખીહીને આ સામાન્ય દુસ્મન સામા ખચાવ કરવા માટે અંગ્રેજોને અરજ કરી દુરતજ કલકત્તા સરકારે સર રોબર્ટ બારકરની સરદારી હેઠળ એક ટુકડી મોકલી, અને તેને વઝીર તરફ લડવા તથા સનાહની બાજુ ગડમા સાધારણ રીતે તેની બાબુએ ઢળવા સૂચના આપી આ પ્રસંગે વઝીર અને રોહીના વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો હતો કે રોહીનાઓ નક્કી કરેલી ખડણી આપે તેના બદલામાં વઝીરે મરાઠાઓને હાકી કહાડવા જો કે મરાઠાઓ એમાસાને લીધે તગ્ત તો પાછા હટ્યા, તેમ છતા ખીજે વર્ષ રોહીલખડ ઉપર યુરજોશથી ધસી આવ્યા આ વખતે આઉધના નજીર, રોહીલા તથા અંગ્રેજોના એકત્ર લશ્કરે તેમને મારી દહાવ્યા, ત્યારે ઠરાવ પ્રમાણે વઝીરે રોહીના પાસે ખડણી માગી પણ રોહીના સરદારોના મુખી હાશીઝ રહેમતખાને ઉડાવનારા જનાબ વાલ્યા, તેથી વઝીર અંગ્રેજો પામે ગયો, કેમકે તેના સરદારે નક્કી થયેના ઠરાવ ઉપર સાખ કરી હતી

આ મામલામાંથી રોહીના વિમુક્ત ઉભો થયો કે જેને માટે દેરડીંગમને ખાનમિન્ટમા તથા તેની બહાર સખતમા સખત ઠપકે આપનામાં આવ્યો, અને એ ગબીર વિમુક્ત ઉપસ્થિત કરના માટે રાજધીય ગુન્હાતું તહોમત તેની મામે હમેશને માટે મુમાયુ બધી તરફ ખુલ્લા દાવતરા અને પ્રપચની જાળ પથરાયેલી હતી વઝીરને એવો શક હતો કે ધર્મિક આકસ્મિક સમયે રોહીનાઓ મરાઠા સાથે મળી જઈ તેના ઉપર હુમલો કરશે. રોહીલાઓ આ પ્રમાણે કેમ નહિ કરે તે માટે હર્ષ ખાસ મરણ નહોતું વઝીર પોતે પણ રોહીના ઉપર હુમલો કરવાની મરાઠાઓની માગણી ઉપર એક વખત વિચાર

અલાવતો હતો; પણ કંઈક હડાપણથી અને કંઈક મરાઠાઓની બીકને કારણે એ બાબતથી અલગ થઈ નહીં તે ગવર્નર જનરલને સને ૧૭૭૩માં બનારસમાં મળ્યો ત્યારે ગેદીવખડ પોતાને બદલે તાબે લેવામાં તેની મદદ માગી. કેટલીક આનાકાની અને વિચાર પછી દેડીંગમે આ માગણી કબૂલ કરી, અને મને ૧૭૭૪ની વસતરત્રુમાં અગ્રેજ અને વઝીરનાં એકત્ર લશ્કરે ગેદીવખડ ઉપર ચડાઈ કરી. રોહીલાઓ ધણી-જ બહાદુરીથી પોતાના બચાવમાં લડ્યા, પણ અગ્રેજ લશ્કર મામે તેઓ ટકી શક્યા. નહિ લશ્કરમાં લડતાં હારી જ રહેમનખાન કપાઈ ગયો, મખત હાથથી રોહીલાની સત્તા નિર્મૂળ થઈ ગઈ અને ગેદીવખડ વઝીરના પ્રાંત માથે જોડાઈ ગયો. અગ્રેજોના ગાનડીય હિનનો વિચાર કરતા પશ્ચિમમાં અમારાના વાયવ્ય કોણ ઉપર અણુવિશ્વાસુ ખાડોશીને બદલે તાબેદાર અને બરોમાં લાયક મળતીઆ આવ્યા. આ લાભ કંઈ પણ ઉસ્કેળણી વગર રોહીલાને બોગે એવે મમયે મેળવવામાં આવ્યો હતો કે જ્યારે તેઓ અગ્રેજ પ્રત્યે વેગબાવ ધગવતા નહોતા. આ બાબતમાં વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સની ગજ-નીતિનું વાજખીપણ કોઈ પણ ગાનડીય નિયમાનુસાર સંભાળી શકતો નથી.

૨. મરાઠા (૧૭૭૬-૧૭૮૨) તથા મહેસુર (૧૭૭૮-૧૭૮૩) વિશ્વહુ—મને ૧૭૭૬ પંજીનાં માત વર્ષ દરમિયાન લશ્કરી ચડાઈ ઉપર દેખરેખ ગમવામાં તથા તેની ચોખ્ખી બચવચા કરવામાં વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ હમેશા ગુઆયેલો રહેતો, છતાં તેણે કોઈ પણ લડાઈ ચલાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો નહિ હવેથી લડાઈના મેદાન દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ ખસે છે. જંગાળમાં આક્રમણ વઝીર માથે થયેલા કોવકરાગથી અગ્રેજ મુનકના બચાવ માટે તે તરફ કાંઈ વડુ કરવાનું જ્યુ નહિ હતું. પણ મુનઈ ઇલાકાના

પ્રેસીડન્ટ તથા કૌન્સિલ પોતાના હાથમાના પ્રદેશની હદ લખાવવા અને ખાસ કરીને પોતાની પાગમના આવેતો સાનસેટનો મુનક હાથ કરી પરાક્રમ ગતાવવા આતુર ઘવાથી, પુનામાથી પદ્મશ્રી થયેલા રઘુનાથરાવ સાથે કરાર કર્યો, અને કંપનીને થોડો મુનક આપવાની શરતે તેને પુનાની ગાદી પાછી મેળવી આપનાનું વચન આપ્યું આમ કરીને પુના દરબારમાં અંગ્રેજી લાગવગ વધારવાનો તથા વધુ આવક મેળવી પોતાના પ્રાતનો ખર્ચ બારોબાર કઢાડવાનો પ્રેસીડન્ટનો હેતુ હતો, પણ એ યોજના ટણી ખરાબ રીતે ચલાવામાં આવી હતી અને ઉપના હેતુ સપાદન કરવા માટે જે રસ્તો મુખર્જીના અધિકારીઓએ ચઢવ્યું કર્યો હતો ને પુરતો નહોતો આ કમરની ખમર કનકતા ચરમારને થઈ, ત્યારે તેણે મુખર્જીની કૌન્સિલના પગના ધણી સખત રીતે વખોડી કઢાળ્યા, અને ખરી અગમચેતી કરી કે આ નાનકડા માહમની તેઓ ગભીર મુસ્કેરીમાં આવી પડશે બીન જોખમે કંપનીનું લશ્કર પાછું ખેંચી લેનારું હોય તો તેમ કરના તાબીના દુષ્કર કવચ્છેથી આવતા પહેલાં મુખર્જી લશ્કર ઉપડી ગયું હતું, માનમે તથા વચર્જીને રાજમયી તામે ચગામાં આવ્યા હતા, તેમ આગમ આગળ થયેની નગ્યાતની કપાક્રીમાં તેણે દાર ખાધેની દોનાથી તેને પાછું મોનાનું અંગ્રેજો માટે નાન બંગેલું નહોતું.

આવી રીતે અંગ્રેજોએ લામા, ખગ્યાત તથા લાબ રહિતના વિમહમાં ગુચનાઈ ગયા આવી નજીરી ચર્યાતથીજ તેમની રત્ને અત્યંત દુસ્તનાવની થયેલી ગભી રમય કે જેમાં બીજાં માત નહીં લગી હેમ્ડીઅનુ ધ્યાન પડેવાયું જેને લીધે તેની નાણાં મમથી ચિનિ ઘણીજ ગભીર થઈ પડી, તેની દીર્ઘિમાં હોબ પડ્યો, વહીવટ અવ્યવચિત થયો અને કેટલેક પ્રમંગે મદમ અને મુખર્જી બન્ને બાટે બાકમાં ચાલી પડ્યા આ પ્રમંગે મદમનો એટલા મનમુત

તથા એમપ હતા કે અગ્રેજો તેઓની સામા જે લશ્કર મોકલે તેથી તેઓને કાર્ડ પણ અલવન પહોંચે એમ નહોતું હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાના તેઓના સ્થાન ઉપરથી અગ્રેજોના નણે ધનામને તેઓ સહેલાઈથી ધાસ્તીમા આણી મુકતા હૈદરાબાદ તથા મદ્રાસમા તેઓની સામા પ્રપચ રચતા તથા પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના બહારે ભારત ક્રેન્ચ લોકો સાથે સંદેશો ચલાવતા મુબઈ તથા મદ્રાસના ગવર્નરો ઉદ્ધત અને અસક્ત હોવા ઉપરાંત ગવર્નર જનરલના ઉપરી અધિપતિ પ્રત્યે અલ્પતા હતા, તેની સનાહ તથા હુકમોનો તેઓ અનાદર કરતા, અને હરેક રીતે તેની રાજનીતિ નિષ્ફળ કરના મથતા કૌન્સિલમા હેસ્ટીંગ્સની મામાનો પણ ઘણો મજાસુત થયો હતો, અને લડનમાના તેના દુસ્મનો તેના કામમા અડચણ નાખતા હતા જે આ વખતેજ રઘુનાથરાની મદદે મોન્રોજી લશ્કર પાછુ બોલાવી લેનાયુ હોત તો જે ગુચવાડો પાછળથી ઉત્પન થયો તેમાથી દેસ્તી ગસ ધણે અશે બચી જતે પણ સાલસેટ અને વસઈ અગ્રેજોના હાથમા આવ્યા પછી મરાઠાઓએ આ અગત્યની જગ્યાઓ તેમને હમેશ માટે આપી દેવાની મજાસુતીની ના પાડનાથી કરાર માટેની બાજમડ છેક ૧૭૭૬ ના અત લગી લબાઈ પણ એટલામા યુરોપમા થયેની રાજકીય ઉથલપાથનની અસર હિંદુસ્તાનમા જગ્યા લાગી, અને તેની રૂએ અને નની ગુચવણો ઉભી થઈ

આ અરસામા અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઈંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા, અને તે તરફ જાગેલો જળવો ઘણી દેવામા અગ્રેજો એટલા બધા રોમર્તિ ગયા હતા કે છેલ્લા સાત વર્ષના વિચિત્રમા ફ્રાન્સને જે હુકસાન અગ્રેજોને હાથે ખમલુ પડ્યુ હતુ તેનુ વેર તેઓ સામે લેનાનો ક્રેન્ચ લોકોએ ડગલ કર્યો આ મતનજ પાર પાડના સને ૧૭૭૭ મા એક ક્રેન્ચ આડતીઓ મરાઠા સાથે એકસપી કરવાના

હેતુથી હિંદુસ્તાન આની પહોંચે સ્વાભાવિક રીતે પેશ્વાએ તેને અનુમોદન આપવાથી અંગ્રેજો થરથરી ગયા એજ વર્ષમાં પારીસના એલચી ખાતા તરફથી હેસ્ટીંગ્સને ખાતમી મળી કે ફ્રેન્ચ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર સ્થાપી કરવાની યોજના રચતા હતા ખીજેજ વર્ષે ખબર આવી કે બરગોઈન સારાટોમાં આગળ અમેરિકનોને શરણે ગયે હતા, અને ક્રાન્સ તથા સ્પેન પણ ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ ભડેર કરવાની અણી ઉપર હતા આ સંધણ પુરતુ ન હોય તેમ યુરોપના ટાપુમાંથી કેટલાક ફ્રેન્ચ લશ્કરી અમલદારોને હૈદરઅલીની મદદ માટે હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ કિનારા ઉપર ઉતારવામાં આવ્યા હતા.

અગર જો આ વખતે હેસ્ટીંગ્સ અને શીલીપ ક્રાન્સીસ વચ્ચે કલકત્તા કૉન્સિલમાં ઘણી કડવાસ ભરેલી અને ઇનુની તકરાર ચાલતી હતી હતા આ બંધની સામે થના માટે ગવર્નર જનરલે મજબુતીથી પગલા લીધા હિંદુસ્તાનમાંના સઘળા ફ્રેન્ચ સરકારો એકઠાં પોતાને કબજે કર્યા, મુખ્યના લશ્કરની મદદે બગાળામાંથી કેટલીક ટુકડીઓ રાખના કરવામાં આવી, અને આ વિપત્તિના સમયના જોમમાં મરાઠાઓ સાથે નહીં થયેલી સલાહની શરતો ઉઘારી નાખી ગવર્નર જનરલે રઘુનાથરાવની મદદે ખીજી લશ્કર મોકલના ઠરાવ કર્યો. આ એક જોખમમારક સદો નીવડયો કારણ આ સ્વારી પ્રસંગે અંગ્રેજ સરદારોએ અચુક બુલાવો આપ્યો, અને ઘણી શરમ ભરેલી રીતે હાર ખાઈ પાછા હઠ્યા પેશ્વાની ગાદી માટે દાવો કરતો રઘુનાથરાવ નાસી ગયો અને આ લડાઈમાંથી કંઈ પણ લાભ મેળવવાને બદલે અંગ્રેજોએ મરાઠાઓનો યુક્તિ હમણે માટે પોતાની સામા ઉસ્કેર્યો.

આ હાર પછી, તથા મરાઠા એકસપીમાંથી આગેવાન સરદારોને છુટા પાડવાની અંગ્રેજોએ કરેલી કેટલીક કુશળ નેમ નિષ્ફળ જના પછી હેસ્ટીંગ્સ મૈસુરના હૈદરઅલી જેવા ચચળ, યુક્તિજાન અને

પન્થિમી દુરમન સાથે લડાઈમાં સપડાયો સને ૧૭૬૮ માં અંગ્રેજોએ તેને મરાઠા સામે મદદ આપવા ના પાડી હતી ત્યારથી તે વેર લેવા માટે તક ગોઠવતો હતો. બ્યારે કનખ્તા સમયે સધળા ફ્રેન્ચ સરકારો કમળે લેના માટે પ્રાંતિ સંગ્રહોને ફરમાવ્યું ત્યારે મદ્રાસના સત્તા ધિમરીઓને માહી, જે તે વખતે ફ્રેન્ચ લોકોના હાથમાં હતું તેને એકદમ મર કરવા કુશલ કરવામાં આવ્યો હતો કારણ કે હિંદુસ્તાનના નૈઋત્ય ખુણામાં આવેલું આ બદર હૈદરઅલી તથા ફ્રેન્ચ લોકો નામે મિલો સમાગમ કરી આપે એમ અંગ્રેજોને ધારતી હતી કદાચ આવાજ ગર્વ કાગળને લીધે હૈદરઅલીએ આ જગ્યાની બાબતમાં વચ્ચે આવવા મનાસ સરમરને ના પાડી, છતાં હૈદરઅલીનું ધ્યાન મરાઠા પ્રેમનો એક દુષ્ટો લઈ લેવામાં ગેમયલું હતું તે પ્રસંગનો લાભ લેઈ અંગ્રેજ દુષ્ટીએ માહી કળને કરનાથી ઝડપે સરદારને વણો સખ્ત ગુસ્સો ઉપજ્યો.

અંગ્રેજી સદીના છેલ્લા પચીસ વર્ષ દરમિયાન અંગ્રેજો મરાઠા અને હૈદરઅલી એ ત્રણમાંથી જે મર્દને વચ્ચે તકગર થતી તે ત્રીજો તેટલા વખત માટે બગવાન થતો જે જે એકન થઈ જતા તે ત્રીજો ભયમાં આવી પડતો આ નિયમાનુસાર સને ૧૭૮૦માં મરાઠાઓ હૈદરઅલી સાથે મળી જવાથી અંગ્રેજોની સ્થિતિ ધણી બારીક થઈ પડી લામા વખત સુધી દુગ્ગના ભાગમાં ચારેની લડાઈથી મગાગાનો ખળનો ખુદી ગયો હતો, મુમખમાં પણ તેરીજ સ્થિતિ હતી અને લશ્કરને પગાર કરવાની અશક્તિને લીધે તેને હરેક બહાને રોમયલું રાખવામાં આવ્યું હતું દક્ષિણમાં હૈદરઅલીએ મરાઠા સાથે સનાહ કરી નિઝામને એકસપીમાં લખન થના આગ્રહ કર્યો અને સને ૧૭૮૦ ના જુલાઈ માસમાં મોટું લશ્કર લઈ કર્નાટક ઉપર ઉતરી પડ્યો મદ્રાસમાં બયની આવી નિશાનીઓ તરફ તિરસ્કાર બતાવવામાં

આવ્યા ઉપરાત તે તરફ ધર્મ પણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું, અને આની બચાવસ્ત સ્થિતિમાં સર થોમસ રમ્મોલ્ડે વિવાદાત્મક જતા મદ્રાસ ઇલાકામાં શાંતિ તથા સલાહ પથસમી હોવા બાબત સતોપ પ્રદર્શિત કરવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું પણ થોડાજ મહિનામાં અચાનક ચઢી આવતા તોફાનની મારફત હૈદરઅલીના લશ્કરે કર્નાટકમાં હુલ્લો ફાટ ચલાવી, સામા ગયેના અંગ્રેજ લશ્કરને હરાવી કહાડ્યું, અને મદ્રાસની સ્થિતિ એવી બચલીત થઈ પડી કે જે હૈદરઅલીએ તેને ઘેરું હોત તો તે સહેલાઈથી તેના હાથમાં જત

કઈ પણ વખત ખોચા વગર હેસ્ટીએ નાણું તથા લશ્કર લઈ સર આપર કુટને મદ્રાસ તરફ રવાના કર્યો રણસત્રામ આગળ પડોચતા કુટે હૈદરઅલીને મદ્રાસની ખાડોશમાંથી હાખી કહાડ્યો હૈદરઅલી તરફના આના અચાનક ધસારાથી ગવર્નર જનરલની સમજણી થોજનાઓ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ, તેને એકી વખતે મૈસુર તથા મરાઠા સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું ખાલી તીજેરી, લશ્કર ઉપર પડેને અનહદ ખોળે, મરાઠા એકસપીમાં બગાણું પડાવનાની તેની નિષ્ફળતા એ સમજાએ તેને શુભ થો હતો એક તરફ ગ્વાલીઅરના સિંધીઆ તથા ખીજી તરફ પુનાના પેશ્વા માથે તેને લડનાનું હતું, અને મરાઠાના લાભની શરતોએ તેમની સાથે સલાહ કરવા તેની મામણી મૂન રાખનામાં આની નહોતી આ વખતે સિંધીઆ આગ્રા અને દિલ્હી લગી જત મેળવતો ગયો હતો, છતાં કેપ્ટન પોક્ષમે ઘણીજ બહાદુરીથી ગ્વાલી આગ્રો કિલ્લો સર કરતા સિંધીઆ દબાવ્યો અને ૧૭૮૨ માં પેશ્વા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે સલાહ કરાની આપવાના બદલામાં દિલ્હીની આસપાસના મુનહ ઉપર તેને ગ્વારી કરવા દેવાની શરતે તેણે હેઝાર્ડ સાથે તહનામું કર્યું, અને જે લડાઈ ધર્મ પણ પ્રમરે અંગ્રેજોની પ્રીતિ ખાટે માન બરેલી તથા તેમના હિત માર નફાકારક નહોતી તેનો અત

આવ્યો મદ્રાસ અને મુબમ્બઈના જ્યાન માટે આ પ્રમાણે હેન્ડીંગ્સને જે પ્રયત્ન કરવા પડ્યા તેથી ખરચના મોટા ખાડામાં એ ઉતરી પડ્યો હતો. નાણાની આ સખત તગી દૂર કરના માટે તેણે બનાવડના રાજ તથા આક્રમકી બેમ્બો ઉપર દબાણ ચલાવી મોટી રકમો કઢાવી જે ઉપાયો એ અર્થે એણે કામે લગાડ્યા હતા તે કોઈ પણ પ્રકારે વાળખી નહોતા, અને તેથીજ પાનમિન્ટ ડબ્લ એના ઉપર મુબમ્બઈ આરોપોમાં આ એ મુખ્ય હતા.

મગદા લશ્કરની ચચગતા તથા મોટા નિમ્તાર ઉપર ત્વરાથી ફરી વળનાની શક્તિને લીધે તે સર્વ ધણુંજ હેસન કરતા થઈ પડતું, અને ખાસ કરીને મુબમ્બઈને હરધડીએ ધાસ્તીમાં નાખતું પણ હમણાં મગદા સરદારોના માહોમાહેના નિમ્મલને લીધે તેઓની એમ્બીમાં બગાણ પડ્યું હતું, અને જેની રીતે ગિવાગના વારમો પાસેથી પેશા એ રાજ્યાસન લઈ લીધું હતું તેનીજ રીતે એ સગ્દારો પેશા પામેથી સત્તા છીનવી લેના યત્ન કરતા હતા. મગદાઓ પોતાના એમ્બી બગાડી પરરાન્યોને ધ્રુજવતા ત્યારે હૈદરઅલી પોતાની કૌશલ તથા લડાયક બુદ્ધિથી એમ્બો એમ્બી બચાવ દુશ્મનની ગરજ સારતો હતો. હિંદુસ્તાનના કિનારાની બચાવગઢિત સ્થિતિમાંજ હિંદુસ્તાનની નમળાઈ તથા ઈંગ્લેન્ડનું પ્રાપ્ત્ય છે એમ હૈદરઅલી લાગે નખત થયા પારખી શકે છે. હો, એણે જાતે પોતાની નૈઋત્ય ઉભી કરવા અથાગ મડનત કરી હતી, અને તેની આ વખતની લડાઈમાં યુરોપીયો એમ્બી ક્રેન્ચ કાઢેલો આવી પહોંચવાની તે શક્ય જોતો હતો.

જ્યારે સને ૧૭૮૧ માં આ કાફલો આવી પહોંચ્યો ત્યારે હૈદર અલી મર્નાટકમાંના અગ્રેજોના છુટા છવાયા સરથાનો મર કરવામાં ગુથાયો હતો, આ વખતે જે તે ક્રેન્ચ લોકો સાથે જોડાઈ ચક્રો દોત તો તે કડોર જરૂરજ તાળે કરત પણ હૈદરઅલી મુબક જીત

વામાં આવેલા તેા મથાનુન થઈ ગયો હતો કે ફ્રેન્ચ કાફલાની મદદ લેનાનું તેને સુઝ પડ્યું નહિ બીજી તરફથી જ્યારે ફ્રાન્સનો સાથી કુશળ દરીઆઈ સેનાધિપતિ સફ્રેન હિંદી ખિનારા ઉપર આવ્યો ત્યારે સર એડવર્ડ હ્યુજસની સરદારી હેઠળ એક મજબુત અંગ્રેજી કાફલો તેની સાથા થયો ફ્રેન્ચ તથા વનદાના સધળા સરથાનો અંગ્રેજોના હાથમાં હોનાથી સફ્રેનને હિંદી કિનારા ઉપરથી ખોરાકી મેળવના માટે કંઈ પણ સાધન મળ્યું નહિ ધણી મુશ્કેલીએ તેણે ૨૦૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાઈને કિનારે ઉતારી હૈદરઅલી તરફથી આવેના લશ્કર સાથે મળી જઈ કરનન એથેટની સરદારી હેઠળની દેશી સિપાઈની એક ટુકડીને અચાનક પકડી પાડીને હરાવી બગાળાના અખાતમાં સફ્રેન પોતાના સરદારોના હુના ટેકાને લીધે, તથા અંગ્રેજ કાફલાની અધાગ ઝંનુન અને બહાદુરીને પરિણામે હ્યુજસ સાથે નહિ ફ્રાન્સી રાકવાથી જમીન ઉપજના લશ્કરને મદદ કરનામાં તે બીનકુલ નિષ્ફળ ગયો સને ૧૭૮૩ માં ખુસી એક મોટું પામદળ લશ્કર લઈ એની મદદે આવ્યો પણ ૧૭૮૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં થયેના હૈદરઅલીના મરણથી અંગ્રેજોએ એક હઠહઠતા દુશ્મનના બચમાંથી મુક્ત થયા અગર જો તેના છોકરા ટીપુ સુનતાને કડકોર આગળ અંગ્રેજોને ઘણી મદદગી સ્થિતિમાં મુક્યા હતા, છતાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્ચ વચ્ચે સનાહ થવાની ખબર જુનાઈ ૧૭૮૩ માં આવતા લગી તે કંઈ પણ મદદનું કામ કરી શક્યો નહિ આ પછી સફ્રેન પાછો ફ્રાન્સ ગયો અને ટીપુ સુનતાને કેટલીક મુદત બાદ અંગ્રેજો સાથે તહ કરી આ પ્રમાણે સને ૧૭૮૫ ની વસંત રતુમાં પાર્સ હેસ્ટીંગ્સે ગવર્નર જનરલના ઓદાનુ રાજનામું આપ્યું ત્યારે લગાઈના દસ વર્ષે પુરા થયા હતા, અને હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ તથા અંગ્રેજો વચ્ચે સનાહ હતી

આ વખતે મુલકાળમાંથી અંગ્રેજી રાજ્ય હયામયાયા વગર તેા

નહિ પણ મધ્ય ગામી નુમ્માન વગર સહીમનામત રહેવા પામ્યું તે
 વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સના ગજપીય બેઠકપણાનું પ્રત્યક્ષ પશ્ચિમ હતું આ
 પ્રખ્યાત નરની કાન્ડીદી ઉપર આજ એક સદી થયા જે સુધર્યા
 પડ્યા છે તે વિશે વધુ વિવેચન બીન જરૂર છે આપણને મુખ્યત્વે
 ફરીને સમજવાનું એટલું જ છે કે અંગ્રેજ પ્રજાપીય ઇતિહાસના એક
 મોખ્ખાના મમ્મે હિંદુસ્તાનનું રાજપીય વહાણ મહીમનામત પાર
 ઉતાગના વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સના હતો આ અરમામાં ઈંગ્લેન્ડના ફરીઆપાગના
 મવળા મસ્થાનો ભયનીત ગિથિતિમાં હતા મરણ કે મુરોપના બાકીના
 મર્ન લીઆઇ નાથો અંગ્રેજોની મામે એમ્ન થયા હતા માત વર્ષના
 વિચાર લગમિયાન હિંદુસ્તાન તથા ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેન્ચ મામે
 અંગ્રેજોએ જે ૮૦ મેગની હતી તેથી હવે પછી સનાદમપમા તેઓના
 વિમ નિર્ગમન થશે એમ ધારી સમય પણ પરદેશી ફરીકાઇનો ન્યત
 આવતા જ બને ગોળાર્ધમાં અદ્યત્તી મુસ્લિમી શરૂ થઇ, પશ્ચિમમાં
 મસ્થાનવામીઓએ શ્વતત્રના માટે ન્યત મચાવ્યું પૂર્વમાં દેશી ગજાઓ
 અંગ્રેજ ઉપરીપણા મામે એમ્ન થયા અને નામીયામ થયેના ક્રાન્મે
 આ મેક હીનચાવને ઉસ્તેમી ટેમ આપ્યો અમેરિકામાં અધાગ પ્રયત્ન
 પછી હુલ્લડખોરોએ અંગ્રેજ વાવટાને ચીરી નાખી ઉગડી દીધી, પણ
 હિંદુસ્તાનમાં લાગા અને થમ્વી નાથે એવા જવડાની અતે અંગ્રેજ
 ગન્થનો પાયો વધારે મ મુત થઈ મયો તેમજ મ્હેસુરની અશામ્મ
 દુમ્મનાઈ અથના મતમના કટાણે ઉપજાવે એના હુમના વૉર્ન હેસ્ટી
 ગમના હાયમાથી બિગિશ મુતમ્ની એમ વિધુ જમીન પણ પડાવી
 લેવાને ફગીબૂત થયા નહિ

જે વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં ઉમતાવ કુટુંબો તથા હાઉસ ઓફ ગેમ
 ન્મની સત્તા પુર જોરમાં ચાલતી ત્યારે હેસ્ટીંગ્સને પાર્લામેન્ટમાં બીન
 કુલ લાગવગ નહોતો, તેમજ કોઇ ઉપાવ કુટુંબ સાથે મળધ નહોતો

એની કૌન્સિલમાંજ એના દુસ્મનો હતા, અને એના શેડો ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની, એને મદદ કરવામાં ઘણા અનિશ્ચિત હતા. તેના સાથીઓ સામા થાય, તાળાના ધધાકાઓ તેના હુકમનો અનાદર કરે છતાં હેસ્ટીંગ્સને કંપનીનો વેપાર ચાલુ રાખવાનો હતો અને તે સાથે મદ્રાસ અથવા મુંબઈમાં થયેલી ભૂલોને લીધે જે અવિચારી વિચલમાં એને ઉતરવું પડતું તેના ખરચની ભોગવાઈ કરવાની હતી. વેપારી ઓળો ખરીદવા ઉપરાંત ચાલુ ઉપજમાંથી આ ખરચ એને કરવાનો હતો, પણ તેમ કરવામાં અશક્ત હોવાથી બનારસ તથા લખનૌરમાંથી નાણાં કઢકાવવાની ફરજ પડી હતી. દૂર દેશમાંની બંધકર સ્થિતિનો તથા પ્રજાકીય હિતનો કેટલો મોટો બોળો એકજ સમર્થ પુરૂષ ઉપર પડ્યો હતો તેનો કંઈ પણ વિચાર નહિ કરનારાઓ હેસ્ટીંગ્સનાં આ કૃત્યોને એક ગંભીર, ગુન્હાનું રૂપ આપે છે. હિંદુસ્તાનમાં તોફાન શાંત પડ્યું અને હેસ્ટીંગ્સના કારભારથી અંગ્રેજ સંસ્થાનને કંઈ પણ તુફાન પહોંચ્યું નહિ ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં રાજદારી પક્ષાપક્ષીની હોંસાતોસીને તે ભોગ થઈ પડ્યો. હેસ્ટીંગ્સે બળવેલી કિંમતી સેવાના પ્રમાણમાં પાછળથી તેના ઉપર જે કંઈ ગુન્યું હતું તે અન્યાયી અને ગુલમ જેવું જ લેખી શકાય.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિમના હિંદુસ્તાન આવવા
અગાઉનો સમય.

૧. હિંદુસ્તાનનો મામલો (૧૭૮૫)—યોડાજી વર્માના અરસામાં ઇંગ્લંડને એક તરફથી અમેરિકામાં એક મહાન ગળ્યની ખોટ ગઈ અને બીજી તરફથી તેનો બદલો હિંદુસ્તાનમાં મળ્યો, એ સમયે ફ્રેન્ચ સરકારની રાજનીતિનો પ્રતાપ હતો અને એ ક્રાંત્યના દાદનાએ ઉત્તર અમેરિકાના અસ્થાનો વિપ્લવના અગ્રેજોના પ્રભુતા વિશેષ નાખ્યો હતો, છતાં અમેરિકાનો તરફથી લડવામાં ફ્રાન્સ એટલું નરમ પડી ગયું કે તે એશિયામાં તથા ફરીયા ઉપર ઇંગ્લંડ સાથે હાથ મેળવવા તદ્દન અગત્ય નીવડ્યું અને ૧૭૮૩ પછી હિંદુસ્તાનમાં શાંતિ રહી પણ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની દશ વર્ષની સનાહ પછી જે બંધન તોફાનમાં આપ્યું યુરોપ ઘેરાઈ ગયું તેની અમર હિંદુસ્તાનમાં પણ જણાઈ, અને તે ગડબડાટના મમથમાં અગ્રેજો મત્તાના પ્રમારમાં જે અડચણો અત્યારસગી આપતી હતી તે મધ્યમાં ફર થઈ ગઈ પ્રતિવર્ષ થતા મુનના વધારા ઉપરથી બ્રિટિશ મત્તાનો વિસ્તાર ગાળીએ તો કમાઈને બમાગાની દીવાની મેળની ત્યાગથી વૉર્ન હેમ્પ્ટોંગ્સ ઈંગ્લંડ નિદાય થયો ત્યાં સુધીના વીસ વર્ષમાં બ્રિટિશ રાજ્યની મીમામાં કઈ પણ ફેરફાર થયો હતો નહિ. એ અગ્રમાં બમાગાના વાયવ્ય મેણ તરફ બનારસ અને ગાઝીપુર, તથા મુંબઈ તરફ સાલમે અને વસાઈ અગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા હતા, છતાં વૉર્ન હેમ્પ્ટોંગ્સના લાગા અમલ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારનો અનેકવાર બંધનિત સ્થિતિમાં

આવી પડ્યા એટલે તેનો વિસ્તાર વધારના કરતા તેનો બચાવ કરવાનું કામ અગત્યનું હતું જે લડાઈમાં અગ્રેજોને ઉતરવું પડ્યું હતું તે ઉપરથી એટલું તો પુરવાર થયું કે યુરોપનું એમ્પ્ર નૌકાસૈન્ય ઇંગ્લંડને દરીઆ ઉપરથી હાકી કહાડવા અશક્ત થયું હતું અને જ્યાં સુધી દરીઆ માર્ગે ઇંગ્લંડ તથા હિંદુસ્તાન વચ્ચેનો સબધ જરૂરી રહે, અને બંગાળમાં કઈ પણ તોફાન થાય નહિ ત્યાં સુધી મરાઠા અથવા મહૈસુર તરફથી તેના સરકારને કઈ પણ ત્રાણધાતમ નુકસાન થવાની ખીંક નહોતી મધ્ય તથા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના આ એક ભયાનક રાજ્યો એવા અગ્રેજો ઉપર અકુશરૂપે હતા અને જો આ વખતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોઘ પ્રતિકૂળ લગાયક સત્તા સ્થપાઈ હોત તો જરૂર તેઓની સહીસનામતીને નુકસાન પહોંચત પણ હંમેશની માફક હમણાં પણ અગ્રેજોનું નસીબ જોર પર હતું, અને તેમને એ તરફની કઈ પણ ધારતી નહોતી એમ છતાં મોગન રાજ્યની પડતી તથા અશ્વધાન લોકોના પાછા હઠનાને લીધે પગ્ગમમાં સીખ લોકો એમ્દમ જોર પર આવ્યા આ નવી હિંદુ એકસપીમાં જોડાવાને લગાયમ જુરસા તથા ઝંતુની ઉત્સાહે એ લોકોને પ્રેર્યા સીખ લોકોએ પોતાની દરેક હીનચાલને ધર્મનું રૂપ આપેલું દેવાથી તેઓ ખાસ કરીને બચકર થઈ પડ્યા પણ બંગાળમાંના અગ્રેજોને આ હિંદુ પ્રજાકીય જુરસાનું પુનરજનન ધણું જ વખતસરનું અને ઉપયોગી નીનડયું તેઓને ખરી ખીંક હિમાલયમાંથી ઉતરી આવતા પરદેશીઓના દુમનાની દત્તી જેમ જેમ સીખ લોકો જોર પર આવતા ગયા તેમ તેમ આ અશ્વધાન હુમરાઓનો માર્ગ બધ થતો ગયો, તે એટલે લગી કે સને ૧૭૬૭ માં તેઓએ અહમદગાને છેવડા દુન્યામાં મારી હાકારી ખીંજેજ વડે જેનમ નદી ઓળંગી પોતાની જીત વાચવ્ય ખુણા તરફ લગાવી આ પ્રમાણે સીખ લોકોએ ફત્તેહમદીથી હિંદી મુસનમાંની રાજ્યોનો અશ-

થયુ જેમ જેમ બ્રિટિશ પ્રજા વધારે ને વધારે પોતાના સરથાનના સમાગમમાં આવતી ગઈ, તેમ તેમ હિંદની અગત્યતા વધતી ગઈ અને તેના કામખજ પાલિમેન્ટમાં આવવા લાગ્યા અને ૧૭૮૩ માં યુરોપ અને અમેરિકામાં સનાહ થનાથી તેમજ અમેરિકાના મધ્યાન ગ્રેટબ્રિટનના કબજામાંથી છટકી જવાથી ઇંગ્લેન્ડનું ધ્યાન હિંદી મામલા તરફ દ્રવતાથી ખેંચાયુ આ પ્રમંત્રે ઇંગ્લેન્ડમાં એટલું તો ખાત્રીપૂર્વક જણાયુ હતું કે ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની હિંદુસ્તાનની ધણી થઈ હતી, અને એક વેપારી મડગ તરીકે તેને જરૂરી હોય તે કરતા વધારે સત્તા તે ધરાવતી હતી કેટલાક વર્ષ થયા કંપનીનું બધારણુ તથા તેના વહીવટ વિશે હાકિસ ઓફ કોમન્સની કમિટિઓ બારીક તપાસ થનાવતી હતી કમિટિઓના રીપોર્ટ ઉપરથી કંપનીના કારભાર માટે કંપની દરખાસ્ત પાર્લામેન્ટમાં લાવવામાં આવી હતી અને ઈર્ન હેસ્ટીંગ્સને પાછો બોલાવી લેવા કાયરેક્ટરોને આગ્રહ કરનારા, તથા ગર્નરન જનરલ તથા તેની કૌન્સિલની મત્તા નક્કી કરનારા હરાવો પણ પસાર કરામાં આવ્યા હતા આ અરસામાં ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાન મંડળમાં મહાન ફેરફારો થયા, અને કોએલીશન મીનીસ્ટ્રી' સત્તા ઉપર આનંતા કંપનીના બધારણુમાં સુધારા વધારા કરવા માટે ફ્રાન્સે એક મંત્રી પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ કર્યો ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યદારી પક્ષોમાં આ વખતે ધણીજ સખત મતભેદ હતો, ખુદ રાજા પણ લૉર્ડ નૉર્થ, ફ્રાન્સ અને બર્કની સાથે રહી ડ્યુક ઓફ પોર્ટલેન્ડના ઉપરીપણા હેટ્ચ જે પ્રધાન મંડળ ગોઠનાયુ હતુ તેની સામે હતો લખાણુ તકસર પડી ફ્રાન્સ અને બર્ક હારી ગયા, ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ બીન ઉડી ગયુ, અને ત્રીજા જ્યોર્જ તથા પીટ મળી 'કોએલીશન મીનીસ્ટ્રી' હાથે વાળી પીટ સત્તા ઉપર આવતા સને ૧૭૮૪ માં બીજુ ઇન્ડીઆ બીન પાર્લામેન્ટ માં પસાર કરાવ્યુ એની રૂએ તાજ તરફથી નિમાયતા છ કમિશનરોને

કંપનીનાં લશ્કરી, મહેસુલી તથા બીજાં સઘળાં કામ ઉપર સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા આપવામાં આવી. હિંદુસ્તાનની મુખ્ય સત્તા ગવર્નર જનરલ તથા ત્રણ કૌન્સિલરોને સોંપાઈ, તથા રાજકીય, લડાઈ તથા ખરચની બાબતમાં બીજા ધલાકાની સરકાર ઉપર હવે અધિકાર તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યો. સને ૧૭૮૬ માં ફરેલા બીજા કાયદા અન્વયે કૌન્સિલની સંમતિ વિના પણ અસાધારણ પ્રસંગે પોતાની મુનસરી ઉપર અમલ કરવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા આપવામાં આવી. આથી હિંદુસ્તાનના અમલમાં દેખીતી રીતે મુદારો થયો, અને કામકાજમાં વધારે સુધારાં આવી.

પ્રકરણ ૧૨ મું

લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસ. (ઇ. સ. ૧૭૮૬—૧૭૯૩)

૧. ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો—બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન માટે નિર્માણ થયેલા નવા રાજકીય બંધારણનું મૂળતત્ત્વ આલતા અમલને વેગ આપવામાં જ સંકોચાયલું નહોતું, પણ તેણે ઇંગ્લંડનાં પ્રધાન મંડળ સાથેના સિદ્ધ સમાગમથી ગવર્નર જનરલના હાથ પુષ્કળ મજા પુત ક્યાં હતા. પાર્લામેન્ટે નિમેશો ગવર્નર જનરલ, લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસ હિંદુસ્તાન આવ્યો ત્યાર પહેલાં તેણે એક બહાદુર સરદાર તથા કુરાળ એલચી તરીકે કીર્તિ મેળવી હતી. ત્રણે ધલાકાનો ગવર્નર જનરલ હોવા ઉપરાંત તેને આખા હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો સરદાર પણ નીમ્યો હતો. લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસની આટલી મોટી સત્તા, કીર્તિ તથા ઉમરાવ-પદ, અને ખીટ તથા ડંડાસ સાથેની તેની અંગત ગતિ એ ગવર્નરની

૨. મહેમુરના દીપુ મુલતાન સાથે પહેલો વિગલ.
(૧૭૭૦-૮૨)—લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસ અમલ ઉપર આવ્યો ત્યારે અંગ્રે-
જોને દેલી રાજ્યો સાથે સલાહ હતી મરાઠાઓએ નિઝામ સાથે
જોડાઈ દીપુ મુલતાન ઉપર હુમલો કરના નક્કી કર્યું હતું. લૉર્ડ કૉર્ન-
વૉલીસે એવી એકસપીમા દાખલ થવા ના પાડી, છતાં પોતાનું લશ્કર
સજા કરવામા તે તરતજ રોકાયો, મિચિસલ દીપુએ અંગ્રેજોને તરફથી
બચની અગમચેતી કરી પોતાની સ્થિતિ મજબુત કરવા માટે કઈપણ
બાકી રાખ્યું નહિ બાપને પગલે ચાલી મને ૧૭૮૭ માં દીપુએ
કોન્ટ્રેન્ટીનોપલ તેમજ પારીમ પોતાના એલચી મોકલી ત્યાંથી મદદની
માગણી કરી હતી બન્ને દેશણે તેના એલચીઓને વશો સારો
આદરમત્કાર થયો, છતાં તેથી કમનસીમ દીપુને પોતાની રાક્ષિતો
ખોટો ખ્યાલ બાધવામા ઉત્તેજિત કરવા મિવાય કઈપણ મદત્વનું
કાર્ય મર્યું નહિ. ઉલટું અંગ્રેજ સરકારને દીપુની હીલચાલ ઉપર ખારીક
દેખરેખ રાખવાની, અને રનરક્ષણ સારૂ સાવચેતીના ઉપાયો લઈ
રાખવાની, આડકતરી રીતે કરજ પડી.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસે આ દેશમા પગ મુક્યો કે તરતજ દીપુ માટે
પોતાનો બચાવ કરવા સારૂ નિઝામે તેની મદદ માગી પીટના કાયદા
અન્વયે એમ કરવું તેને મુતાસીમ ન લાગનાથી એક જૂના તકના-
માને આધારે જરૂર પડે ત્યારે નિઝામની મદદે લશ્કર મોકલવા તેણે
વચન આપ્યું, અને વાજખી રીતે દીપુએ આ વચનને પોતાની સામેની
હીલચાલના પ્રારબ તરીકે લેખ્યું.

યથાવિધિ આપેલી ચેતનપૂર્વક અનાદર કરી દીપુએ અંગ્રેજ
રક્ષણ હેઠળના નાવણકોરના રાજા ઉપર હલ્લો કરવા તૈયારી કરી.
આ ઉપરથી લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસ મગદા તથા નિઝામ સાથે જોડાયો,
એમાં લશ્કરે મહેમુરમા દાખલ થઈ દીપુને હરાવ્યો, ને તેની રાજ-

ધાનીમાં તેને ઘેર્યો, લડાઈ એક વર્ષ ચાલ્યા બાદ ૧૭૯૨ માં તેને તહનામાં ઉપર સહો કરવાની ફરજ પાડી, જેની રૂએ એની યુદ્ધ-સામગ્રી ઘણી ઘટી ગઈ, અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનો મયગાર પ્રાંત મુઘલો તેનો અડધો પ્રદેશ તેના હાથમાંથી જતો રહ્યો. હવે પછી ટીપુ વેર લેવા માટે હરેક બહાનુ શોધવા લાગ્યો, અને પરદેશી મદદથી અંગ્રેજોને હરાવી અને તો હિંદમાંથી તેમને હાંકી દહાડવાની ખોટી આશામાં પ્રકુલિત રહ્યો. વારાફરતી તેણે મરાઠા, અધ્યાપ રાજા ઝમાનશાહ તથા ફ્રેન્ચ લોકો સાથે પાવ્યવહાર ચલાવ્યો. ફ્રેન્ચ લોકોએ તેની અરજ સ્વીકારી, અને અંગ્રેજોનો શુરમે ઉશ્કેરી શકાય તેટલું હદ લગીજ મદદ કરવાનો દેખાવ કર્યો. ફ્રાન્સ માથેના ટીપુના બચારનું ગભીર પરિણામ એ આવ્યું કે સને ૧૭૯૩માં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનને લીધે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે મખત વેર બધાતાં મ્દેસુર ઇંગ્લેન્ડની ફૂર દુસ્મનાવટનો ભોગ થઈ પડ્યું.

૩. મરાઠા અને ટીપુ મુલતાન—એટલામાં મરાઠા સરદાર મહાદેવ સિધીઆ, જેને મોગમ બાદશાહે મલતનતના પ્રતિનિધિની પદ્ધતિ આપી હતી અને જેણે ઉત્તરમાં મહાન પ્રદેશો જીતી લીધા હતા, તેણે તેના પ્રતિસ્પર્ધિ હોલકરને એક અંતુની લડાઈમાં હરાવી પોતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સાર્વભૌમ સત્તાધિકારી થઈ પડ્યો હતો. તેના રાજદારી હેતુ એ હતો કે મરાઠા એકસપી તોડી નાખ્યા વિના પોતે એક સ્વતંત્ર સરદાર થવું, તે પોતાની કુશાચળુદિને બળે જોઈ શક્યો હતો કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો ઘણી ઝડપથી પ્રાધાન્ય મેળવતા હતા, અને તેથી કોઈ પણ સામાન્ય હરીફ, પંજી તે મ્દેસુરનો મુસલમાન સરદાર હોય, તોપણ તેને ઘણી દેરા માટે તેમને મદદ કરવામાં તે હદ ઉપરાંત શકાશીલ રહેતો. હવે ટીપુનો ગર્વ ઉતર્યો હતો, અને એ

૥ ખુલ્લું હાથ કે અંગ્રેજોને સતલગળથી દરીઆ કાઢા લગીમાં કોઈ-

નાથી પણ ખીવાનું હતું તો તે મરાઠાઓ તરફથીજ હતું. એક મહાન પ્રદેશના તેઓ ધણી થઇ પડ્યા હતા; તેઓના મુખીઓ સારી રીતે સજ થયેલાં અમંખ્ય લશ્કરના સરદારો હતા; અને તેમની ફોજ રજપુતોનો પરાજય કર્યો હતો. કાંઈ પણ મુશ્કેલી વગર આઉધ અને હૈદરાબાદના મુસલમાની રાજ્યોના બાહુતી લશ્કરને તેઓએ વિખેરી નાંખ્યાં હોત, પણ છુટાં છુટાં પ્રત્યેક લશ્કરનો સરદાર પોતાને માટે સ્વતંત્ર રાજધાની સ્થાપવા માટે સ્વાભાવિક રીતે લલચાયાથી મરાઠા એકસંખીનો સામાન્ય હેતુ બર લાવવામાં વારંવાર મુશ્કેલીઓ ઉભી થતી. સને ૧૭૮૬ માં સ્વતંત્ર થયા પછી મહાદેજ સિંધીઆએ પોતાનો મુશ્ક તથા ફોજ ધણી ત્વરાથી વધારી દીધી હતી, અને હમણાં દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ તેના કબજામાં હતો, તેનો મુખ્ય હેતુ અંગ્રેજોની મામે મોટી એકમંખી ઉઠાવવાનો હતો, પણ તેનું એકસાનુંજ પ્રાપ્ત્ય મરાઠા સરદાર તથા અંગ્રેજ સરકારને એક સરખી રીતે બય ઉપજાવનાર હોવાથી તેના અંગ્રેજરપણા હેઠળ કામ કરવાને યા તો તેની યોજના મંજૂર રાખવાને પેશાને કાંઈ પણ ઉતાવળ કરવાની જરૂર જણાઈ નહિ. પોતાનો ઉક્ત હેતુ બર લાવે તે પહેલાં સને ૧૭૮૪માં મહાદેજ સિંધીઆ એકાએક મરણ પામ્યો. અત્યંત લોભી હોવા ઉપરાંત મહાદેજમાં રાજકીય નિપૂણતા તથા અસાધારણ લઙ્ગા-યક બુદ્ધિ હતાં. મુરોમ્મન અમલદારોની સરદારી હેઠળ ક્વાયત પામેલાં લશ્કર હમાં કરવાની તથા ખામે તોપખાનું રાખવાની રીતનું કાંઈ પણ ખીન દિંદી રાજ કરતાં મોટા પ્રમાણમાં અનુકરણ કરનાર સિવામાંજ હતો, પણ વધારે દીર્ઘદર્શી મરાઠા સરદારોનું કહેવું એવું હતું કે અગરજો આ જાતનું લશ્કર રજપુતાનાનાં બાહુતી લશ્કરી ટોળાં સામે અને મુસલમાનોની ખીન કેળવાયેલી ફોજ સામે ગમે તેવું કારગર થાય, તોપણ તેઓના એકલા મહાભારત હરીફ

સામે તે ઉપયોગી થવાને બદલે નુકસાનકારક થઈ પડવાનો સંભવ હતો. તેઓના વિચાર પ્રમાણે આ અંગ્રેજોની સામે તેમનાંજ હથી-આર તથા તેમનીજ રીત વડે લડવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું હતું. અનિયમિત અને જરૂર જોમાં હથીઆરવાળાં ટોળાંએ છેલ્લાં સો વર્ષ દરમિયાન જે કુનેહ બરેલા હતા, ઝડપી ક્રય, અને દાવપેચ કરી બતાવ્યા હતા તે આવા લશ્કરથી થાય એમ નહોતું. અત્યાર લગીના લડાઈના ઇતિહાસમાં પણ સાખીત થયું છે કે અનુભવ અને સામગ્રી રહિત, પણ સંખ્યામાં મજબૂત એવા લોકોને નાના ક્વાયત પામેલા લશ્કર ઉપર જીત મેળવવા માટે છુટી છવાઈ લડાઈ વધારે બંધ મેસતી થઈ પડે છે; એમ છતાં જેમ જેમ મરાઠાઓ યુરોપની સુધ-રેલી રીતનું અનુકરણ કરતા ગયા તેમ તેમ તેઓનાં લશ્કરમાં અનેક જાતના લોકો દાખલ થતા ગયા અને તે કારણે જાતીય એકતાનો લાભ જતો રહ્યો.

હવે પણ મરાઠા તથા સીખ લોકો સાથે થયેલી લડાઈની ખાસ ખુખી એ હતી કે સામાવાળા ગમે તેવા મજબૂત હોવા છતાં હમેશાં અંગ્રેજોની જીત નિશ્ચયપૂર્વક હતી. હુમલાનો સપાટો એવો સખત પડતો કે જો સામાવાળા એક વખત વિખેરાઈ અથવા હારી જતા તો તેઓ ફરી ઉઠવા ખામતા નહિ. જે જે રાજ્યો સાથે અંગ્રેજોને લડાઈમાં ઉતરવું પડેલું તે સધળાંનું જીવન ફત્તેહ ઉપરજ હોવાથી હાર થતાં તેઓ અંગ્રેજોની દયા ઉપર રહેતા. લશ્કરની બાબતમાં યુરોપની રીતના અનુકરણે દેથી રાજ્યોને જુલાવો ખવાડ્યો હતો. તેઓ એમ માનતા કે આવી રીતે અંગ્રેજો ઉપર ફત્તેહમંદીથી તેઓ જીત મેળવી શકશે. પણ તેજ વખતે તેઓ જુલી જતા કે અંગ્રેજો પોતાના અખૂટ બંડાર તથા લડાઈની સામગ્રીને લીધે જરૂર હોય તે કરતાં પણ વધુ લશ્કર યોદ્ધ સમયમાં લડાઈમાં ઉતારવાને શક્તિ-

વાન હતા. આવાજ કારણે લીધે ધીમે ધીમે એક પછી એક એમ અનેક પ્રદેશો તેમના હાથમાં ગયા, તે એટલે સુધી કે આખરે આખા હિંદુસ્તાનના માલીક થઈ પડ્યા.

દીપુ સુલતાન સાથેની લડાઈના અંત પછી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન શાંત રહે તે અર્થે લોર્ડ કોર્નવોલીસે મરાઠા તથા નિઝામને સમજવવા માન કર્યો, અને જે જે સુલક દરેકના કબજામાં હોય તેનો દીપુ સામે ખચાવ કરવાની શરતે બધાને એકમ થવા લલચાવ્યા. મરાઠાની ખીકે નિઝામે આ ગોઠવણ તરતજ કબૂલ રાખી, પણ મરાઠાઓએ તેમ કરવા ના પાડી; કેમકે તેઓ નિઝામને લૂંટવાનો મન-સુખો કરતા હતા. હૈદરાબાદ અને આઉધનાં જે મોટાં મુસલમાની રાજ્યો તેમની ઉપજ તથા વિસ્તારના પ્રમાણમાં ધણાંજ નબળાં હતાં; રાજકીય બાબતમાં તેમનું વજન ધણુંજ થોડું હતું, અને બ્રિટિશ સરકાર એટલીજ આતુર હતી કે તેમનો કવખતે થતો નાશ અટકાવવો. અંદરના ગોટાળા તથા નાણાંની ગુંચવણમાં આઉધ લપટાઈ ગયેલું હોવાથી, કેટલોક વખત થયાં તે કલકત્તા સરકારના રક્ષણ હેઠળ હતું. એવાંજ કેટલાંક કારણોથી હૈદરાબાદનું રાજ્ય પણ પાછળથી બ્રિટિશ બાંહેધરી હેઠળ આવ્યું હતું. વારંવાર ઉભી થતી અસાધારણ મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અંગ્રેજોને, દેશી રાજ્યોની આડે નહિ આવવાના મક્કમ કરાવ છતાં કામ કરવું પડતું હતું તેનો આ દાખલા પુરાવો આપે છે. દેશમાંની ખીજ કોઈ પણ મહત્વની સત્તા સલાહસંપન્ન બળ-વવા માટે આતુર નહોતી; નબળાં રાજ્યો બળવાનનાં ભોગ થઈ પડ્યાં હતાં; અને પોતાના હરીફોને જેર કરી શકે એવી કોઈ સત્તા અંગ્રેજોની સામે ઉભી થશે એવી દરેક ધાસ્તી હતી. આ કારણે લીધે તેઓને પણ દેશમાં સુલક કબજે કરવા માટે ચાલતી ધમા-ધમીમાં ઝીંપલાવવાની જરૂર પડી.

૪. કૉર્નવૉલીસના અમલનો અંત, ૧૭૮૩—લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસના અમલ ઉપરથી એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દેશમાં સર્વત્ર ફાટી નીકળતા દંડ તરફ બેદરકાર રહી શાંત બેસી રહેવાનું અંગ્રેજો માટે અતિ કઠણ હતું. કંપનીના ગવર્નરો સામે સામાન્ય રીતે એવો આરોપ મૂકવામાં આવતો હતો કે તેમની અતિ લોભી વૃત્તિએ તેમને અન્યાયી અને ખીન જરૂરી લડાઈમાં હોમ્યા હતા. સને ૧૭૮૬ પછી કંપનીનો વહીવટ ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંડળ હસ્તક આવવાથી હિંદુસ્તાનના કારભારમાં નિયમિતપણે જળવાઈ સાહસિક લોભનો ત્યાગ કરવામાં આવશે એમ સાધારણ રીતે માનવામાં આવતું હતું. ખીન કોઈ પણ ગવર્નર જનરલ કરતાં લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસને આ બાબતમાં નિયમસર તથા શાંત રહેવા માટે વધારે આગ્રહપૂર્વક સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. આ સામાન્ય દુક્રમેને પાર્લામેન્ટના કાયદાની અનુમતિ મળી હતી, અને તેની રૂએ લડાઈ માટેનો ઉત્સાહ તથા રાજ્ય લંબાવવાની તૃષ્ણાને દબાવવામાં આવ્યાં હતાં.

છતાં મધ્યમ વિચાર તથા ન્યાયી ભુદ્ધિ માટે મશહુર થયેલા લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસને પણ કલકત્તે આવતાં લડાઈને માટે તૈયારી કરવી પડી; અને તરત જ એને માલમ પડ્યું કે જે બદીઓ અટકાવવા પાર્લામેન્ટે કાયદા ધડયા હતા તેને તો ઉલટું તેથી ઉત્તેજન મળ્યું હતું. આ કાયદાના અંકુશ હેઠળ ગવર્નર જનરલને દેશી રાજ્યોમાં થતી ભયંકર એકસંપી તથા મુલકોની ખેંચતાણ મુજે મ્હોડે જોયા કરવાનાં હતાં, અને જ્યાં સુધી અંગ્રેજી રાજ્યની સલામતી ખરેખર તથા અચૂક રીતે ભયમાં આવી પડે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં દખલ કરવાનું હતું નહીં. આવાં અંધન છતાં મ્હેસુરની લડાઈ થઈ અને અંગ્રેજી રાજ્યની ૩૬ પણ લંબાઈ, તોપણ કૉર્નવૉલીસના શુભ હેતુ ઉપર સર્વનો એવો તો ભરોસો હતો કે સને ૧૭૮૩ માં તે હિંદુસ્તાન છોડી ગયો

ત્યારે ઇંગ્લિંડમાં સધળે એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત થયો કે તેણે શાત રાજનીતિની સ્થાપના માટે જરૂરના પગલા જ માત્ર લીધાં હતાં ખરૂં જોતા તો અંગ્રેજો આ સમયે મોટા વિસ્તાર ઉપર લડાઈ કરના તથા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશો રાજ્યમાં જોડી દેવાની અણી ઉપર હતા.

હિંદુસ્તાનને પાલમિન્ટના અકુશ હેઠળ ચૂકવાનું તરતનું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજ મુનકનો વિસ્તાર જેમ બને તેમ વધા રવાનું કામ ધીમું પડવાને બદલે પુર જોમથી ચાલ્યું હિંદુસ્તાનમાંની અંગ્રેજોની મોઁ મોઁ લડાઈઓ સને ૧૭૮૯થી જ શરૂ થઈ, અને પાર્લામેન્ટે નિમેલા પહેના એ ગવર્નર જનરલ કોર્નવોલીસ તથા વેલેસ્લીના સમયમાં સૌથી સખત અને લાના વિગ્રહ થયા, અને મોટા પ્રદેશો અંગ્રેજ મુનકમાં ઉમેરાયા હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો વેપારીઓએ જેમ મનમાં આવ્યું તેમ કટકે કટકે ઉભો કર્યો હતો, કનાઈએ તેને બગાળામાં મજબુત કરી સજડ એસાડ્યો હતો, અને સરકારના ભાગને હેરદોંગસે અડગ કર્યો હતો તે ઉપરનો ઇમરો પારલામેન્ટે નિમેના મશહુર ગવર્નર જનરલોએ પુરો કરી બ્રિટિશ મહત્તનતનું આલીશાન મકાન ખડું કર્યું હતું.

હિંદુસ્તાનનો ઇંગ્લિંડ સાથેનો મનમ જેમ વધારે નિકટ થતો ગયો, અને ઇંગ્લિંડનું હિત તેમાં વધતું ગયું તેમ આ દેશ યુરોપીઅન રાજકીય મામલાના બહોમાં એટલું તો સપડાઈ ગયું કે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લિંડ વચ્ચે અદાવત શરૂ થતા જ તેની અસર અહીંયા જણાવા લાગી રાજવિષ્ણવની અણી ઉપર આવેલા ફ્રાન્સ સાથે મને ૧૭૯૩ માં મોટા વિગ્રહનો આરભ થતા જ એશિયામાંના અંગ્રેજોએ પોતાના બચાવ માટે જરૂરના પગલા લીધા આ વખતે નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ એક અધ્યાન છુટારાની માફક લક્ષરને બગે એ જુનમી રાજ્ય સ્થાપવામાં રોકાયો હતો તે મસનદ ઉધા વાળતો, જાતીય નામ-

નિશાન રફે દફે કરતો, વંશપરંપરાના હક્કો ઉરાડી નાંખતો, પોતાની તરવાર વડે નવાં રાજ્યો કાતરી કહાડતો અને એક મોટી ભગીરના જેમ કાઈ કકડા ખાડે તેમ બોનાપાર્ટ તેની સિમા નક્કી કરતો. આવી રમતમાં આનંદ માનતો હોવાથી તે પ્રેરણાબુદ્ધિથી જ એશિયા તરફ ખેંચાયો. અનંત લડાઈ અને આપખુદ ધારભાર માટે લાયક હોય તેવી બુદ્ધિનાં જૂનાં ખખ્ખ ચર્ચાએલાં રાજ્યો તોડી પાડવામાં તથા કુરમદે ખીજ નિયમસર ઉભાં કરવામાં ઉપયોગ કરવા સાથે તે ખંડમાં વિશાળ સ્થાન હતું. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની યોજના હમેશાં તેના મગજમાં રમ્યા કરતી; અંગ્રેજોને તેમનાં પૂર્વ તરફનાં સઘળાં સંસ્થાનોમાંથી હાંડી કહાડવાના ભહેર હેતુથી સને ૧૭૯૮ માં તે ઈજિપ્ત પર્યંત ગયો પણ ત્યાંથી જ યુરોપ તરફ પાછા ફરવાની તેને જરૂર પડી, અને એશિયા ઉપર સ્વારી લઈ જવાનો તેનો પહેલો તેમજ છેલ્લો પલ્લ નિષ્ફળ ગયો. નેપોલીઅનની આવી ખોટી ધમકીથી હિંદુસ્તાનમાંનાં દેશી રાજ્યો પોતાના મુલક સાથે જોડી દેવાનું કામ અંગ્રેજોએ ધમધાકાર આગળ ચલાવ્યું.

લોર્ડ બ્રાન્નીંગ્ટનના આવતા મુધી સર જોન શૌર ગવર્નર જનરલ થયો, પણ તે સાવધ તથા વધારે સમજી અને ડાહ્યા હોવાથી, તથા એક નિયમની ખાતર પોતાની જોખમદારી વધારવાની વિચ્છ હોવાથી તેણે મરાઠાઓની સામે નિઝામને મદદ કરવાની સાથે ના પાડી. પરિણામમાં મરાઠાઓએ હૈદરાબાદના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી, નિઝામના લશ્કરને વિખેરી નાખ્યું, અને ઘણી જીલમગાર શરતે તથા ચરમ ભરેલી રીતે તેને તાબે થવાની ફરજ પાડી. આ ફત્તેહથી મરાઠાઓ ઘણા જોર પર આવ્યા અને તેમની કીર્તિ વધી ગઈ; અને નિઝામનો ગુસ્સો અંગ્રેજો પ્રત્યે એટલો બધો ઉશ્કેરાયો કે તે પોતાના કંવાવતી લશ્કરમાં ઉમેરો કર્યો.

નિઝામને નબળો પડેલો ધારી તેનું આખું રાજ્ય હોદ્દામાં કર-
ના ટીપુએ મનમુજો કર્યો. આ હેતુ બર લાવવામાં અંગ્રેજો તેની
પાડે નહિ આવે એવી મતલબથી પરદેશી રાજ્યો સાથે મિત્રાચારી
રવાના નિષ્ફળ પ્રયત્ન તેણે કર્યા, અને તેની સમજવટથી અફઘાનિ-
તાનના અમીર ઝમાનશાહે સને ૧૭૯૭ માં પંજાબમાં દાખલ થઈ
હોર લીધું. આથી અંગ્રેજો ગભરાઈ ગયા; આખું ઉત્તર હિંદુસ્તાન
જાળબળી ઉઠ્યું અને હિંદી મુસલમાનોએ અમીરની કુમકે જવાની
મારી કરી. આઉખનો નવાબ તેની સામા થવાને ઘણો અશક્ત હતો.
તે ઝમાનશાહ દિલ્હી તરફ આગળ વધ્યો હોત તો દેશમાં બહુજન
ડબકાટ થાત, પણ સને ૧૭૯૮ માં તેને પોતાના પશ્ચિમ તરફના
સહનો ધરાનીઓના હુમલા સામે બચાવ કરવા સાર જપાટાબંધ
અફઘાનીસ્તાન પાછા ફરવાની ફરજ પડી, અને જગી ઉઠેલું તોફાન
માઈ ગયું.

આ અરસામાં આઈસિ ઓફ ક્રાન્સમાં ટીપુએ ખાનગી સંદેશા
લેખ્યા હતા અને ત્યાંના ગવર્નરે તે કમુલ રાખી તેની સાથે અરસ-
રસ મદદ કરવાની શરતે મિત્રાચારી જાહેર પણ કરી હતી. સને
૭૯૯ માં કેરો મુકામથી બોનાપાર્ટે ટીપુને પોતાના ઇંછિત આવ-
ાની ખબર આપી હતી અને કોઈ આડતીઆને મોકલવા આમદ
યો હતો, પણ એટલામાં ફ્રેન્ચ લોકોને પોતાને જ ઇંછિતમાંથી
ીકળી નાસવું પડ્યું, અને પરદેશીઓના હિંદ તરફ ઉતરી આવ-
ાના ગપાટા બંધ પડતાં ટીપુ સુલતાન અંગ્રેજોના ગુસ્સાનો ભોગ
ઈ પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લૉર્ડ વેલેસ્લી (ઇ. સ. ૧૭૯૮—૧૮૦૫.)

૧. મૅસુર (૧૭૯૯)—જે દિવસે લૉર્ડ મૅર્નીંગ્ટન, પાછળથી થયેલો માઉન્ટબેસેન્સી, મદ્રાસને કિનારે એપ્રિલ સને ૧૭૯૮ માં હતરો તેજ દહાડે દીપુના એલચીઓ આઈલ ઓફ ક્રાન્સમાંથી માન સહિત પાછા ફરી માંસોર હતરો. નવા ગવર્નર જનરલને ઇંગ્લંડમાં મળેલી સૂચના અન્વયે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંપી કહાડવા સાથે મદદ મેળવવા દીપુએ ફ્રેન્ચ લોકો સાથે કરેલી આ મંધી તેની સામે લડાઈ જાહેર કરવાનું એક વાજબી કારણ તરીકે લેખવામાં આવી હતી. લૉર્ડ મૅર્નીંગ્ટનનો લડાયક જુસ્સો સહેલાઈથી ઉકળા આવ્યો, પણ તૈયારીની ખામીને લીધે દીપુ ઉપર એકદમ હલ્લો લઈ જતાં તે અટક્યો. સરકારી તીજેરી ખાલી હતી, જનરમાં કંપનીની આંટ છેક જ બેસી ગઈ હતી; એવે પ્રસંગે નિઝામ તથા મરાઠાની કુમક ઉપર બરોસો રાખવાનું મૅર્નીંગ્ટનને વ્યાજબી લાગ્યું નહિ; દેશી રાજ્યોથી અલગ રહેવાની અંગ્રેજ રાજનીતિનાં આઠાં ફળ નિઝામની નબળાઈ તથા અસંતોષ દ્વારા, દીપુની બચબરેલી તૈયારી દ્વારા, તથા મરાઠાની વધતી જતી સત્તા દ્વારા જણાવા લાગ્યાં હતાં. સને ૧૭૯૨થી ૧૭૯૮ ના છ વર્ષમાં છેલ્લાં જન્ને રાજ્યોએ નબળા પાડોશીઓને ભોગે પોતાની સરહદ લંબાવી હતી, તથા લડાયક સામગ્રીથી સજ્જ થયા હતા. કુદરત્ત આગળ થયેલી હારથી નિઝામ એક આગેવાન રાજકર્તાને બદલે મરાઠાનો ખંડણીઓ રાજ થયો હતો; પુનામાં દોલતરાવ સિંધીઆનો લાવવગ પુર ઝામતાં, મધ્ય હિંદુસ્તાનના મોટા પ્રદેશો

ઉપર તે અમલ ચલાવતો હતો અને તેણે દિલ્હી સુધી પોતાની હદ લખાવી હતી. દુકામાં મધ્ય તથા ઉત્તર હિંદમાં તે એક મહાન રાજ-કર્તા થઈ પડ્યો હતો, અને અવ્યક્ત વલણ અખત્યાર કરી પેશ્વા તથા નિઝામ બન્નેને ગમરાવતો, તથા મહેસુરનો નાશ કરવા માટે અગ્રેજોને મદદ કરવાના મરાઠાઓના અવિચારીપણાને સખત શબ્દોમાં વખોડી કહાડતો. લગભગ આ અરમાં લોર્ડ મૉર્નીંગ્ટનને અફગાનીસ્તાનના રાજા ઝમાનશાહ તરફથી એક પત્ર મળ્યો, જેમાં હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવી મરાઠાઓના હાથમાંથી મોગલ આદલાહને છોડાવવાનો તેણે પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો હતો.

આ હકીકતમા ગવર્નર જનરલે યુક્તિથી મહેસુર પાસે તેના અંતિમ આશયનો સંતોષકારક ખુનાસો મેળવવા ઠરાવ કર્યો, અને બીજી તરફથી ખુના તથા હૈદરાબાદ માંથી મિત્રાચારીની ગાંઠ વધારે મજબૂત રીતે બાંધવામાં, નાણાની મનમર વ્યવસ્થા કરવામાં તથા મદ્રાસના લશ્કરમાં ઉમેરો કંવામાં પોતે મુકાયો નિઝામ પામેની ફ્રેન્ચ ફોજને રજા આપી તેને બદલે અગ્રેજ અમલદારોના કુદરીપણા હેઠળ એક લશ્કર હૈદરાબાદમાં રાખવાની ગરતે નિઝામ આ એકસપીમાં જોડાવા કબૂલ થયો. ખુને પણ એરીજ દરખાસ્ત થઈ, પણ મરાઠાઓ બ્રિટિશ પ્રાધાન્યપણા તરફ સારી નિદાથી જોતા નહિ હોવાથી આવી જોડાવણી પેશ્વા મરદારને રૂચી નહીં, કારણ તેમને બલ હતો કે એથી પરિણામમાં તેમને અગ્રેજોને આધીન થવું પડશે.

એમ છતાં નિઝામ અને પેશ્વા બન્ને મહેસુરની સામે એકમંથીમાં જોડાવા કબૂલ થયા, અને ફ્રેન્ચ મિત્રાચારી છોડી દેવા માટે યોગ્ય શબ્દોમાં ટીપુ સુવત્તાનને માગણી કરવામાં આવી. આ માગણીનો અનાદર થતાં મને ૧૭૯૯ ના આરબમાં એકત્ર લશ્કર મહેસુરમાં દાખલ થયું. દુસ્મનો સામે લડાઈમાં ટકી રહેવાને કેટલીક વ્યર્થ મહેનત કરવા

પછી દીપુને શ્રીરંગપટણમાં પાછા હાલવુ પડ્યું. આ કિલ્લો મે માસમાં સર કરનામાં આવ્યો ત્યાં સુધી તે તેમાં ઘેરાઈ રહ્યો. લડાઈમાં ડીપુના માયાં જવાથી મહેસુરના મુસનમાંની રાજ્યનો અત આવ્યો લોર્ડ મૉર્નીંગ્ટને રાજ્યના કકડા પાડી કેટલોક ભાગ અંગ્રેજો તથા તેના મળતીઆઓમાં વહેંચી લીધો અને બાકીનો મુનક હૈદરઅલીએ હાકી કહાડેલા હિંદુ રાજ્યકુટુંબને પાછો સોંપ્યો.

આ લશ્કરી તેમજ રાજકીય પરાક્રમોની ફત્તેહ મોટે ભાગે લડાઈમાં કરનાલ આદિયર વેલેસ્લીની હાજરીને વીધે હતી જ કે વેલેસ્લી લશ્કરમાં એક હલકા દરજ્જા ઉપર હતો છતાં તેની નિર્મળ તથા તેજસ્વી બુદ્ધિ, જગના મેદાન ઉપર તેની શક્તિ તથા કૌશલ્ય એ સધળા તેના શુભો તરતજ જણાઈ આવ્યા, અને તેના બળે કરી લોર્ડ મૉર્નીંગ્ટનેને લશ્કરના સધળા ખાતાઓ ફરી રચવામાં સનાહ આપવા તથા નિશ્ચયપૂર્વક લડાઈનો અત આણવામાં તે શક્તિવાન થયો.

દીપુનો સીતારો કોઈ પણ વખતે અહડતો ન હતો તે કૂર, ઝતુની અને અચાન હોવા છતાં એશિયામાં અમલ ચલાવવાને જરૂરના કેટલાક સખત શુભો એનામાં એવા હતા કે એ કાળના હિંદી રાજકર્તાઓમાં એ નામ કહાડતે, પણ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજકીય બુદ્ધિ તેનામાં બીલકુલ નહોતી, તેમજ મુરોખીઅન લોકો સાથે અથડામણમાં ઉતરવું કેવા સન્નેગોમાં અયોગ્ય હતું તે પણ એ જોઈ શકતો નહોતો. દીપુથી સમજાય નહિ તેવા અને સદતર એની સત્તાની બહાર ફનીઆના દૂરના ભાગમાં બનેલા અનેક બનાવોમાંથી શરૂ થયેલી અને મહેસુર કરતા વધારે મોટા રાજ્યો ઉપર ફરી વળેલી રેલના સપાટામાં તે પણ સપડાઈ ગયો હતો જ્યારે ફ્રેન્ચ લોકોને અંગ્રેજો સાથે સખતમાં સખત દુશ્મનાવટ હતી અને તેઓ અંગ્રેજોને તેમના પૂર્વના સંસ્થાનમાંથી હાંકી કહાડવા સ્પષ્ટ રીતે મચેલા હતા ત્યારે દીપુ

હતાને તેમની સાથે મિત્રાચારી બાંધી. એને ખુલ્લે ખુલ્લી ચેતવણી આપી હતી કે આવી તકરારમાં જો કોઈ અંગ્રેજોની સામા તરવાર ગામવવાનો સહેજ પણ વિચાર કરશે તો અંગ્રેજો તે જરૂર જ લેનવી લેશે. જે મિત્રોની મદદ ઉપર તે કુદતો હતો તે એનાથી જારો માધક દૂર હતા, પણ જે દેશી રાજ્યોને એણે ગબરાવી મુઠ્યાં ત્યાં તે જ અંગ્રેજોની મદદે હતાં, અને એ સધળાં તેની સરદદ ઉપર ખુબી રહ્યાં હતાં. આ બાબત પણ તેણે કંઈ વિચાર કર્યો નહોતો. પણ સમજતો હતો કે અંગ્રેજોની માગણી કબૂલ કરવી એ સ્વતંત્રતા આ ઉપરાંત પરદેશી રાજ્યો સાથેના સંબંધમાં તથા લશ્કરી બાબતમાં અંગ્રેજોનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવા જેવું હતું; અને તેથી જ તેના ઝનુની બાબે તેને એક જોખમકારક લડાઈમાં હોમ્યો હતો.

૨. સહાયકારી સંધિ—મહેસુરના રાજ્યના અંતથી બ્રિટિશ મલ ખે ડગલાં આગળ વધ્યો, અંગ્રેજોનો એક હડહડતો દુશ્મન શ પામ્યો અને દક્ષિણ દ્વીપકલ્પનો દરીઆ કાંઠો તેમની સત્તા આગળ આવતાં ફ્રેન્ચની ખીક ધણે અંશે દૂર થઈ હવે ગવર્નર જનરલનો પ્રત્યક્ષ હેતુ એ હતો કે સહાયકારી સંધિથી હિંદુસ્તાનનાં પ્રાંતોનાં સંપૂર્ણ દેશી રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજોની સર્વોપરી સત્તા ખેસાડવી. સંધિની મુખ્ય મતલબ એવી હતી કે બ્રિટિશ સહેનશાહતની સામતીને જોખમમાં નાખે એવું કોઈ પણ પગલું ભરવાનાં, અથવા કોઈ એકસંખી સ્થાપનાનાં, દરેક સાધન દેશી રાજ્યો પાસેથી લેવાં, અને દેશમાંની દરેક લોબી તથા જુલમગાર ટીકને ખમાં રાખી સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ રહે એમ કરવું. પ્રત્યેક રાજ્યના પ્રાંતની જાળવણીના નિયમ ઉપર કરેલી સંધિની મારફતે આ ઉપરી-શ્રેષ્ઠ બ્રિટિશ સરકારે ચલાવવું એ લોર્ડ મૉર્નીંગ્ટનનો વિચાર હતો.

આ સહાયકારી સંધિની રાજનીતિ વિશે કંઈક ખુલાસો અગત્યનો

છે, કેમકે અંગ્રેજી રાજ્યના વધતા જતા વિસ્તારના એ મધિએ ધણો અગત્યનો પાઠ બજાવ્યો હતો પહેલવહેલા તેા અંગ્રેજોએ પોતાનું લશ્કર કોઈ દેશી રાજની મદદે મોકલી આપ્યું ભૂમિ ઉપર પોતે લડાઈના ભાગ લેવા માડ્યો ત્યારબાદ અંગ્રેજોએ પોતાને હિસાબે લડાઈ કરવા માડી, અને એ સમયે ઘણુંખરૂં કોઈ દેશી રાજ્યનું ખીનકેળનાયણ અને અવિશ્વાસુ લશ્કર તેમની ભેગુ લડતું આવાજ દગધડા વગરના મળતીઆઓ ઉપર બરોસો ન મુખી શમ્વાથી અંગ્રેજ સરદારને લડાઈના મેદાન ઉપર ઘણી સાવચેતી રાખની પડતી ધીમે ધીમે દેશી રાજ્યોએ અંગ્રેજોને માણસોને બદલે નાણું આપના ઈર્થ અને જોટલા માણસોના ખરચ જોગી ખડણી મળતી તેટલા માણસોનું લશ્કર તૈયાર કરવાનું અંગ્રેજો માથે લેતા અત્યાર અમાઉ દેશી રાજ્યોએ મોઁ મોઁ રકમો ગેઝવ્યવસ્થિત લશ્કર ઉભા કરના સાડ ખગ્ગી હતી, પણ આ ગોદગણથી તેઓ થોડે ખરચે ૪૫ લાખ ભોગવતા થયા આ ખડણી અનિયમિત વખતે અપાવાને લીધે આખરે પૂરની રીત પ્રમાણે ખડણીને પેટ જમીન આપનાનો વહીવટ શરૂ થયો પગલ્ય સિવાય હિંદુસ્તાનના બાકીના ભાગના આ સમયે ત્રણજ રાજ્યો એવા હતા કે જે તેના વિસ્તાર અથવા બળને લીધે અંગ્રેજોને ગમ રાવી શકે આમાના આઉધ અને હૈદરાબાદના જે મુસલમાની રાજ્યો હોઈ વેસ્લીની સૂચનાનો અનાદર કરવાની સ્થિતિમા નહોતા દીપુના મરણ બાદ મહેસુરના ભાગ પડતી વખતે હૈદરાબાદના નિઝામને મુલખનો મોટો હિસ્સો મળેનો હોવાથી તેણે સને ૧૮૦૦ મા જયુકને માટે પોતાના રાજ્યોમાનો મોટો ભાગ અંગ્રેજોને ખડણીને પેટે લખી આપ્યો હતો આઉધમા એટલી બધી જેરબ્યવસ્થા ચાલતી હતી કે વઝીર રાજપાટ છોડી દેવા તૈયાર થયો, પણ હોઈ વેસ્લીએ તેની માગણી કબુલ ન કરતા થોડો પ્રદેશ લઈ ચાલતી અધાધુધી દૂર કરવા

પત્ન ક્યો. આ બક્ષિસથી હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાંના ગંગાના કિનારા ઉપરના ઘણા જ દ્રવ્યવાન અને વસ્તીવાળા મુલકો અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા. એથી તે તરફ અંગ્રેજોની સત્તા દૃઢ થઈ, તેમની આવક અણુધારી વધી ગઈ અને સરહદ ઉપર દરેક ઠેકાણે સિધીઆ તેમનો પાડોશી થયો.

૩. મરાઠાઓ (૧૮૦૨-૧૮૦૫)—ફ્રેન્ચ લોકોએ ધુણ્ધ ખાલી કરવાથી અને યુરોપમાં અમીન્સ આગળ સલાહ થવાથી વેલ્સે-સ્લીનો લડાયક જુસ્સો નરમ પડી ગયો. અત્યાર લગી તો તે પોતાની નીતિ રાજ્યના બચાવ અર્થે હતી એમ કહી શકતો, તથા ફ્રાન્સના કાવાદાવાતું ઉલ્લંઘન કરવા તે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય વધારતો હતો અને ફ્રેન્ચ સામે બચાવ કરવાના હેતુથી દેશી રાજ્યોની ફ્રાન્સ તે કभी કરતો હતો એમ તે સમજાવી શકતો. પણ હવે મ્હેસુર, હૈદરાબાદ, તથા આઉધને ફ્રાન્સ તરફથી કંઈ મળવાનું અશક્ય હતું, અને મરાઠા રાજ્યો સિવાય સધળાંએ બ્રિટિશ બાહેધરી સ્વીકારી હતી. મરાઠાઓની ચંચળ વૃત્તિ, ફ્રાન્સ સાથે ભવિષ્યમાં કાવત્રાં રચી શકે એવું તેમનું સ્થાન તથા સિંધીઆની નોકરીમાંના ફ્રેન્ચ લોકોની મોટી સંખ્યા એ સધળાંથી મવર્નર જનરલની ખાત્રી થઈ કે મરાઠા દર-બારમાં સર્વોપરી સત્તા મેળવવી એ અંગ્રેજો માટે ખાસ અવશ્યનું હતું. મુસલમાની રાજ્યો સાથેની સહાયકારી સંધિ મરાઠા રાજ્યોનાં એકત્રપણા સામે એક અટકાવરૂપ હતી; અને આ સમયે સિંધીઆ, હોલકર તથા નાગપુરના રાજ વચ્ચે ઉપરીપણા માટે ચાલતી તકરા-રનો લાભ લઈ મવર્નર જનરલે પુનાના તેમના નામના મુખીને મદદ કરવા ખુશી બતાવી. જો એ ત્રણે સરદારો પેશવાને ઉઘાડી મૂકવામાં ફત્તેહ મેળવે તો ખીજી વખતે તેઓ અંગ્રેજોને તેવી ફેજ પહોંચાડવા વગર રહે નહિ એવો ભય સ્વાભાવિક

સહાયકારી સધિ માટેની અંગ્રેજોની માગણીઓ બાજુરાવ પેશ્વાએ અત્યાર સુધી ઉઠાવી હતી, પણ હમણા તેની અને હોલકર વચ્ચે ધણો કડવાસ બર્થો ઝઘડો ઉઠ્યો હતો. હોલકરના ભાઈને પેશ્વાએ ધણી ધાતકી રીતે ફાંસી દેવડાવ્યાથી તે પુના તરફ લશ્કર લઈ જતો હતો. સિંધીઆ પેશ્વાની મદદે આવતા સખત લડાઈ થઈ જેમાં ધણી મુશ્કેલીએ હોલકરે જીત મેળવી. પેશ્વાએ એક કિલ્લામાં બરાઈ બેસી અંગ્રેજોની મદદ મેળવવા જામુસ મોકલ્યો. યોડાજ વખત પછી તેણે મુબઈ પાસે વસઈમાં આશરો લીધો અને ત્યાં અંગ્રેજો સાથે અરસપરસના બચાવનું તહનામું કર્યું, જેની રૂએ એવું કર્યું હતું કે એક મજબુત સહાયકારી લશ્કર અંગ્રેજોએ પુર પાડવું ને તેના પગાર પેશ્વાએ આપવો, એ લશ્કર જન્યુ પેશ્વાના રાજ્યમાં રહે, અને પરરાજ્યો સાથેના સમઘમાં ઈંગ્લેન્ડની રાજનીતિ પ્રમાણે મરાઠાઓએ ચાલવું.

આ સધિથી લોર્ડ વેલેસ્લીની રાજનીતિનો ખીન્ને મુખ્ય હેતુ પણ પાર પડ્યો. મરાઠા અને નિઝામ વચ્ચેની સઘળી તકરારોનો નિકાલ અંગ્રેજોએ લાવવાનો હોવાથી નિઝામના રાજ્ય ઉપરનો અંગ્રેજોનો કાબુ દ્રઢ થયો. આ અગત્યની સધિ અન્વયે કામ કરવામાં કઈ પણ વખત ખોયા વિના જનરલ આર્થર વેલેસ્લીની સરદારી હેઠળ એક બ્રિટિશ લશ્કર પેશ્વાની સાથે પુને ગયું, અને માહોમાહે વડતા મરાઠા સરદારોને જણાવવામાં આવ્યું કે તેમના રાજ્યનું મુખ્ય સ્થાન બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળ મુકાયું હતું.

લોર્ડ વેલેસ્લીની રાજનીતિ હવે પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. હિંદુસ્તાનનાં ચાર મોટા રાજ્યોની રાજધાની, મહેસુર, હૈદરાબાદ, વખનોર અને પુનામાં તેના સહાયકારી લશ્કરો ગોઠવાઈ ગયા હતા, વચ્ચેના અરસ-પરગના સઘળા ટટામાં તે લવાઈ મુકરર થયો હતો, અને ખીજ કોઈ

પણ યુરોપી પ્રભુ આ ગોઠવણમાં દાખલ કરે તે ઉપર ધણે સખત અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ સ્થળ ઉપર તે એક દ્રઢ, નિયમિત તથા સુધરેલા વહીવટનું બંધારણ ગોઠવતો હતો. પણ વસાહતનું તહનામું મરાઠા સરદારોને ગળે ઉતરે એવું નહોતું. જો પુનામાં એક વખતે અંગ્રેજી લાગવગ થાય તો ધીમે ધીમે તેઓની સ્વતંત્રતા નિર્મૂળ થવાનો તેમને ભય લાગ્યો, અને તેથી તહનામું મંજૂર કરવાનું મોકુફ રાખી તેઓની કબુલાત વિના પેશ્વાના તે કરવાના હક બાબત તેઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો. ખીલ સખગા સરદારો ઉપર લાગવગ ધરાવનાર વસડના રાજાને નામે ઝોળખાતા નાગપૂરના ભોંસલેએ અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ એકસંપી ઉભી કરી; પણ હોલકરે તેમાં દાખલ થવા થવા ના પાડી અને વડોદરાનો ગાયકવાડ તેથી દૂરજ રહ્યો. એમ છતાં સિંધીઆ નાગપૂરના રાજાને મળ્યો અને બન્ને જણા હૈદરાબાદની સીમા લગી આવી પહોંચ્યા. આ જ વખતે યુરોપમાં ક્રાન્સ સાથે વળી પાછી લડાઈ જાગવાની વધી હોવાથી, અને ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળ તરફથી ગવર્નર જનરલને સખગા ફ્રેન્ચ સંસ્થાન અમીન્સના કોલકરાર ફ્રેન્ચ ક્રાન્સને સોંપી દેવાને બદલે પોતાના જ કબજામાં રાખવાની સૂચના મળેલી હોવાથી, લૉર્ડ વેલેસ્લી પાછો જોર ઉપર આવ્યો. આર્ધર વેલેસ્લીના કહેવા મુજબ ફ્રેન્ચ લશ્કર મરાઠાની મદદે આવે એ સંભવ ધણે યોગ્ય હોવા છતાં લૉર્ડ વેલેસ્લીએ પ્રધાન મંડળને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી કેપ ઓફ ગુડ હોપ તથા મોરીશીઅસ ક્રાન્સના હાથમાં હોય ત્યાં સુધી ફ્રેન્ચ લોકો હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર પીડાકારી થશે, અને તેથી એશિયા તથા યુરોપમાં ફરી ચડ થયેલી દુસ્મનાવટનો લાભ લેવા માટે તેણે એટલી મહેનત તથા તૈયારી કરી કે જેથી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ ચહેનશાહતની સ્થાપના પૂર્ણ કરવા તથા સખજે શાંતિ જાગવવા તે શક્તિવાન થાય. આ

હેતુ બર આણુવા માટે વખતો વખત તેજે માર્ગ લેતો તે માટે ગમે તે વિચાર આવે તેમ છતાં રાજકીય ક્ષિતિજના આવા સ્પષ્ટ અને અમર્યાદ નિરિક્ષણ ઉપરથી બાંધેલી મુસદ્દા માટે આપણે તેની પ્રશંસા કર્યાથી પરહેજ રહી શકતા નથી.

આ હેતુ અને વિચારથી ગવર્નર જનરલે જનરલ વેલેસ્લી તથા જનરલ લેક ઉપર કહાડેલા હુકમોની રૂએ જુદી જુદી દિશાઓથી આ બેઉ સરદારો સિંધીઆના મુલક તરફ આગળ વધતા હતા. તેમ કરવાની મુખ્ય મતલબ એ હતી કે સિંધીઆનું બળ સદંતર ઓછું કરવું અથવા તો સંધિને અંગે તેની પામેથી તેના મુલકનો એવો ભાગ લઈ લેવો કે જેથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી તે છુટો પડી જાય, તેનો પશ્ચિમ કિનારા સાથેનો સંબંધ દુટ્ટી જાય, અને દિલ્હીમાંથી મોગલ શહેનશાહતના પ્રતિનિધિની પદ્ધતિ ઉપરથી તે બ્રહ્મ થાય. સિંધીઆના નિપુણ ફ્રેન્ચ અમલદારોમાંનો એક મૉંસીઅર મીરૉન ૪૦,૦૦૦ માણુ-સોનાં લશ્કર તથા તોપખાના સહિત દિલ્હીમાં પડેલો હતો, અને શાહઆલમને કબજામાં ગળી તેને નામે અમલ ચલાવતો હતો. આ લશ્કર વિખેરી નાખવાનો આશય લોર્ડ વેલેસ્લીનો હતો. આવા એ કુશળ સરદારોના ઉપરીપણા હેઠળ સારૂ થયેલી લડાઈ અંપૂર્ણ રીતે ફત્તેહમંદ થઈ અને અંગ્રેજોની તેમાં સધળી મતલબ પાર પડી. સને ૧૮૦૩ના જુલાઈ મહિનામાં જનરલ વેલેસ્લીએ સિંધીઆ અને નાગ-પૂરના રાજાને નિઝામની સરહદ ઉપરથી લશ્કર ખસેડો લેવા જણાવ્યું; પણ તેઓએ ઉલટું જનરલ વેલેસ્લીને પાછા હઠવાની માગણી કરવાથી, અને તેમ કરવું કોઈ પ્રકારે અંગ્રેજો માટે સલાહ ભરેલું ન હોવાથી રીતસર લડાઈ બહાર થઈ. મધ્ય હિંદુસ્તાનના જે ભાગમાં નિઝામના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ બે મરાઠા સરદારોના મુલકને લગતી હતી તે લડાઈનું મધ્ય સ્થળ હતું. પડેલી ઝપાઝપી અસાધ્ય આગળ થઈ તેમાં

સિંધીઆનું લશ્કર ધણી બહાદુરીથી તથા ઝનુનથી લડ્યું; કીર્તીધને પણ અંગ્રેજો સામે મળ્યુત ટકાવ કરી તોપના મારાથી તેમના પાય-
:ળનો સખત ધાણુ ઢહાડયો અને આખરે લડતાં માર્યો ગયો; પણ
રેસેસ્લીની ફતેહ નિશ્ચયપૂર્વક હતી. વરાડમાં આગળ ધસી તેણે નાગ-
પૂરના રાજાને આરગમ આગળ સખત શિકસ્ત આપી; ત્યાર પછી
ખાલીઅરનો કિસ્સો સર કર્યો, અને વર્ષ પુર્ક થાય તે અગાઉ અંગ્રેજ
પરદારે ઉતરાવેલી શરત મુજબ મરાઠાઓને સલાહ કરવાની ફરજ પડી.

વાયવ્ય દિશા તરફ જનરલ સેકની જીત પણ એટલી જ અગ-
વની હતી. હુમલો કરી તેણે અલીગઢ લીધું, દિલ્હી આગળ સિંધી-
માના લશ્કરને વિખેરી નાખ્યું અને શહેરમાં દાખલ થઈ ખાદશાહને
પોતાના તાબામાં લીધો; આગ્રાને ઘેરો ઘાલી તે સર કર્યું, અને
માખરે લાસ્વારી આગળ સિંધીઆનાં ક્વાયતી લશ્કરને ઝનુની બચાવ
રહી નાશ કર્યું. આ જીતના પરિણામમાં જે લશ્કર ઉપર સિંધીઆનો
માધાર હતો તેના કકડેકકડા થઈ ગયા, મોગલ દરબાર સાથેનો તેનો
મંબંધ છુટી ગયો, અને પુનામાં તેનો જે લાગવગ હતો તે અદ્રસ્ય
યો. પોતાના બધા મુલક ખોવાના બચથી સિંધીઆ તથા નાગપૂરના
રાજાએ અંગ્રેજોએ ફરમાવ્યા મુજબની શરતો કબૂલ કરી, વસંધના
હનામાને બહાલી આપી, અને અરસપરસ મદદ કરવા માટે
લાહ કરી મોટા પ્રદેશો અંગ્રેજોને સોંપ્યા. સિંધીઆએ જમના
દીના બેઉ કાંધા ઉપરનો સધળો મુલક તથા પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં
દેરો તેમજ જીતી લીધેલો પ્રદેશ અને દિલ્હી અંગ્રેજોને આપી દીધાં,
મગલ શહેનશાહને તેઓને સ્વાધીન કર્યો, ફ્રેન્ચ અમલદારોને પોતાની
||કરીમાંથી ઢહાડી મુક્યા અને પોતાને ખરચે ઉભું કરી નીભાવવાનું
હાથકારી લશ્કર રાખવા કબૂલ કર્યું. નાગપૂરના રાજાએ નિઝામને
રાડ તથા ખંગાજાના અખાત ઉપરનો કટકનો પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યો.

અત્યાર સગી દૂર રહેલા જસવંતરાવ હોલકરે પોતાના હર સિંધીઆની હારનો લાભ લેવા હીલચાલ કરવાથી લોર્ડ લેકે તે પોતાના મુલકમાં પાછા ફરવા ફરમાવ્યું, પણ તે અરજ માન્ય થવાથી અંગ્રેજ લશ્કરે તેના ઉપર હસ્તો કર્યો. હોલકર હજી પ લડવા કરતાં ઘોડેસ્વારની મદદથી લૂંટ ચલાવવાનું વધારે પસંદ કર હોવાથી તેણે પાછા હઠવાને ઢોંગ કરી કરનલ માન્સનને તેની પાછ આવવા લલચાવ્યો, અને પાછળથી અચાનક તેના ઉપર હુમલો કર તેના આખા લશ્કરનો નાશ કર્યો. દોગ આગળ તે અંગ્રેજો સા લડ્યો, અને તેના મળતીઆ, બરતપૂરના રાજાએ બરતપૂરનો ઘે ઉઠાવવાની અંગ્રેજોને ફરજ પાડી. લોર્ડ લેકે હોલકરની પુંઠ એ ઝડપથી પકડી કે તેને પંજાબમાં બરાઈ જવાની જરૂર પડી. આ પીળા મરાઠા સરદારોએ સ્વીકારેલી શરતે તેણે પણ અંગ્રેજો સ સલાહ કરી.

૪. લોર્ડ વેલેસ્લીની રાજનીતિનું અવલોકન—આ સધા સડામંત્રોને પરિણામે આખા દેશમાં રાજકીય તથા લશ્કરી બાબત અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું એવી સ્પષ્ટ રીતે સ્થપાયું કે બિવિધમાં તે વિલેપ પડવાનો સંભવ રહ્યો નહિ. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં હિંદી રાજ યોએ યુરોપીયન પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી જે ક્વાયતી લશ્કરો ઉ કર્યો હતાં તેમાંનાં બાકી રહેલાંને વેલેસ્લી તથા લેકે છિન્નબિન્ન કર નાખ્યાં હતાં, અને આગેવાન મુસલમાની તથા મરાઠા રાજ્યોમાં લે વેલેસ્લીની સહાયકારી સંધિની રૂએ તૈયાર થયલી ફોજ ગોઠવાઈ હતી. કલકત્તા સરકારની રજા સિવાય પરદેશી અમલદારો રાખવાં પ્રતિબંધ થયો; અને સંધિઓની અસર એ થઈ કે દેશી રાજ વચ્ચેની તકરારો અંગ્રેજ લવાદ ઉપર સોંપાયાથી માંહોમાંહેની દુર નાવટ અટકી પડી, બ્રિટિશ હિતને નુકસાન પહોંચે તેવી એકસ

થવાનો સંભવ નિર્મૂળ થયો, તથા એ રાજ્યો અને કોષ પરદેશી સત્તા વચ્ચેના વ્યવહારના સઘળા રસ્તા બંધ થયા.

અત્યાર લગી મરાઠા સરદારોના મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં આવેલા જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા માલીકોના હાથમાંથી કંકડે કંકડે ઝુંટવી લીધેલા પ્રદેશો નિઝામ, પેશ્વા તથા રજપુત રાજાના મુલકો એવા બળાષ્ટ ગણા હતા કે ઉપજ વગેરે બાબતમાં તેઓ વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થવાની દરેક વાજી હતી. હોર્ડ વેલેસ્લીની રાજનીતિ હિંદુસ્તાનના આ ભાગમાં રાજકીય નકશો એવી રીતે ગોઠવવાની હતી કે જેથી દરેક મરાઠા સરદારની સીમા એક બીજાથી અલગ થઈ જાય. તેની બીજી મતલબ એ હતી કે દરેક એ મરાઠા સરદારોના મુલકની વચ્ચે કોઈ મુસલમાની અગર ખીજા હિંદુ રાજ્યને ગોઠવી તેઓની એકમંપી તોડવી, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મરાઠા તથા બ્રિટિશ હદ વચ્ચે કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્ય રાખવું. દક્ષિણ હિંદનો નકશો પણ એવી રીતે ગોઠવવા તે ઇચ્છતો હતો કે જેથી મદ્રાસનાં અમલનાં મંરથાનો બંગાળા સાથે જોડાઈ જાય. આ કામ બાર વર્ષ પછી હોર્ડ હેસ્ટીંગ્સે ધણું આગળ ચલાવ્યું ને તેની પૂર્ણાદિતિ ડેલહાઉસીને હાથે થઈ. આત્રા અને દિલ્હીના બાદશાહી શહેરો તથા તેને લગતો જમના નદીના બન્ને કાંઠા ઉપરનો મુલક કબજે કરી, તથા જમના અને ગંગાની વચ્ચેના સઘળો પ્રદેશ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દઈ હોર્ડ વેલેસ્લીએ બ્રિટિશ મંરથાનની હદ બંગાળાથી વાયવ્ય ખુશામાં દિમાલય પર્વત સુધી લંબાવી, અને ઠટકનો ગ્રાંત હસ્તગત કરી તેણે બંગાળા અને મદ્રાસ પ્રલાક જોડી દીધા. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્ય દિમાલયથી પૂર્વમાં બંગાળા, દક્ષિણમાં મદ્રાસ અને પશ્ચિમમાં મુંબઈ સુધી લંબાયું.

હોર્ડ વેલેસ્લીએ પોતાની મજબુત પણ સ્પષ્ટ રાજનીતિને પરિ-

છામે મોટા પ્રદેશો મેળવ્યાથી અંગ્રેજ રાજ્યના ત્રણ ઇલાકા આ વખતથી પડ્યા. સને ૧૭૯૨ લગી મદ્રાસનો ગવર્નર કિનારા ઉપરના થોડાએક પ્રાંતનો વહીવટ ચલાવતો પણ સને ૧૭૯૯ થી ૧૮૦૪ લગીમાં મહેસુરના ભાગગ્રાથી, તાંજેર અંગ્રેજોએ પચાવી પડવાથી, હૈદરાબાદના મુલકમાંથી ફટલોક પ્રદેશ તેમને બક્ષિસ મળવાથી તથા કરનાટકનો આખો પ્રાંત ઇંપનીને તાબે થવાથી મદ્રાસના વહીવટ હેઠળ મોટો મુલક આવ્યો. પશ્ચિમ તરફ મુંબઈ ઇલાકો જે અત્યાર લગી કિનારા ઉપરના ફટલાક જિલ્લાનો બનેલો હતો તેમાં ગુજરાતના કળદુપ પ્રાંતોનો ઉમેરો થયો, અને પુના તથા વડોદરાનાં મરાઠા રાજ્યોમાં ત્યાંની સરકારનો લાગવગ ધણો વધી ગયો. ઉત્તર હિંદમાંથી મરાઠાની સત્તા જતી રહી હતી, અને નાના જગીરદારોનો બનેલો ઝુંદેલખંડનો પ્રાંત અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો હતો. ઉપર કહ્યા મુજબ બંગાળા ઇલાકો બંગાળાના અખાતથી હિમાલય સુધી લંબાયો હતો. હુંકમાં આ સમયે પંજાબ, સિંધુ નદી ઉપરનો મુલક અને નેપાળ તથા ભુતાન માત્ર અંગ્રેજ લાગવગથી દૂર હતાં.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શાંતિનો સમય.

૧. હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યાઘાત—હાઈ વેલેસ્લીના સધળા વિચારો તથા કૃત્યો હિંદુસ્તાનમાં એક મોટી ચહેનશાહત ઉભી કરવા તરફ જ પ્રેરાયા હતા, અને તે હેતુ ફળીભુત કરવા માટે શરૂઆતની સધળા ગોઠવણ કરવામાં તે ફતેહમંદ થયો હતો. પણ તેણે મેળવેલી

અનેક જીવ તથા એના અમન દરમિયાન ગળ્યમા થયેના વિચાર ઉમેરાથી કાયરેક્ટરો ગમરાઈ ઉઠ્યા, અને કચ્છ તથા રાજ્યના વધારા સામે તેઓએ સખત વાઘો ઉઠાવ્યો એ લોકોની વિચિત્રતા ગવર્નર જનરલે પહેલા તો તરછોડી કહાડી, પણ જ્યારે તેને માલમ પડ્યું કે પ્રધાન મંત્રી તથા સિટિય પ્રજા પણ તેના આ મર્યોથી ખગમળા ઉઠ્યા હતા, ત્યારે એના અમનના પાછલા ભાગમા એ કહક નરમ પડ્યો.

મને ૧૮૦૫ માં લૉર્ડ કૉર્નૅસલીમ ફરીથી ગવર્નર જનરલ થવાથી સધળા રાજનીતિ ઉનટાઈ મઈ આ વખતે તે ધણેજ દુકો વખત અમન ઉપર ગ્લેઝા જતા પોતાના ચાત વિચારોને વીધે હિંદુસ્તાનમા અગ્રેજી મરમારને જે અસાધારણ ગતિ હમણા મળી હતી તે તે અમની કામો તેનો એવો મત હતો કે સહાયકારી સધિએ અગ્રેજોને મહાન જોખમદારીની જાગમા ઘેરી લીધા હતા, અને અગ્રેજી મરહદ ઉપગની નાની જાગીરોને મોટા લુટારૂ રાજ્યોના હાથમા જતી અટમવવા કગતા તેની અદરના સસ્થાનનું રક્ષણ કરવાનું તેમને માટે વધારે ઉચિત હતું હિંદુસ્તાનમા આવ્યા પછી ત્રણ મામમા તેનું મરણ નિપજવાથી આ ફેગ્દાર સૂચવ્યા મિવાય ખીન્નું તે કઈ કરી રહ્યો નહિ પણ લૉર્ડ વેલેસ્લીના ખગ્યાનું અત્યુત્તમ કાર્યમાગની સામા ઈનડમા જે પ્રત્યાધાત થયો હતો તેનું સૂચન કરાવનારા એ વિચારો હોવાથી ખીજ દશ વર્ષ લગી તે જ પ્રમાણે વહીવટ ચાલ્યો નવા ગવર્નર જનરલ મર જ્યોજી ખારતો તગતજ દેશી રાજ્યો માયે મેથી મધિની જરતો અન્વયે કરવાના મમ ઉપરાત તેમની સાથે કાઈ પણ વધારે સખધ ગખવાથી પગ્દેજ રહેા સિધિઆ સાથે સહાયમગી સધિની જે ગોમવણ વૉર્ડ વેલેસ્લીએ કરી હતી તે તેણે છોડી દીધી, અગ્રેજોના મુનખની મરહદની નજદીકના નાનાં સસ્થાનોનું રક્ષણ કરવાનું મોડું રાખ્યું અને હિંદુસ્તાનની સામાન્ય

ખટપટ તથા તકગરૈમાંથી અનગ ચર્ષપોતાની મિનકત સંભાળના તથા સુધારવાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો આ પ્રમાણે કામ શરૂ એ લાર્ડ વેલેસ્લીના સંધળા કૃત્યોની અસર નિર્મૂળ કરના બરોબર હતું પરંતુ સ્થિતિજ એની આની હતી કે અંગ્રેજોને માટે હવે લાર્ડ વેલેસ્લીની રાજનીતિમાંથી પાછા હઠવું એ મનના ભોગજ નહોતું પોતાના ગમે તેના વિચારો છતાં ગવર્નર જનરલને સંધિની શરતો પ્રમાણે ચાનવાની જરૂર પડી, અને હૈદરાબાદની રાજનીય ખટપટમાં બ્રિટિશ હિતને માટે તેને ઝીંપનાવું પડ્યું.

૨. પરદેશી હુમલાના ગપાટા—દરીઆ માંડે હિંદુસ્તાન આવવાનો રસ્તો ફ્રેન્ચ લોકો સામા અસરકારક રીતે બંધ થયો હતો, અને જે દેશીરાજ્યો સાથે તેઓ કાવત્રા કરી શકે તેમને બારે શર તોથી બાધી લેવામાં આવ્યા હતા, છતાં તોફાની રાજકીય ક્ષિતિજના બીજા ભાગમાં બમની નિશાનીઓ હવે જાણવા લાગી.

ધરિનના રાજાને શિયા સાથે સને ૧૮૦૪-૫ માં થયેલી લડાઈમાં બારે નુકસાન થનાથી નેપોલીઅનની પાસે તેણે મદદ માટે માગણી કરી, અને તેની જ અરજ દાખલ કરી હિંદુસ્તાનમાં કાપાકુપની રાજનીતિ પ્રચલિત હોવાથી ત્યાંથી તેને કંઈપણ ઉત્તેજન મળ્યું નહીં, પણ ક્રાન્સ અને શિયા વચ્ચે ઝડપી લડાઈ ચાલતી હોવાથી ધરિનના રાજાની માગણી ક્રાન્સે તરતજ સ્વીકારી, અને એક ફ્રેન્ચ અમનદારને સંધિની ગોઠવણ કરવા તહેરાન રવાના કર્યો તેને એવી સૂચના આપવામાં આવી હતી કે તેણે ક્રાન્સ, હિંદુસ્તાન અને ધરિન વચ્ચે હિંદુસ્તાન ઉપર ચહાઈ કરનાનો રસ્તો ખુલ્લો કરવાની મતલબે એકસંધી કરવા તજવીજ કરવી, તેમજ હિંદુસ્તાન માંથી મરાઠાઓ તેમને કેટલે અંશે મદદ કરી શકશે તેની ખાત્રી કરવી સને ૧૮૦૭ માં નેપોલીઅને ફ્રીડલેન્ડની લડાઈમાં મેળવેલી

જીતનો લાભ લઈ રશિયાન બાદગાહને ક્રાન્સનો મળતીઓ બનાવ્યો,
અને પહેલા એનેકઝાન્ડર રાજ સાથે મળી હિંદુસ્તાનમાના અગ્રેજોની
સામા એક બગવાન મંત્રનમ ઉભી કરી એશિયામા રશિયા કેટ-
લાક વર્ષ થયા પૂર્વે તરફ ધીમે ધીમે આગળ વધતું હતું, તેથી ક્રાન્સ
માથેના જોડાણથી હિંદુસ્તાનમા સ્વાભાવિક રીતે બચ પેડો જે દિવસે
ક્રાન્સ અને રશિયાના બાદગાહો ટીનસીટ આગળ અમત દોસ્તીની
ગાઠથી જોડાયા તે દિવસથી નેપોલીઅને તુર્કિસ્તાન અને ઇરાનને ભાગ
હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરવા તથા ત્યાં અગ્રેજોનું રાજ્ય ઉથલાવી
તેમના વેપારી ઉત્કર્ષને જડમૂળથી ઉખેડી કઢાડના માટે એનેકઝાન્ડરને
હમોના આગ્રહ કરવા માડ્યો સને ૧૮૦૭ માં યુરોપખંડમા ક્રાન્સ
એકતાની ચીખરે પડેચુ હતું વારાફરતી જે લશ્કર નેપોલીઅનની
સામા યુદ્ધમા જિત્યું હતું તે દરેકનો એણે પરાજય કર્યો હતો, એની મામા
થયેની દરેક એકમથી તોડી નાખી હતી અને સરળ આગેનાન રાજ્યોને
અગ્રેજોના વેપારને પોતાના બદરેથી દૂર કરવા ફરજ પાડી હતી
જ્યારે ઇંગ્લંડ ઉપર હક્કો કરવાની તેની આવી આડકત્રી રીતો
નિષેદ જનગી ત્યારે નેપોલીઅને હિંદુસ્તાન તરફ નજર ફેડારી ક્રા-
ન્સના કિનાગથી નીસ માઇન દૂર આવેના દાપુને જોડી દઈ તેનાં
હજારો માઇન દૂર આવેના મંસ્થાન ઉપર હુમલો કરવાનું તેને સુઝ્યું
એજ ઇંગ્લંડનું નૌકા પ્રમળ દાખવે છે પણ નેપોલીઅનની દરખા-
સ્તને રશિયા તરફથી ઘણો નજરો ટેકો મળ્યો ઘણો દૂર પૂર્વ તરફ
જેઅમ ખેડવા તથા જ્યારે તેની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર બળવાન
નેપોલીઅનનું લશ્કર જમનું હતું, ત્યારે તેજ નેપોલીઅનના લાભ અર્થે
તથા તેની જ મનાક ઉપગ્રથી મધ્ય એશિયામા મોગી ફોજ રોકી
રાખના રશિયા કોઈ પણ રીતે આતુર નહોતું. જેઈન્ટ સ્ટોક સાહસના
શર્યાનના બાજ તરીકે તુર્કિસ્તાનના ભાગના પાડવાનો ઇરાદો રશિ-

અનોએ બતાવ્યો તે નેપોલીઅનને રૂચ્યો નહિ તેને ધાસ્તી લાગી કે
જો કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ રશિયાના હાથમાં જાય તો ઈંગ્લેન્ડ, ઈજિપ્ત સર
કરી તેનું વેર વાગશે એમ છતાં ફ્રેન્ચ આડતીઆને તહેરાન મોકલ
વામાં આવ્યા અને તેમની હાલચાલથી હિંદી અંગ્રેજો ગભરાઈ ગયા.

૩. પરમુલ્ક સાથેના સંબંધ—નેપોલીયનની આ સધળી હીનચાલ તથા યોજના ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળની જાણ બહાર નહોતી. કાંગા સમુદ્ર તથા કાસ્પીયન સમુદ્ર તરફથી આવતી ચલકાઈ અટકાવના લૉર્ડ મિન્ટોએ હિંદી વાયવ્ય સરહદ ઉપર તથા તેની પેલી બાજુ આવેના લાહોરના રણજીતસિંહ, અફઘાનીસ્તાનના અમીર, સિંધ અને ઇરાનના શાહ એ સધળાના દરબારમાં એનમીઓ મોકલ્યા. ક્રાન્સ અને રશિયાના જોડાણથી ગભરાઈ ઉઠેલા શાહે પ્રસંગ આવતા અંગ્રેજોની મદદ લેવા કબૂલ કર્યું આ બાબત તહ કરવા માઉન્ટ રુટલેઈ એનર્શનલન પેશાવર ગયો ત્યારે આખા અફઘાનીસ્તાનમાં બડ ઉઠેલું હોવાથી તથા શાહમુજને ત્યાંથી નહાસતી જવા ફરજ પડનાથી તે કાઈ પણ કરી શક્યો નહિ.

આ સધળી યોજનાઓ ચોડાજ વખતમા પડતી મેલાઈ સને ૧૮૦૮ મા રપેનમા બળવો હઠવાથી અને ફ્રાન્સ તથા રશિયા વચ્ચેનો મબધ ધીરે ધીરે ઘટતો જતો હોવાથી નેપોલીઅન યુરોપમા એટલો બધો ગુચવાયો કે તેણે હિંદુસ્તાન આવવાની સધળી ગોઠવણ છોડી દીધી, અને વિગ્રહને અતે ચયેલી તેની સખત હાર પછી હુમનાની સધળી ધારતી જતી રહી પરિણામે અંગ્રેજને આ દેશના નિવિવાદ માલેક થયા.

૪. હેશના વહીવટની વ્યવસ્થા—યુરોપમાં સને ૧૮૧૫ થી શરૂ થયેલા શાંતિના સમયે કેપ ઓફ ગુડ હોપ, સિતોન, જાવા અને સેયોનના કબજામાં આવ્યા હતા, હિંદુસ્તાનમાં

કોઈ પણ રાજ્ય એવું નહોતું કે જે અંગ્રેજોની સામે ટક્કર ઝીલી શકે વડોદરા, પુના, હૈદરાબાદ, મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, આઉધ અને તેને લગતા મધ્યના નાના નાના રાજ્યો અંગ્રેજોના રક્ષણ હેઠળ આવ્યા હતા માત્ર મરાઠા એકમાત્રના મિત્રોના, હોલકર અને ભોસલેના રાજ્યોએ હજી મત્તાવાર રીતે અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું નહોતું.

આજ અરસામાં દેશનો નિયમિત વહીવટ શરૂ થયો જમામંદી તથા પોલીસ ખાતા રચાયા, લૂટફાટ દાખી દેવા સતત પ્રયત્ન થયો, અને ન્યાયાધીશોના બધારણ નક્કી થયા આરી નાની શરૂઆતથી અંગ્રેજી રાજ્યવ્યવસ્થા આગળ વધી ઓગણીસમી સદીના આરંભના થોડા વર્ષો બાદ લડાઈઓ થઈ, મોટા મુનકો રાજ્યોમાં ઉમેરાયા, છતાં ૧૮૫૭ની દેશમાં અખંડ શાંતિ પથગઈ, પરદેશી સ્વારીની ધામ્તી જતી રહી અને મને ૧૮૫૭ના બગનાના વખત સિવાય કોઈ પણ વખત દેશમાં બગમળાટ થયો નહિ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સ (ઇ. સ. ૧૮૧૩—૧૮૨૩)

૧. મધ્ય હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ—લૉર્ડ વેરેસલીના અમલને અતિ પ્રધાનમંડળના આગ્રહથી બ્રિટિશ સરકારે પોતાનો વહીવટ અંગ્રેજી હદમાજ સંકોચવા, તથા તેની બહારના ટટા શીમાદની બાબતમાં એક સાત પ્રેક્ષકનો પાઠ બજાવવા નિશ્ચય કર્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ સ્વહિતની નજરે જોતા આ રાજ-નીતિ સાદી અને ડહાપણબરેલી લાગે તોપણ અત્યારે જોવા

જ્યારે તે ગૃહલુ કરવામાં આવી છે, ત્યારે ત્યારે વ્યવસ્થિત રાજ્યની હદ લંબાવવાની ઉત્ક્રાંતિ થોડો વખત દાખમાં રાખ્યા સિવાય તે બીજી રીતે કારગત થઈ નથી. એ ક્ષણિક અટકાવ જતો રહેતાં પ્રત્યાઘાત એવો તો જોરમાં થતો આપણે અનુભવ્યો છે કે વિશ્રામ માત્ર અગાડી કુદકો મારવાની તૈયારી કરવા માટે હોય એમ સ્વાભાવિક લાગે છે.

પરદેશી ખટખટથી અલગ રહેવાની રાજનીતિના બચાવમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે વખતના બદલા સાથે પ્રચલિત અવ્યવસ્થા દૂર થઈ સધળે શાંતિ પથરાશે, પણ તરતજ જણાવા લાગ્યું કે મોટી વસ્તીવાળા દેશના અમુક ભાગમાં મરકી જેવા રોગને અટકાવી રાખવા યત્ન કરવો એ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં રાજકીય અંધેર ચાલવા દેવા કરતાં વધારે અવિચારી હોય નહિ. મરાઠા સરદારોના મુખીપણના હુકોનો નાશ થતાં તેઓ અમંતોથી અને દુરાચારી થવા હતા, અને બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે મારી લાગણી ધરાવતા નહોતા તેઓની આસ-પાસ સધળે સખત બંદોબસ્ત હોવાથી લૂંટફાટ કરવાના તથા ખડણી ઉધરાવવાના તેઓના જાતિધધમાં અડચણ આવી અને તેથી જે ભાગ અંગ્રેજોની ખાંદેધરી હેઠળ ગયો નહોતો ત્યાં પોતાનાં પરાક્રમ લખાવી અસભ્ય દુષ્પ અને ગોટાળો વધારી મુક્યાં; આ પીડાકારી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો તથા તેઓના મળતીઆઓએ કહાડી નાંખેલા લશ્કરનાં કામધધા વિનાનાં માણસોએ ઉમેરો કર્યો. અમંજ્ય લૂંટફાટ કરનારાં ટોળાંઓ જ્યાં લગી આખા હિંદુસ્તાન ઉપર ફરી વળતાં ત્યાં લગી તો તે ક્ષણિક તથા પ્રમંગોપાત પીડા તરીકે લેખાતાં, પણ જ્યારે તેને દેશના યોગ જ ભાગમાં ઘેરી લેવામાં આવ્યાં ત્યારે સ્થિતિ ઘણી જ ખારીક થઈ, અને તેટલા ભાગમાં ચોરી, લૂંટ તથા ધાડ દરરોજના બનાવો થયા.

આ સિવાય સદાયકારી મંદિની બીજી ૧

પરો જાણવા

લાગી આની મંધિ જે રાજ્યોએ કરી તેની નશ્તરી સત્તા બ્રિટિશ હાથમા જવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે યોગ્ય રાજ્યવ્યવસ્થાની જોખમ દારીના અભાવે અને બહારના હુમલા તથા અગ્નિના યડ સમયે રક્ષણ મળવાની ખાતરી લીધે તેઓ નવગણ પડી ગયા આ પ્રમાણે અંગ્રેજોને મારે દેશી રાજ્યોનો પરદેવી હુમલા સામે જવાન કરવાની ફરજ પડી પુરે અગ્નિ જે વચ્ચે ફરજવાની જોખમદારી આની, અને તેથી ગાંધીજીના ગમે તેવો ફેરફાર થયો છતાં કગને કગને બ્રિટિશ રાજ્ય આગળ વધતું જ આવ્યું

ઉપરના મતેજોમા મધ્ય હિંદુસ્તાનના હુદાશ ટોળા આમાલ થતા તેમની સખ્યા દિનરતિદિન વધતી ગઈ મને ૧૮૧૪ ના અમીરખાનની મરદારી હેરાન ૩૦,૦૦૦ માણુઓ તોપ મહિત રજપુતાનામા પેતાનો નિર્વાહ ચલાવતા કઈ પણ જોખમદારી વગર સ્થાપિત સત્તાને અભાવે આટલું મોટું અને મજબુત લશ્કર હુદયી મધ્ય હિંદમા ભમે એ ચાનના ગેરનિયમસ્તનો અચૂક પુરાવો હતો એમ છતાં અમીરખાનની ફેરફાર ગદિત નગેતી ટેટને અશે નિયમિત લડાઈમા રોકાયેલું હોય તે પ્રમાણે તે ફરજી રમકે તેના સગદારનો હેતુ પોતા માટે એ રાજ્ય મપી કદાકાનો હતો ખરા પીઠાશ ટોળાની મામાન્ય નૂટ સિનાય ખીજી કઈ મતનમ હતી નહિ, તેઓ ધોડેસ્વાર ધાડપાકુઓ હોમથી ઝોઝામાં ઝોઝા ૧૦,૦૦૦ ની મજમામા તેમના સરદાર ચીન્હુના હુમ્મ અન્વય ફરજીપ્રદેશો ઉપર ઉતરી પડતા, અને પોતાનું પોપણ કરતા બ્રિટિશના તામા અચૂક રક્ષણ હેઠળના તાતમા તેઓ હમેશા બચ ઉપજાવતા પુના, નાગપૂર તથા ગાંધીઅરના સ્વતંત્ર મગકા મરદારો સાથે આ હુદારાઓ ખાનગી સતનમ કરતા એ નિરોકઈ પણ શક નહોતો કાગલુ કે બ્રિટિશ તથા નિઝામના મુનખને તેઓ સત્તાનતા અને મરાકા

લની સરકારને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. પરિણામમાં નેપાલ રાજ્યની હાલની પશ્ચિમ સીમાથી વાયવ્ય દિશા તરફ સતલજ નદી સુધીનો લાંબો પ્રદેશ અંગ્રેજોને દબાવે આવ્યો.

૩. પૈયા તથા પીંદાર સાથે લડાઈ (૧૮૧૬-૧૮૧૮)—
વખતના વહેવા સાથે મધ્ય હિંદનાં ધાડપાડુઓનાં ટોળાં સંખ્યા અને ધૃષ્ટતામાં ઘણાં વધી પડ્યાં. મરાઠા સરદારો પીંદાર સાથેના પોતાના સંબંધ બદારથી નાકબૂલ કરતા પણ અંદરથી તેમને ઉત્તેજન આપતા હોવાથી મરાઠા તથા બંગાળ તરફ પીંદારો ધસારો કરી પુષ્કળ લૂંટ લઈ જતા. પંડાણુ સરદાર અમીરખાને જયપૂરને ઘેરો બાંધ્યો એટલે ત્યાંના રાજાએ મદદ માટે દલકત્તે માગણી કરી. ઘણી બાંજગડ પાછી જયપૂરના રજપુત રાજ્યને બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળ લાવવામાં અને નાગપૂરના ભોંસલે સાથે સહાયકારી સંધિ કરવામાં લાંડ

ઝોને છોડી દેતા તેથી, તેમજ કોઈ વખતે અંગ્રેજો સામે માથું ઉઠાવવાનો પ્રસંગ આવે તો એ જ પીઠારાઓ મરાઠાઓને ધણા ઉપયોગી થઈ પડનાર હોવાથી, તેઓને ઘણી દેવા માટે મરાઠા અંગ્રેજો સાથે જોડાય એ અસંભવિત હતું.

૨. નેપાલ વિગ્રહ (૧૮૧૪-૧૮૧૬)—સને ૧૮૧૪ માં અંગ્રેજોને નેપાલ સાથે લડાઈ જાગતાં તેમની મુશ્કેલીનો લાભ લેવા મરાઠા લલચાયા. સને ૧૭૬૮ના અરસામાં એક ગુરખા સરદારે બંગાળા ઉપર દ્રષ્ટિ દેંકતા હિમાલયના દક્ષિણ ઢોળાવ પરના પહાડી મુલકને કબ્જે કર્યો હતો. તેના વશજોએ આઉધ, રોહીલખંડ અને ગંગા તથા જમના નદીના કાંઠાના પ્રદેશોની ઉપરનો પંખળની સરહદ લગીનો મુલક તાબે કર્યો. આવી રીતે સ્થાપન થયેલું રાજ્ય અનેક લશ્કરી સરદારોના હાથમાં હતું. યુરોપીઅન પદ્ધતિ ઉપર તેમના લશ્કરને ક્વાયત મળેલી હોવાથી તેઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો હોઇઆં કરી ગયા, અને અંગ્રેજ હદ ઉપર ભમવા લાગ્યા. નેપાલના અમલદારોએ બડાહુરીથી અંગ્રેજ પ્રજાની જાગીરો પચાવવા માંડી, અને આખરે સને ૧૮૧૪માં એ મોટા પ્રાંતો કબ્જે કર્યા. આ ઉપરથી લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સે તેમને એ પ્રાંતો એકદમ ખાલી કરવા જણાવ્યું, પણ જવાબમાં ગુરખા લશ્કરે સરહદનાં થાણાં ઉપર હુમલો કરી ત્યાં રાખેલી પોલીસને કાપી નાખી, અને અંગ્રેજો પહાડમાં દાખલ થઈ નહિ શકશે એમ માની તેમની સામા લડાઈ જાહેર કરી. છસો માઈલ લગી લંબાયેલી સરહદ ઉપર લડાઈનું સ્થાન હતું અને પહાડી મુલકમાં દાખલ થવાના સઘળા માર્ગ ગુરખાના હાથમાં હતા. ત્રણ જુદે જુદે ઠેકાણેથી અંગ્રેજોએ હલ્લો કર્યો, અને જોકે જનરલ ગિલેસ્પી એક કિલ્લો લેવામાં નિષ્ફળ જઈ માર્યો ગયો છતાં પશ્ચિમ તરફ અંગ્રેજ લશ્કરે ફતેહમંદીથી ગુરખાઓને મારી દરાવ્યા તે નેપા-

હાલની સરકારને સલાહ દરવાની ફરજ પાડી. પરિણામમાં નેપાલ રાજ્યની હાલની પશ્ચિમ સીમાથી વાયવ્ય દિશા તરફ સતલજ નદી સુધીના હાંબો પ્રદેશ અંગ્રેજોને કબજે આવ્યો.

૩. પેશ્વા તથા પીંડારા સાથે લડાઈ. (૧૮૧૬-૧૮૧૮)—
વખતના વહેવા સાથે મધ્ય હિંદનાં ધાડપાડુઓનાં ટોળાં સંખ્યા અને ધૂલતામાં ધણું વધી પડ્યાં. મરાઠા સરદારો પીંડારા સાથેના પોતાનો મંમંધ બહારથી નાકબૂલ કરતા પણ અંદરથી તેમને ઉત્તેજન આપતા હોવાથી મદ્રાસ તથા બંગાળ તરફ પીંડારાઓ ધસારો કરી પુષ્કળ લૂંટ લઈ જતા. પડાણ સરદાર અમીરખાને જયપૂરને ઘેરો ધાક્યો એટલે ત્યાંના રાજાએ મદદ માટે કબકત્તે માગબી કરી. ધણી બાંજગડ પછી જયપૂરના રજપુત રાજ્યને બ્રિટિશ રક્ષાણુ હેઠળ લાવવામાં અને નાગપૂરના ભોંસલે સાથે સહાયકારી સંધિ કરવામાં લોર્ડ ટેરટીંગમ ફત્તેહ પામ્યો. આથી મરાઠા એકમંપીનો ધણો અગત્યનો અંગતુત છુટો પડી ગયો. પણ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો નાશ કરનારી મંધિ માટે તેને તરતજ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને અંગ્રેજો પ્રત્યે અભાવ ધરાવતી તેના રાજ્યની એક ટોળીના સમજાવવાથી તેણે પુનાના પેશ્વા માથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. પાડોશના અથવા ખંડિયાં રાજ્યો માથેના પેશ્વાના વ્યવહારમાં અંગ્રેજો વચ્ચે પડવાથી તે અમતોષી અને અત્યંત અધીરો બની લશ્કર અને સુદની સામગ્રી એકઠી કરવામાં રોકાયો હતો; બીજી તરફથી બ્રિટિશ રેસીડન્ટે સહાયકારી લશ્કર બોલાવ્યું, પણ દુસ્મનાવટ જાહેર થાય તે અગાઉ પેશ્વાને પોતાની બયાનક સ્થિતિનું બાન થતાં વધુ સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ પેટે કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપી સને ૧૮૧૬ માં તેમની સાથે તેણે સલાહ કરી. આ કૃત્યથી મરાઠા એકસંપીના ઉપરીપણા માટેનો દાવો મથાર્થરીતે તેણે છોડી દીધો.

હવે લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સે લુટાર ટોળાંઓ દાખી દઈ સ્વીકારાયેલી સત્તા હેઠળ મધ્ય હિંદુસ્તાનના એવી રીતે કકડા પાડી નાખવા હરાવ કર્યો કે જ્યાં એ મહાન પ્રદેશનો કોઈ પણ ભાગ ધાકપાકુઓના દોરથી બિવિધ્યમાં હેરાન થાય નહિ. આ ગોઠવણ કરી દેથી રાજ્યોના કમળમાંના મુક્તકમાં સલાહ શાંતિ રહે તે અર્થે બ્રિટિશ શહેનશાહતના લાગવગ તથા ઉપરીપણાને ઉપયોગ કરવાનું તેણે નક્કો કર્યું. ટુંકાણમાં જ કામ લૉર્ડ કૉર્નવૉલીસે ચરૂ કરી લૉર્ડ વેલ્સલીએ ધમધોકાર આગળ વધાર્યું હતું તેની પૂર્ણાણતિ કરવાની યોજના લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સે કરી કે જ્યાં હિંદુસ્તાનનું દરેક દેશી રાજ્ય બ્રિટિશ રક્ષણ અને ઉપરીપણા હેઠળ આવી જાય.

આ કામમાં મરાઠા સરદારો ખરા અંતઃકરણથી તેને મદદ કરે એ આશા નહોતી. પઠાણ સરદાર અમીરખાનને લશ્કર વિખેરી નાખી તેને સોંપેલા પ્રદેશ ઉપર સ્વસ્થ થવા સમજાવી લેવામાં આવ્યો. પણ પીઠારાઓ સામે મદદ કરવા મિંધીઆએ આનાકાનીથી કમ્બૂલ કર્યું, અને શું થાય છે તે જોવાના પ્રત્યક્ષ હેતુથી લશ્કર મોકલવા દીલ કરી. છેલ્લી મંધિની ઝુંસરીથી કંટાળી જઈ પેશ્વાએ પુનામાંના બ્રિટિશ લશ્કર ઉપર હલ્લો કરી ખુલ્લી રીતે દુશ્મનાવટ જાહેર કરી; નાગપૂરના રાજાએ પેશ્વાને મરાઠા એકસંપીના મુખી ગણી બ્રિટિશ રેસીડન્સી સામે પોતાનું લશ્કર રવાના કર્યું. બેડ પ્રસંગે મરાઠાઓને પાછું હઠવું પડ્યું; અને હોલકરનું લશ્કર પેશ્વાની મદદે આવતાં મઢી-દપૂર આગળ સને ૧૮૧૬ માં હારી જવાથી દેશમાં શાંતિ કરવાની ગવર્નર જનરલની રાજનીતિ સામેની મરાઠા સરદારોની વિરૂદ્ધતાનો અંત આવ્યો. પેશ્વાએ તેની ખુદે લાગેલી અંગ્રેજ દુકડી સાથે એક બે વખત ઝપાઝપી કરી પણ આખરે તેનું લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું, તેના કિલ્લા સર થયા. અને તેને માટે ચોખ્ખ ગોઠવણ ધરી એવી

ખાતી મળતા અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો નહિ ત્યાસુધી બ્રિટીશ લશ્કર તેની પાછળ પડ્યું મહારાષ્ટ્રના રાજ્યના કોઈ પણ ભાગમાથી પેશ્વા અને તેના કુટુંબને બાતન કરના લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સે ઠરાવ કર્યો તથા તેના રાજ્યનો મોટો પ્રદેશ બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ ગયો નાગપૂરના ગજનને પણ કેટલાક અગત્યના પ્રાંતો આપી દેવાની ફરજ પડી પણ શિવાજીના કુટુંબીઓ માટે સત્તાગતુ રાજ્ય ફરી સ્થાપન થયું, અને અને નાના નાના રજપૂત રાજ્યોને બ્રિટિશ બાડેધરી હેઠળ મુકવામા આવ્યા આ રાજ્યો પામેથી મગદા સરદારો જે ખડણી કુધરાવતા તે એવી શરતે નક્કી થઈ કે તે સમગ્ર બ્રિટિશ તીજેરી મારફતે બરવામા આવે.

પગિણામમા પેશ્વાઈ નાશ પામી, અને સિધીઆ, ટોલકર તથા નાગપૂરના ભોસલેને હિંદુસ્તાનની સમાધાની જાનવવા માટે ચોકસ રીતે જોખમદાર ગણનામા આવ્યા પોંદારાઓનો જડમૂળથી નાશ થયો, મરાઠા ગજ્યોની હદ મુકરજ થઈ, તથા ફામીઆ અને ધાડ-પાડુઓનું નામનિશાન રદ્યું નહિ હવેથી જાહેર રાજનીતિનો સામાન્ય નિયમ એ થયો કે ખજાન અને સિંધ મિરાયના હિંદુસ્તાનના દરેક ગજ્યના પરમુખ સાથેના કામકાજ બ્રિટિશ મરકારની દેખરેખ હેઠળ રહે, અને રાજ્યની ગેરબ્યવસ્થા અથવા જબીર પ્રકારનું અધેર અગ્રહાવવા માટે જરૂરનું હોય ત્યાં સુધી રાજ્યના વડીલ માટે તેમણે બ્રિટિશ સત્તા હ પ્રમાણે ગાયબુ આ મહત્વની ફરજે જાનવવા માટે દરેક મોટા ગજ્યમા એક રેસીડન્ટની નિમણૂક થઈ.

હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ સત્તા કેવા નિયમ ઉપર મ્યારપવામા આવી તે મધ્ય હિંદુસ્તાનમા થયતી મદાન રાજકીયે ગોઠવણ ઉપરથી જોઈ શકારો કોઈ પણ યુરોપીઅન હરીફ અંગ્રેજોની મામા થશે એની હવે ખીલકુન ધાસ્તી નહોતી સર્વોપરી સત્તા માટેના દેશી રાજ્યો સાથેના ટટાનો આખર નિકાલ થયો હતો, અને બ્રિટિશ સત્તા સર્વ બાજુએ

હિંદુસ્તાનની કુદરતી દિશા સુધી લખાઈ હતી આ એક ખડ નેવડા મુલકનો મોટો દ્રવ્યવાન ફળદ્રુપ ભાગ સિધ્ધી રીતે અંગ્રેજી સત્તા હેઠળ હતો, અને બાકીના ભાગ ઉપર તેમનું ઉપરીપણું સ્વીકારાયું હતું જે થોડા ભાગમાં બ્રિટિશ સરહદ સ્થાયી થઈ ન હતી તે વાવ-વ્ય ખુણામાં આવેલા રણજીતસિંહના સીખ રાજ્યની પાડોશમાં આવેલા મુલકની હતી

પ્રકરણ ૧૬ મું.

રાજ્યની સંપૂર્ણતા. (ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૪૯)

૧. પહેલો ખરમીઠ વિગ્રહ—અત્યાર લગી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા પનીની લડાઈના મેદાનો હિંદુસ્તાનમાં હતા, અને તેના હરીફો દેશી જાઓ હતા દિનપરદિન થયેલા રાજ્યના વિસ્તારથી અંગ્રેજો હિંદુ તાનની કુદરતી મીમાં ઉપર જાની પહોંચ્યા એટલે જુદાજ પ્રકારના ડોકા સાથે તેમને અથડાઅથડી થવાની શરૂઆત થઈ

હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થિતિના પહેલા પચાસ વર્ષ મિયાન ખીજાં રાજ્યો પણ કાંઈક એની જ રીતે તેમની આસ-સ ઉભા થતા હતા. સને ૧૭૫૭ થી ૧૮૦૫ સુધીના અરસામાં અફઘાનીસ્તાનની અનેક જાતો અફમદશાહના વશબોના તાબા હેઠળ પડી થઈ, રણજીતસિંહે પોતાના હાથે પંજાબની અસખ્ય હિંદુ સનમાન જાગીરાને એકત્ર કરી એક બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું

સને ૧૭૫૭ માં એલોમ્પ્રાએ પેગુ સર કરીને ખરમન રાજ્ય શુ કર્યું હતું તેમાં હમણાં ઇરાનની તથા સાવવત નદી ઉપરનો

સધજો મુલક સમાઈ ગયો હતો, અને તેનો દક્ષિણ છેડો બંગાળના અખાત ઉપર આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનની પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલા પહાડી મુલક તરફ તે રાજ્ય લંબાતું હતું, અને જરમન લશ્કર બ્રહ્મ-પુત્રાની આસપાસના પ્રદેશમાં થઈ પૂર્વ બંગાળ લગી આવતું હતું. અહીં જ આગળ હિંદુસ્તાન તથા જરમાના સત્તાધિકારી વચ્ચે વારંવાર તકરાર થતી, કારણ બેકની સરહદની વચ્ચેના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર દોની સત્તા હતી તે અનિશ્ચિત હતું.

બંગાળાની ઇશાન દિશા તરફ અંગ્રેજ સંસ્થાન અને બ્રહ્મદેશના રાજ્યની વચ્ચેમાં આસામનું રાજ્ય આવેલું હતું. અહિં આં રાજ્યકુટુંબ અને એક અથવા બીજા કુવરને નામે સ્વતંત્ર અમલ ચલાવવા આતુર થયેલા મંત્રીઓ વચ્ચે સર્વોપરી સત્તાને માટે આલેશા અનેક ખુનરૈશ વિગ્રહને પરિણામે પરાજય પામેલા પક્ષે પોતાની મદદે આવવા જરમીઝ લોકોને આમંત્રણ કર્યું. નવી ઉપાધિઓ તરત જ ઉપરિથત થઈ, કેમકે જરમીઝ લોકોની સહાયતાથી આસામની ગાદી ઉપર બેઠેલા રાજાએ તેમની જ સાથે ટંડા શરૂ કર્યો, અને જરમીઝોએ અનેક પુરૂષોને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી આસામનો અમલ પોતાના એક પ્રતિનિધિને સોંપી વારંવારની મારામારીનો અંત આણ્યો. આવી રીતે અંગ્રેજ હદ ઉપરનું એક નબળું અને રાજકીય ગોટાળાથી જર-પૂર હિંદુ રાજ્ય ઈન્ડો-આઈનીઝ મુલકનો પ્રાંત થાય એ દોષ પશુ પ્રકારે અંગ્રેજોને લાબદાઈ નહોતું, કારણ તેમનો તો રાજ્યપ્રકરણમાં પહેલો નિયમ એ હતો કે હિંદુસ્તાનમાં આવતા અખણ્યા લોકોને તેની કુદરતી હદ ઉપરના પહાડો તથા દરીઆની પેલે પાર જ રાખવા. આ પ્રમંગે જરમીઝોના હાથમાં બ્રહ્મપુત્રાના મૂળ તરફનો મુલક હતો અને અંગ્રેજ હદ ઉપરનાં નાનાં સંસ્થાનોને તેઓ તાબે કરતા અગર ગમરાવતા હતા. જંગલી જાતોના સમાગમમાં આવેલાં બીજા મુધરેલાં

રાજ્યોની માફક પોતાની હદ ઉપરની લડાયક જતોના સરદારોને પોતાના રક્ષણ હેઠળ લઈ પરદેશી હુમલા સામે એક મજબુત અડ-ચણ ઉભી કરવી એ અંગ્રેજોનો એક નિયમ હતો. આ રક્ષણમાં બંગાળ પાડવાના હેતુથી હિંદુસ્તાનની ધ્યાન દિશા તરફનો તથા મણીપૂરની આસપાસનો મુલક પોતાના રાજ્યમાં બેળી દેવામાં બર-મીઠ રોકાયેલો હતા; બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળના કાચારમાં તેઓ છુટકાદ કરતા; બંગાળામનો સિલહીટનો પ્રાંત પોતાનો છે એમ દાવો કરતા, અને હિંદુસ્તાનની પૂર્વ હદ ઝોંગંગી આરાકાનના કિનારા ઉપરનો અંગ્રેજોના તાબાનો એક ટાપુ તેઓએ લીધો. અત્યાર સુધી ક્વાયતી લશ્કર સામે તેઓએ ટકર નહિ ઝીંઘેલી હોવાથી અંગ્રેજોની સામા જતાં અટકવાને તેમને કંઈ કારણ નહોતું.

જે લડાઈ થઈ (૧૮૨૪-૧૮૨૬) તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનની કુદરતી હદની બહારના નવા મુલકમાં બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપન થઈ. તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ આમહસ્ટે દરીઆ માર્ગે પેશુ રવાને કરેલી સ્વારીએ બરમીઠ લોકોને તામે થવાની ફરજ પાડી; આરાકાન તથા ટેનાસરીમના પ્રાંતો અંગ્રેજી રાજ્યમાં જોડાયા, અને ઉત્તર આ-સામ, કાચાર તથા મણીપૂર ઉપર બ્રિટિશ રક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે માન્ય થયું. આથી હિંદુસ્તાનના નહિ એવા લોકો પહેલીજ વાર અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા.

જેવી રીતે ગુરખા સાથે લડાઈ પછી નેપાલનું રાજ્ય શાંત પડ્યું અને તે તરફની સરહદ નક્કી થઈ તેવી રીતે બરમા સાથેની લડાઈથી અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્વ તરફની સીમા છેવટની નક્કી થઈ. સને ૧૮૨૬ માં બરતપૂરનું રાજ્ય એક ઢોંગી દાવાદારે પચાત્રી પડવાથી લોર્ડ કોમ્બરમીઅરે હથેલો કરી બરતપૂરનો કિલ્લો લીધો. હિંદુસ્તાનમાં હવે યેટ સત્તાધિકારી બેજ રહ્યા. એક અંગ્રેજો અને બીજા સીખ

લોકો; કારણ મિંધના અમીરો હિંદી રાજાઓની પંક્તિમાં ભાગ્યે જ આવી શકે. ઝોગણીમમી સદીની શરૂઆતમાં પંજાબનું સીખ રાજ્ય રણજીતસિંહની નીધેખાની હેઠળ પરાક્રાંત્યે પહોંચ્યું હતું. એક વખત રણજીતસિંહે અંગ્રેજો પ્રત્યે વેરભાવની લાગણી પ્રદર્શિત કર્યા પછી બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે મિત્રાચારી રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. મને ૧૮૦૫ માં અંગ્રેજો સાથે જે સંધિ તેણે કરી તેની રૂએ સતલજ નદીની ઉત્તર તથા પશ્ચિમ તરફ તેના મુખની હદ નક્કી થઈ. આ ગ્રેટવણથી આળીસ વર્ષ લગી બ્રિટિશ રાજ્યની ઉત્તર સરહદ પર સમાધાની રહી.

૨. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટીક (૧૮૨૮-૧૮૩૫) લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટીકના અમલ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. આ અનુકૂળ સ્થિતિનો લાભ તરફથી લઈ તેણે દેશમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા દાખલ કર્યા. રાજ્યવ્યવસ્થા નિયમિત કરી, સતિ થવાનો દૂર ધારો કાયદા અન્વયે બંધ પાડ્યો, રણજીતસિંહ જોડે વેપારી બાબતની સંધિ કરી તથા મિંધના અમીર સાથે અંગ્રેજ વહાણોને મિંધુ નદીમાં વેપાર અર્થે દાખલ કરવા દેવા માટેના કોલ કરાર કરી પંજાબમાં અંગ્રેજ લાવવગ વધારવા માટેનાં શરૂઆતનાં પગલાં તેણે ભર્યા.

૩. અફઘાનીસ્તાન—આ સમયે પંજાબની પેલી બાજુ પર અફઘાનીસ્તાનના પહાડી મુખમાં થતી હીલચાલથી હિંદુસ્તાનની સલામતી માટે પાછો ભય હતપત્ત થયો. નેપોલીઅનની લડાઈથી રશિયા એશિયામાં આગળ વધતું અટક્યું હતું, પણ હવે કાર્પીઅન સમુદ્રથી આંકસસ નદી લગીના પ્રદેશો ઉપર તેનું દબાણ વધવા માંડ્યું અને સને ૧૮૨૮માં ટુર્કમાન્યાઈના તડનામાથી તેણે ઈરાનમાં પોતાની સર્વોપરી સત્તા સ્થાપી. એ સમયથી જ અંગ્રેજોનું સર્વ લક્ષ્ય તે દિશામાં થતી રશિયાની ખરી અથવા માની લીધેલી હીલચાલ તોડી

પાડના તરફ દોરાયું હતું તે વખતના અંગ્રેજ રાજ્યદારી પુરષોને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજી રક્ષણ હેઠળના મુનશી હદ જોઈએ તે કરતા વધારે લખાઈ હતી, કેમકે રૂશિઆના હુમલા સામે ઇરિનનો ખયાવ કરવાને તેઓ પાસે પુરતા સાધન નહોતા આ કારણથી અંગ્રેજોએ ઇરિનનો ખયાવ કરના કરેલી કમુનાતમાથી સને ૧૮૭૮મા છુટા થઈ અફઘાનીસ્તાન સુધી પોતાની હદ બાંધી અંગ્રેજોએ આ પ્રભાણે ખાલી કરેલા મુલકમા રૂશિઆ તરતજ દાખલ થઈ ગયું, અને પોતાના હેતુ બર લાવના ઇરિનને એક હથીઆર બનાવ્યું બીજી તરફ ઇરિનને વાયવ્ય ખુશા ઉપરનો પ્રદેશ રૂશિઆને આપી દેના ફરજ પડેલી હોવાથી એ ખોટ પુરવાની મતનમે અફઘાનીસ્તાનનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ પોતાને તામે હોવાનો દાવો કરી ઇરિનના શાહે હેરાત ઉપર ચઢકાઈ કરવાની તૈયારી કરી

હવે એશિયાના રાજ્યદારી સનાલતુ મધ્યબિંદુ ધીમે ધીમે અફઘાનીસ્તાનમા આવ્યું હતું તેના સ્થાન તથા કુદરતી મજમુતાઈને લીધે હિંદુસ્તાનના રાજ્યદારીને એ દેશ ધણો મહત્વનો હતો, અને ઇરિનને આગળ કરેલા દાવાને લીધે તેની અગત્યતામા વધારો થયો, ઈંગ્લેન્ડની સરકારે પણ એવો મત ઉઘ્યાર્યો હતો કે અફઘાનીસ્તાનનું સતતત્રપણું અને અખડતા હિંદુસ્તાનની સનામતી માટે અનરુપના છે આ કારણથી જ્યારે સને ૧૮૭૭ મા ટેનના રૂશિઆન અમન દારને સાથે લઈ ઇરિનનો શાહ જતે હેરાત તરફ આગળ વધતો હતો, અને અફઘાન અમીર અંગ્રેજોની સહાયતા મેળવવામા નાસીપાસ થવાથી રૂશિઆન આડતીઆ સાથે મસનહત કરતો હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનમા સ્વાભાવિક રીતે ભય ઉત્પન્ન થયો ઈંગ્લેન્ડના પ્રધાન મંત્રીની પૂર્ણ મમતિથી તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ આર્મ્સ્ટ્રોન્ગે રણજીતસિંહની કમુવાત લઈ અફઘાનીસ્તાનમાથી પદબ્રજ થયેલા

શાહમુજને લશ્કરની મદદ વડે ત્યાંની ગાદીએ પાછો બેસાડવા જોઈ-
વલુ કરી, અને તેની રૂએ સને ૧૮૩૮માં એક બ્રિટિશ લશ્કર-
સિંધમાં થઈ બહુચીસ્તાનને માર્ગે કંદહાર તરફ રવાના થયું.

અફઘાનીસ્તાન સાથેની પહેલી લઘ્વ યુદ્ધ સુપ્રસિદ્ધ છે.
શાહમુજને સહેલાઈથી ગાદીએ બેસાડી અંગ્રેજોએ એ વર્ષ લગી દાખુલ
અને કંદહારમાં રહ્યા. પણ રાજકીય નજરે જોતાં આખી યોજના
જૂવ બરેલી હતી, અને જે ચઢકાઈ મોકલવામાં આવી હતી તે
અવિવેકી તથા નુકસાનકારક હતી. સિંધના અમીર અને રણજીત-
સિંહ કોઈ પણ પ્રકારે અંગ્રેજોનું દિલ વધારવા માટે નહોતા તેમ
જતાં તેમના મુલકમાં થઈને ખેરાકી વગેરેની આશા રાખી એ અંગ્રેજો
માટે જોખમકારક હતું.

શાહમુજને લઈને અંગ્રેજો અફઘાનીસ્તાનમાં પહેલા દખલ
થયા ત્યારથી અફઘાન લોકોનો ગુસ્સો તેઓ પ્રત્યે રહ્યો હતો
અને તેથી તેમના સ્વદેશાભિમાન તથા ધર્માધપણનો વિચાર કરતાં
શાહમુજને પોતાના જાતીય લાગવગ ઉપર આધાર રાખી રાજ્ય
અધાવવાનું સોંપી તેમને માટે હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાનું યોગ્ય હતું.
પણ ઓરનઝગ અથવા ખીવને માર્ગે રૂસિયા અફઘાનીસ્તાન તરફ
આગળ વધે છે, અને હાંકી કંદહારેશો અમીર દોસ્તમદમદ ઉત્તર
પ્રાંતો તરફ બઠક્યા દેર છે એમ જ્યારે સર ત્રિલિઅમ મેકનાટનના
સાંબળવામાં આવ્યું ત્યારે અફઘાનીસ્તાનમાંથી ખસવા પહેલાં ત્યાં-
શાહમુજનો અમલ મજબુત કરવા તેણે દરાવ કર્યો. આ વિચારથી
સ્થાયી લશ્કર ઉભું કરવા તેણે જે પ્રયત્ન કર્યા તેથી અફઘાન જાતોના
મુખીઓની ઈર્ષ્યા હદ બહાર હસકેરાઈ ગઈ, અને અસંતોષ એટલો
વધી ગયો કે સને ૧૮૪૧ માં સપ્ટેબરે હુલ્લક તોફાન થવા માંડ્યાં.
અંગ્રેજ લશ્કરને ખેરાકની તંગી પડી અને વારંવારની ઝપાઝપીથી

તેઓ થાકી ગયાં. હજી પણ બાજી ફરવાઈ જવાની આશામાં મેક-નાટને શીઆળા સુધી હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાનું મુલતવી રાખ્યું, પણ બ્યારે અંગ્રેજોને તેમ કરવાની ફરજ પડી ત્યારે માની ન શકાય તેવી અમંપ્ય ભૂલોને લીધે કાશુક અને જલાલાબાદની વચમાં આ બ્રિટિશ લશ્કરનો સદંતર નાશ થયો. સને ૧૮૪૨માં ઈંગ્લંડના પ્રધાન મંડળના હુકમ અનુસાર કંદહાર અને જલાલાબાદમાંથી અંગ્રેજ લશ્કર ઉપાડી લેવા લૉર્ડ એલેનબરોએ હુકમ કહાડવાથી અંગ્રેજોને અફઘાનીસ્તાન ખાલી કરવું પડ્યું.

૪. સિંધ અને પંજાબ—દક્ષિણ અફઘાનીસ્તાનમાં દાખલ થવા લૉર્ડ એલેનબરો સિંધના અમીરો સાથે જે કોલકરાર કર્યા હતા તેની રૂએ સને ૧૮૩૯ માં સિંધુ નદીની ખીણનો સંપૂર્ણ પ્રદેશ રાજકીય નજરે લેતાં અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો હતો. લૉર્ડ એલેનબરોએ અફઘાનીસ્તાનમાંથી પાછા હટવા વિચાર કર્યો ત્યારે જે મથકો ઉપર અંગ્રેજ લશ્કર પડેલું હતું તે સઘળાં હંમેશ માટે પોતાના કાશુમાં લેવાનું યોગ્ય જણાવાથી સર આર્થર્સ નેપીઅરને એ બાબત અમીરો સાથે નક્કી કરવા સિંધ રવાને કર્યો. ખંડણીને બદલે પોતાના મુશ્કનો અમુક ભાગ અંગ્રેજોને સોંપવા માટે સિંધી અમીરોએ દેખીતી રીતે કાંઈ આનાકાની કરી નહિ, પણ તે વિશે નિયમિત મંદિ ઉપર સહી કરવા પછી તેમણે પોતાનાં લશ્કર એકઠું કરી બ્રિટિશ રૈસીડન્સી ઉપર હસ્તો કર્યો. આ ઉપરથી સર આર્થર્સ નેપીઅરે લશ્કર સહિત તેમના મુલકમાં દાખલ થઈ સને ૧૮૪૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મીઆની આગળ અમીરોને સખત હાર ખચાડવાથી સિંધુ નદીના મૂળ તરફનો સંપૂર્ણ પ્રદેશ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો. બીજે વર્ષે પ્રધાન મંડળે લૉર્ડ એલેનબરોને ઈંગ્લંડ બોલાવવા લેવાથી, 'મીર્ઝાદિનો અંત આવ્યો તે તેની જગ્યા સર .

સને ૧૮૩૯ માં થયેલા રણજીતસિંહના મરણ પછી પંજાબના ઝૂનુની લશ્કરને કાશ્મીરમાં રાખી શકે એવો બગવાન વારસ ન હોવાથી આખા મુલકમાં તોફાન, ખંડ અને ખૂન થવા લાગ્યાં. રણજીતસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખારકસિંહ પોતાના પિતા પાછળ વર્ષ રહી શુઝરી જવાથી તેનો મોટો ભાઈ શેરાસિંહ ગાદીએ આવ્યો; પણ તરતજ તેનું ખૂન થયું, અને જે સરદારો તથા પ્રધાનોએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માંડી તેમને સર્વત્ર પ્રસારેલા ખંડથી ખસી જવા જરૂર પડી. આસતી અંધાધુંધીને લીધે સીખ રાજ્યનો અંત નજદીક આવતો જણાયો. રણજીતસિંહની વિધવા તથા તેના નાના છોકરા દુલીપસિંહને રાજ્ય-કુટુંબના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવામાં આવ્યા, પણ તેમની સહીસક્કામતી ખંડખોર લશ્કરની મરજી ઉપર લટકેલી હતી, તથા તેમણે પોતાના બચાવ માટે એક રસ્તો શોધી કહાડી તોફાની લશ્કરને સત-ક્ષણની આ બાજુ અંગ્રેજોની સામા રોકાયેલું રાખવા યુક્તિ રચી. આમ કરવાની તેમની ખરી મતલબ એ હતી કે લડાઈથી ઝૂનુની લશ્કર નબળું પડી જાય અથવા તો સદંતર નાશ પામે; પણ લશ્કરી સરદારો છેક આંધળા નહોતા. વિધવા રાણીનો આ હેતુ તેઓ પામી ગયા હતા. ગવર્નર જનરલ સર હેન્રી હારડીંગે સરહદ ઉપર હુટકાટ થવાની ખીકે તે તરફ વધારે લશ્કર મોકલવા માંડવાથી સીખ લશ્કરમાં સ્વદેશાભિમાનની લાગણી પુર જોશમાં પ્રગટી નીકળી, અને અંગ્રેજોને પંજાબ તરફ આગળ વધતા અટકાવવા માટે સતલજ આળંગી સિટિશ મુલકમાં તે લોકો દાખલ થયાં. સને ૧૮૪૫ના ડીસેમ્બર માસમાં સિટિશ લશ્કર તેમની સામા થયું. અંગ્રેજોની લડાઈ માટેની તૈયારી અપૂર્ણ હતી, સીખ લોકોનાં બળ તથા ચંચળતાને તેઓએ તુચ્છકારી કહાડ્યાં હતાં, અને અત્યાર લગી જે સહેલાઈથી હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ જીતેલી જોડતી તેના પ્રમાણમાં સીખ

લોકોએ કરેલા મજબુત બચાવથી તેઓ અચરત પામ્યા. પહેલી લડાઈ મુઘલો આગળ થઈ તેમાં અંગ્રેજોને જીત મેળવવા માટે બંધકર નુકસાન વેઠવું પડ્યું. ત્રણ દિવસ પછી શીરોઝશાહ આગળ થયેલી ઘણીજ દુરાચકી તથા ખુનરેજ લડાઈને અંતે અંગ્રેજો પોતાની હાવ-હાવીવાળા જમીનનો ભાગ્યેજ કબજો રાખી શક્યા, અને તેજસિંહની સરદારી હેઠળ આવતાં મદદગાર લશ્કરને હાથે નાશ પામવાના બચમાં આવી પડ્યા. પણ અંગ્રેજોએ ઘણો મજબુત બચાવ કર્યો; તેજસિંહ પાછો હટ્યો, અને અલીવાલ તથા સોબાનની લડાઈમાં સીખ લોકો ઘણી ઝનુનથી લડ્યા છતાં તેમને સતલજ નદી ઝાળંગી પંજાબમાં પાછા હટવું પડ્યું. સને ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ગવર્નર જનરલે ૨૦,૦૦૦ માણસ સહિત લાહોરનો કબજો લીધો. રજાજીતસિંહના નાના છેકરાને બ્રિટિશ નિધેખાની હેઠળ સીખ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો; દેટસોક મુલક અંગ્રેજી રાજ્યમાં જોડી દઈ સીખ લશ્કરની સંખ્યા ઘટાડી. આ પછી પંજાબ બ્રિટિશ સરકારની સામાન્ય દેખરેખ તથા રક્ષણ હેઠળ હોય તેવી રીતે બે વર્ષ લગી તેનો વહીવટ ચાલ્યો.

એમ છતાં બ્રિટિશ સર્વોપરી સત્તા પંજાબમાં સર્વમાન્ય ન હોવાથી લાહોરમાં દાવત્રાં અને અદેખાઈ યોડાજ સમયમાં ઘડ થયાં, અને આસપાસના મુલકમાં અતિશય અમતોય દેખાયો. એપ્રિલ ૧૮૪૮માં સુવત્તાનમાં બે બ્રિટિશ અમલદારોનાં ખૂન થતાં બંડ ફાટી ઉઠ્યું, ખાલસા લશ્કર પાછું એકઠું થયું, અને બ્રિટિશ લશ્કર સાથે ફરીથી જોર અજમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ચીવીઅનવાળા આગળ (જાન્યુઆરી ૧૮૪૯) અંગ્રેજ સરકારે જીત મેળવવા અગાઉ ૨૪૦૦ સિપાઈઓ અને અમલદારો ખોયા; પણ ગુજરાત આગળ (ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૯) સીખ લશ્કરે એવી તો સખત હાર ખાધી કે અંગ્રેજો આખા પંજાબના તમામ મુલકોની હાલત જાણી પુખ્ત વિચાર પછી પંજાબમાં એક

રક્ષિત દેશી રાજ્ય ઉભું કરવાનો વિચાર લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ છોડી દીધો. અંગ્રેજોને માટે આ એક ઘણોજ આશ્ચર્યજનક મંત્રેગ હતો, કેમકે સીપ લોકોનું એવું દુર્ઘ ગુપ્ત્ય હોત તો આક વર્ષ પછી ફાટલો બળવો તેમને ઘણો નુકસાનકારક નીવડત. સને ૧૮૪૯ માં ગવર્નર જનરલે કદાહેલા દેરાની રૂએ પંજાબ અંગ્રેજી અમલ હેઠળ મુકાયું અને બ્રિટિશ સરહદ અશ્માનીસ્તાનના પડાડની તમેરી મુધી પહોંચી. દેશી રાજ્યોની હરીફાઈ નાશ પામી અને આખું હિંદુસ્તાન એક સર્વોપરી સત્તાના અમલ હેઠળ મુકાયું.

આ પ્રમાણે અને પાસામેન્ટ મારફતે પ્રદર્શિત થયેલી બ્રિટિશ પ્રજાની પુર સંમતિ સાથે એક પછી એક આવેલા ગવર્નર જનરલે ઓગણીસમી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના કરી.

૫. દર્શિણ બ્રહ્મદેશ—લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ પંજાબ અર કરી પેશાવર ઉપર બ્રિટિશ વાવડે આગેજ હતો ક્યો એટલામાં બરમીઝ રાજ્ય સાથે તેને તકરાર ઉઠી જેને પરિણામે હિંદુસ્તાનના અમિ કોણમાં મોટો પ્રદેશ અંગ્રેજી અમલ હેઠળ આવ્યો. પોતાની સ્થિતિને કુઈ પણ વિચાર ક્યાં વિના બરમીઝ સત્તાધિકારીઓએ બ્રિટિશ પ્રજાને હેરાન કરવાથી ગવર્નર જનરલને બંગાળના અખાતમાંના તેમનાં બંદરો ઉપર ઘેરો ઘાલવાની તથા પેશ હસ્તગત કરવાની ફરજ પડી. જેથી રીતે કલકત્તામાં કોઈ સ્થાપવાને પરિણામે આખું બંગાળ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું, કરાંચીના કમળ પછી આખું મિંધ તેમને મળ્યું, તેવીજ રીતે રંગુનનો કમળ. લેવે એ બ્રહ્મદેશ સર કરવાને માટેનું અંગ્રેજોનું પહેલું પમયું હોય એમ જણાયું.

૬. દેરાના માંહેલા ભાગમાંનાં રાજ્યોનું આલસા થયું—તથા ૧૮૫૭ નો બળવો—બ્રિટિશ રાજ્યના જે હેઠળ ઉપરના પ્રાંતો હતી લીધા પછી લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ દેશના અંદરના કારખાર તરફ

પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું. સને ૧૮૧૮માં પેશ્વાઈ નાયુદ થઈ ત્યારે શિવા-
જીના વંશના મરાઠા રાજાને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કેદખાનામાંથી છુટો કરી
સતારાનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું હતું. સને ૧૮૪૮માં તેની પછી ગાદીએ
આવનાર નવારસી શુજરી જવાથી લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ ગાદીવારસ દત્તક
લેવા દેવા ના પાડી, અને એવો નિયમ કરાવ્યો કે તાબા હેઠળના
કોઈ પણ રાજ્યમાં વારસને અભાવે ગાદી ખાલી પડે તો એક રાજ્ય-
નીતિ તરીકે અંગ્રેજો તેના માલીક થાય; પરંતુ કોઈ મજબુત કારણ
હોય તો જ મરાઠા રાજાના વંશના કોઈ પણ કાયદેસર વારસને
તેની ગાદી મળે. આ નિયમાનુસાર સતારાનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ લઈ
લીધું. ત્યાર પછી સને ૧૮૫૩માં જાંસી અને જીન્ડે વડે નાગપૂર
અંગ્રેજ અમલ હેઠળ આવ્યાં. આ રૂઢી લોર્ડ કેનિંગના સમયમાં બંધ
પડવાથી દેશી રાજાઓને પોતાના રાજ્યના સ્થાઈપણા માટે એટલે
લગી ભરોંસો આવ્યો કે હાલમાં તેઓ પોતાની હેવાતીમાં વારસ
દત્તક લેવાનું ભાગ્યે જ પસંદ કરે છે.

પંજાબ અને પેશુ લડાઈની જીત તરીકે અંગ્રેજોએ મેળવ્યાં
હતાં; સતારા, જાંસી અને નાગપૂરનાં રાજ્યો વારસને અભાવે અંગ્રેજ
અમલ હેઠળ આવ્યાં હતાં. માત્ર આંધ્રનું રાજ્ય અસહ્ય અધા-
ધુધીને કારણે તેના વઝીર પાસેથી અંગ્રેજોએ છીનવી લીધું હતું.
ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં આંધ્રના વઝીરે કપનીના અમલદારો
રોની સલાહ તથા સંમતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા માટે લોર્ડ વેલેસ્લી
સાથે તહનામું કર્યું હતું પણ કરેલા કરાર તરત જ ભૂલી જવામાં આવવાથી
રાજ્યમાં ગોટાળા દિન પર દિન વધતા ગયા; લૂંટફાટ, તોફાન
અને બંડ અવારનવાર થવા માંડ્યાં અને લોકો ઉપરના જુલમનો
પાર રહ્યા નહિ. ગવર્નર જનરલે મોકલેલી ચેતવણીઓ તુચ્છકારી
કહાડવામાં આવી અને મામલો એવો તો ગંભીર થતો ગયો કે

લશ્કરની મદદ વડે અધેર દાખી દેડુ અચકર જણાયુ. આ કારણથી સને ૧૮૫૬ના ફેબ્રુઆરી માસમા આક્રિધના રાજ્ય ઉપર અમન ચલાવવાનું ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીએ માથે લીધું, અને એ મહિનાના અંત પહેલાં યૌડે ડેનહાકિઝીએ ગવર્નર જનરલના આદેશનો હવાનો લૉડ કેનિંગને સોંપ્યો.

હવે બ્રિટિશ રાજ્ય સત્તા તથા આગાદીની પસંદગીએ પડેલું હતું, કેમકે તેનો પ્રદેશ હદ ઉપરાંત વધી ગયો હતો, અને ચિલુથી ઈરાવના નદી સુરીના વિલાળ મુનડમા બચસ્યા તથા સનાહ સપ હતા પણ અમાધારણુ લાગ્યા મુદ્દકાળને અંતે જ્યારે લડાઈ થઈ રહે, કાપામધી ખીનકુનજ બધ પડે અને દેશમા સખે સાતિ પથગમ ત્યારે શીગ્જેર બાહુતી લશ્કર આગમમા પડી રહેવાથી બેચેન થાય છે, તેરીજ અશાતતાના ચિન્હો હજી દેખાતા હતા.

સને ૧૮૩૮થી ૧૮૮૪ સુધી અચારનચાર અદગ્ગાન તથા મિથના બનુચી લોડો માથે ગ્વારીઅગ્ના બગસખોઝ મસમ અને પગલ બના સીખ સાથે લશ્કર રામયેલુ રલું હતું અને ૧૮૫૨ મા બગ્માની ખીજી લડાઈ થઈ, પેશાવરમા અગ્રેજ વાવગે ભાગ્યેજ ઉડતો થયો એટલામા લૉડે ડેનહાકિઝીને આગાની દરગાર સાથે ટંટો થયો જેની અંતે દક્ષિણુ ખલ્લેય બ્રિટિશ રાજ્યમા બેશર્ક મયુ સને ૧૮૪૧-૪૨ મા કામુનમાથી બચકર તુખ્માન ખમી અગ્રેજ લશ્કરને પાઝા હંકુ પડયુ હતુ તે સિવાય તેણે હમેશા વિજય મેળવ્યો હતો, પણ એથિયામા એક નિજધી બાહુતી લશ્કર, જેનીમરી અથવા મામતુકની માફક સ્વચ્છ બેમતા ઘણું ખર ઉદ્ધત થાય છે. બગાળાના મિપાધઓ એમ માનતા કે આખુ હિંદુસ્તાન તેમના પગ તમે હતું, અને ૧૮૫૬મા જ્યારે આક્રિધ અગ્રેજ રાજ્ય સાથે બેશાયુ ત્યારે લશ્કરી સિપાઇઓના ગુપ્તસાનો પાર રહ્યો નહિ, કેમકે આક્રિધ તેમનો સ્વેચ્છ

હતો. આથી જ્યારે કહેવાતી ચરખીવાળી કાગતુઓથી તેમની લાગણી ઉશ્કેરાઈ ત્યારે તેઓ ઘણી ધાતકી રીતે અંગ્રેજ અમલદારોની સામા થયા અને મોટો બળવો ઉઠાવ્યો.

આ ધાતકી અને ઝડપી બંડ દાખી દેવા જે પ્રયત્ન થયો તેમાં હિંદુસ્તાનની એક વખતની નામાંકિત અને પ્રબળ સંસ્થા તથા વ્યક્તિના રક્ષા સભા પડછાયા ધસડાઈ ગયા. મોગલ શહેનશાહ અને તેની ભવ્ય દરબારનો આભાસ દિલ્હીમાંથી અંધાપ થયો; પેશવાના માન માટે દાવો કરતો દોગી કાનપૂરમાંથી અદ્રશ્ય થયો. અને હિંદુસ્તાનનું આખું રાજ્ય ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના હાથમાંથી સીધું ઈંગ્લેન્ડના તાજ હેઠળ ગયું. અપરોક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે આખા રાજ્યમાં ખ્રિસ્તનું ઉપરીપણું કઈ પણ વાંધા અથવા તકરાર વગર સ્વીકાર્યું. હરીશાઈ અથવા ટટા શીસાદનું કારણ નિર્મૂળ થતાં રાજકીય છંદગીનું હાલનું સ્વરૂપ શરૂ થયું અને રાજ્યમાં જે પક્ષો બધાવા માંડ્યા, તેમની આકાંક્ષા તથા વિચાર ગમે તેવા હોય પરંતુ તેઓ રાજ્ય તરફ પૂર્ણ વફાદાર હતા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રાજ્યની સંપૂર્ણતા. (ઈ. સ. ૧૮૫૦-૧૮૮૫.)

૧. સને ૧૮૫૮ નો કહેરો—આગલાં પ્રકરણોમાં મોગલ શહેનશાહતની પડતીના પ્રારંભથી સને ૧૮૫૮ સુધીમાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ધીમે ધીમે કેવી રીતે વિસ્તારમાં વધતું ગયું તે આપણે જોયું. હવે મહારાણો શ્રી વિક્ટોરિયાના મહાન અભય વચનના*

હંદેરાથી હિંદુસ્તાનનો અમલ ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાના હાથમાં સીધી રીતે આવ્યો, અને જો કે બળવાની અસર થોડોક વખત લગી કેટલાક પ્રાંતોમાં જણાઈ તોપણ એ સમયથી જ આ દેશમાં રાજકીય શાંતિની શરૂઆત થઈ હોય એમ કહી શકાય.

રાણી વિક્ટોરિયાએ પોતાના હંદેરા મારફત હિંદની સમસ્ત પ્રજાને જાહેર કર્યું કે હિંદુસ્તાનનો રાજ્યઅમલ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના હાથમાંથી પોતાના હાથમાં આવ્યો છે. વળી તેમણે દેશી રાજાઓ સાથે કંપનીએ જે અનેક તહનામાં અને કોલકરાઓ કર્યા હતા તે કબૂલ રાખ્યા; હિંદી પ્રજાની ધર્મ મંત્રાંધી બાળકોમાં દખલ નહિ કરવા માટે પોતાના અધિકારીઓ ઉપર ખાસ પ્રતિબંધ મુક્યા, અને એવી ઇચ્છા પ્રદર્શન કરી કે પોતાની હિંદી પ્રજાને સરકારી નોકરીમાં છૂટથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે દાખલ કરવી. આવી શુભ શરૂઆતથી દેશમાં શાંતિ પથરાતાં સુધારો જલદીથી દાખલ થતો ગયો. સને ૧૮૫૬માં બ્રિટિશ અમલ હેઠળ આવેલા આંધ્રનો મુલક એ વર્ષની ગડગડાટ પછી શાંત પડી ગયો. મોટા જમીનદારોનાં રાજ્ય છીનવી લેવાયા પછી લાભદાર જમાનંધીથી તેઓ મંતોપ પામ્યા. પંજાબમાં સર જૉન લૉરેન્સના હુકમથી ભરેલા અમલથી સીખ લોકોએ બ્રિટિશ સત્તા માન્ય કરી. મોગલ રાજ્યના રહ્યા સહ્યા હુકકાતું રાજમંદારણુ ગોઠવાઈ જવાથી તે તરફ પણ ગડગડ થવાની બીજ નતી રહી. બીજી તરફ દેશી રાજ્યો સાથે લૉડ વેનેસલીએ જે સહાયકારી મંથિઓ કરી હતી અને તેની પછી આવેલા ગવર્નર જનરલોએ તેને અનુમોદન આપી તેમની સાથેના મંત્રાંધ સુધારવા ચલન કર્યો હતો, તેથી તે સંઘર્ષોએ કલકત્તા સરકારની સર્વમાન્ય સત્તા સ્વીકારી હતી, અને રાજકીય સુધારા પોતાના પ્રાંતમાં દાખલ કરવા દેશી રાજાઓએ હોંસાતોંસી કરવા માંડી હતી. તેમ છતાં બ્રિટિશ સત્તાધિકારીઓ દેશી રાજ્યોમાં અંધાધુંધી પ્રચલિત

થતાં તે અટકાવવા હંમેશ તત્પર રહેતા, અને અસહ્ય ગેરરીતી માટે ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવા તત્પર રહેતા. સને ૧૮૭૬માં વડોદરાના ગાયકવાડે બ્રિટિશ રેસીડન્ટને ઝેર આપવાનો યત્ન કરવાના સમયે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો; તેવીજ રીતે બંગાળાની પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલા મણીપૂરનો રાજા અમલ ચલાવવા અશક્ત માલમ પડવાથી તેને પણ અંગ્રેજ સરકારે ઉઠાડી મુક્યો.

આ અમંખ્ય દેશી રાજ્યોમાં સને ૧૮૮૧ માં એક મોટા રાજ્યનો વધારો થયો. આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ કે ટીપુ સુલતાનના મરણ બાદ મૈસુરના રાજ્યનો કેટલોક મુલક જે હિંદુ રાજા પાસેથી હૈદરઅલીએ તે રાજ્ય ઝુંટવી લીધું હતું તેના વંશજને અંગ્રેજોએ સોંપ્યો હતો. પણ સને ૧૮૩૧માં અંગ્રેજ સરકારે તેનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈ પચાસ વર્ષ લગી અમલ ચલાવી, સને ૧૮૮૧માં તે રાજ્યનું બંધારણ નવેસર ગોઠવ્યું અને આસપાસ રાજ્યકુટુંબના વારસને અંગ્રેજ સત્તા માન્ય કરવાની શરતે પાછું સોંપ્યું.

૨. અફઘાનીસ્તાન અને ભુતાન—બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં આવેલો મુલક અને તેની બાંહેધરી હેઠળનાં દેશી રાજ્યો જ્યારે આ પ્રમાણે શાંત થતાં હતાં ત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યની સરહદની બહારનો મામલો ધણો ગુંચવાડા બનેલો થતો હતો. સને ૧૮૪૯ માં પંજાબ ખાલસા થવા પછી બ્રિટિશ અમલ અફઘાનીસ્તાનના પહાડી મુલક લગી લંબાયો હતો, અને તે તરફ વસતા હકીલા નંગલી લોકો બ્રિટિશ મુલકમાં અત્યારનવાર જે હુંટફાટ ચલાવતા તે દાખી દેવા કેટલીક અંગ્રેજ સ્વારીઓ ગયેલી પણ તેનું કંઈ પણ ઈચ્છવા જેવું પરિણામ આવ્યું નહિ. સને ૧૮૬૩ માં પેશાવરની ખીણ ઉપરના મુલકમાં વસતા ઝતુની મુસલમાનો સામે એક મોટી ચડાઈ લઈ જવાની જોગવાઈ બહાર પડી. અંગ્રેજો આગળ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના લશ્કર

રતી સવામતી માટે મોટા બથમાં આવી પડયો હતો, પણ ધણી બહાદુરીથી તેણે પોતાનો બચાવ કરી દુશ્મનોને મારી હાડાની તેના સરદારને તદ્દ કરવા ફરજ પાડી.

આવા જ કેટલાંક કારણોથી સને ૧૮૬૪માં અંગ્રેજ સરદારને ભુતાન સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. ભુતાનના લોકો મરીમ અને અગ્નિ હોવા ઉપરાંત હુટકાટ ઉપર ગુજરાન ચલાવતા. તેઓ વારંવાર બગાળામાં ઉતરી પડતા અને ધાડ પાડતા. આવી એકાદ ધાડમાં બ્રિટિશ પ્રજાનાં કેટલાક માણસોને તેઓ પોતાના મુલકમાં ઉચકી જવાથી તેમનો હુટકારો મેળવવા કવક્તા સગદારે એક અંગ્રેજ એલમીને ભુતાન રવાના કર્યો એ એલમીનો તિરસ્કાર થવાથી અંગ્રેજ લશ્કરે ભુતાનના લોકોને મારી હાડાની પોતાની મરજી મુજમના કાવકરાર કરાવી લીધા એ વખતથી ભુતાનનો મુલક સાંત છે.

પગમના અને સિધની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા બુધીસ્તાનના ખીલાતના ખાનની સત્તાનો બુધી સરદારો અનાદર કરતા હોવાથી સને ૧૮૭૬માં લોર્ડ નિટને મેજર મેન્ડમેનને બુધીસ્તાન મોકલી ખાન અને તેના તાબાના સગદારો સાથે એવી મતવમના કોવકરાર કર્યા કે જેની રૂએ ખાને બુધીસ્તાનમાં અંગ્રેજ ઉપરીપણુ કબૂલ કર્યું, વેપાર અર્થે સવળા રસ્તા ખુલ્લા કર્યા અને સરહદ ઉપરની ગડબડાટ દાખી દીધી. આ લાભોના બદલામાં અંગ્રેજોએ ખાનનો તેના દુશ્મન સામે બચાવ કરવાનું માથે લીધું આ મોઠવણુની રૂએ હિંદુસ્તાનની સરહદનો એક ખુલ્લો હમેશ માટે અંગ્રેજોના કબજામાં આવવાથી અફઘાનીસ્તાનની દક્ષિણ સરહદથી થોડે દૂર આવેલા કોટા મુઘી રેલ્વે લગાવી અંગ્રેજોએ તે તરફ પોતાનાં લશ્કરી મથકો ગોઠવી દીધાં.

સને ૧૮૭૮ થી ૧૮૮૧ મુઘી ચાલેલો ખીજો અફઘાન વિમ્.

હનાં કારણોની અગ્રે લાંબી તપાસ લેવી સ્થળ સંકોચને લીધે અશક્ય છે. એ કારણો યુરોપમાં ચાલેલી લડાઈઓ તથા ત્યાંની રાજકીય ખટપટ સાથે તેમજ મધ્ય એશિયામાંની રૂશીઆની હાલચાલ સાથે ધાડો સંબંધ ધરાવે છે.

૩. રૂશીઆ અને ત્રીજો અફઘાન વિદ્રોહ—બ્રિટિશ રાજ્યની સીમા હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ લગી લંબાતાં એવું ધારવામાં આવતું હતું કે અંગ્રેજોને હવે કોઈ પણ પ્રજા સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડશે નહિ. પણ અફઘાનીસ્તાનના પહાડી મુલક સુધી પહોંચતાં અંગ્રેજોને ખીજી યુરોપી પ્રજાની હીલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડી. કેમકે રૂશીઆ મધ્ય એશિયામાં પગ પેસારો કરી ધસારાબંધ આગળ વધતું હોવાથી અને અંગ્રેજોને પોતાની સરહદ ઉપર આવેલા મુલકમાં કોઈ પણ વિદેશી પ્રજાનો લાગવગ પ્રસારતો અટકાવવામાં લાભ સમાયેલો હોવાથી હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ અધિકારીઓને માટે રૂશીઆ ઉપર બારીક દેખરેખ રાખવાનું અવશ્ય હતું.

ખીવનો પ્રાંત રૂશીઆના હાથમાં જવાથી રૂશીઆનો અફઘાનીસ્તાનની પડોસમાં આવી લાગ્યા હતા, અને ત્યાંથી આગળ વધતા તેમને અટકાવવાના હેતુથી ઈંગ્લેન્ડનાં પ્રધાન મંત્રી જે બાંજગડ કરી તેનો સેન્ટપીટર્સબર્ગથી કંઈ સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. સને ૧૮૭૩માં રૂશીઆન બાદશાહે અફઘાનીસ્તાનનો મુલક પોતાના લાગવગની બાહેર હોવાનું જાહેર કરવાથી અંગ્રેજોએ તે તરફ પોતાની સત્તા વધારવા ચત્ત કર્યા. આ સમયે અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારીઓની મુખ્ય મતલબ અફઘાનીસ્તાનની સ્વતંત્રતા જાળવવાની હતી, અને તેને લીધે જે ગેરસમજુતીઓ ઉભી થઈ તેમાંથી સને ૧૮૭૮માં અફઘાન શરૂ થયો.

વારસા માટેની એક લાંબી અને ઝનુની લડાઈ પછી શેરઅલી સને ૧૮૬૮માં અફઘાન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેનો મુલક બે મહાન યુરોપીઅન પ્રબળતાં રાજ્યની વચમાં હોવાને લીધે તેને પોતાની સલામતી માટે ચિંતા લાગવાથી મિત્રાચારી અને મદદ માટે હિંદુસ્તાન તરફ એણે લક્ષ દોડાવ્યું. સને ૧૮૬૯માં લૉર્ડ મેયો ને કે એને અંબાલા આગળ મળ્યો અને તેની સારી રીતે આગતાસ્વાગતા કરી તોપણ રીતસરના કોલકરાર કરવાને તેને ઇચ્છાંડથી સત્તા મળેલી ન હોવાથી આ મુલાકાતનું કાંઈ પણ મહત્વનું પરિણામ આવ્યું નહિ. સને ૧૮૭૩માં ન્યારે આ બાબત બાંજગડ કરી શરૂ થઈ ત્યારે પરદેશી હુમલા સામે શેરઅલીનો બચાવ કરવાનું લૉર્ડ નૉર્થક્લેકે ઇચ્છાંડના પ્રધાન મંડળને સૂચવ્યું, પણ એ સૂચના પણ વ્યર્થ ગઈ એટલે શેરઅલીની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ, અને એને લીધેજ પાછળથી શેરઅલીએ બ્રિટિશ સરકાર તરફ આટલો બધો વેર-ભાવ દર્શાવ્યો.

ત્રણ વર્ષ બાદ સને ૧૮૭૬માં પ્રધાનમંડળને અમીર સાથે વધારે ઘાડો સંબંધ બાંધવાનું આવશ્યક લાગવાથી લૉર્ડ લીટનને તે મુનખ્ખ કામ કરવા ફરમાન કર્યું. તેણે પહેલાં તો કાબુલમાં એક મિશન મોકલવા સૂચના કરી પણ અમીરને તે રૂબી નહિ, એટલે કેટલાક નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી એ બાબત છોડી દેવાઈ. સને ૧૮૭૭માં રૂશિયા અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે લડાઈ જગતાં ન્યારે રૂશિયાનું લશ્કર ક્રોન્સ્ટેન્ડીનોપલ આગળ હતું ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે માલ્ટામાં રેલિંદી લશ્કર મોકલવા તૈયારી કરી. આના જવાબમાં રૂશિયાનોએ મધ્ય એશિયા-માંથી પોતાના લશ્કરનો થોડો ભાગ અફઘાનીસ્તાન તરફ રવાના કર્યો, અને એક રૂશિયાન એલચીએ કાબુલ આવી અમીર સાથે મિત્રાચારીની સલાહ કરવા ગોઠવણ કરી. બીજી તરફથી વાઈસરૉયે કાબુલમાં

અંગ્રેજ એલચી મોકલવા માગણી કરી; પણ સર નેવિલ એમ્બરસેન
અફઘાન સરહદ ઉપરથી પાછા હાંકી કહાડવામાં આવવાથી, અંગ્રેજ
છેલ્લી માગણીનો કંઈ જવાબ ન મળવાથી સને ૧૮૭૮ના નવેમ્બર
માસમાં લડાઈ જાહેર થઈ. અંગ્રેજ લશ્કર ત્રણ કટકે વહેંચાઈ જ
અફઘાનીસ્તાનમાં દાખલ થયું. ક્વેટાને રસ્તે જે લશ્કર ગયું તેણે
વગર મહેનતે કંદહાર લીધું; ખીજા બે ભાગે ઉત્તર તરફથી પુર
અને જલાલાબાદ ઉપર ઘેરો ઘાત્યો અને જ્યારે જનરલ રૉબર્ટ્સે
પીવર કોટલ આગળ અફઘાન લશ્કર વિખેરી નાંખ્યું, ત્યારે અમીર
કાબુલમાંથી ન્હાસી ગયો અને ઝોક્સ નદી આગળના મુલકમાં ભરાઈ
બેસી, ટ્રાન્સ કાસ્પીઆના રશીઅન અધિકારીઓને મદદ માટે વિનંતિ
કરી, પણ બર્મિનના કોલકરાર પછી રશીઆને અમીરના કામમાં માથ
મારવા કારણ ન હોવાથી તેને બ્રિટિશ સરકાર સાથે તહ કરવ
સલાહ આપી. સને ૧૮૭૯માં શેરઅલીની ગુજરી જતાં તેના છોકરા
યાકુબને અફઘાનીસ્તાનમાંનો કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને સોંપવાની અને
કાબુલમાં અંગ્રેજ એલચી રાખવાની શરતે અમીર તરીકે અંગ્રેજોએ
માન્ય રાખ્યો, અને લડાઈનો અંત આવ્યો. ગંડમકની સલાહની રૂએ
સર હુઈ કેવગનરી, બુલાઈ, ૧૮૭૯ માં કાબુલ ગયો.

પણ શેરઅલીના મરણથી અફઘાનીસ્તાનમાં ગડબડ ગોઠાળો
એટલો વધી ગયો કે યાકુબખાન તે દાખી દેવા અશક્ત નિવડ્યો.
લશ્કરને પગાર ન મળવાથી તોફાની થયું હતું, અને એક ઝનુની અને
ધર્મી લોકોનો ગુસ્સો કાબુલમાં અંગ્રેજ એલચીની હાજરીથી ઉદ-
પારનો વધી ગયો હતો. હુંકમાં અફઘાનીસ્તાનનો મામલો અંગ્રેજ એલ-
ચીની મલામતી ઉપર લટકી રહ્યો હતો, પણ તેના કાબુલ જવા પછી
ત્રણ માસમાંજ તેનું ખૂન થવાથી અંગ્રેજોને લડાઈ શરૂ કરવી પડી.
સર ફ્રેડ્રીક રોબર્ટ્સે ઝડપથી કુચ કરી બહાદુરીથી કાબુલનો કબજો

લીધો, અને કંદહાર પણ સર થયું. એટલામાં નવીન મુસ્કેલીઓ ઉ
 થઈ, અફઘાનીસ્તાનનો મુલક તામે કરવાનું અંગ્રેજો માટે અશક્ય હ
 છતાં અફઘાન જતોએ અંગ્રેજો તેમ કરશે એમ માની લઈ કાબુલ
 આમપાસ ખજવો હાલ્યો. સને ૧૮૭૯ના ડિસેમ્બર માસમાં અંગ્રે
 ઉપર હુમલો કરવાના હેતુથી સપ્તમી જતો એક જ થઈ ગઈ થ
 સખત ઝપાઝપી પડી જો કે અંગ્રેજોએ અફઘાનોને હરાવ્યા હતા કે
 કોઈ અશક્ત અને મજબૂતી રાજ્યકર્તાને કાબુલની ગાદી ઉપર બેઠ
 ડવાનું અંગ્રેજો માટે મુશ્કેલ હતું. એટલામાં શેરઅફઘીની અગાડી
 અમીરનો બનીને અમદુલ રહેમાન ઉત્તર તરફથી નીકળી આવ્યો
 શેરઅફઘી ગાદીએ આવતાં અમદુલ રહેમાનને અફઘાનીસ્તાનમાંથી
 કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે લાંબો વખત થયાં ઓકસમ ન
 ઓળંગી રૂબરૂ રક્ષણ હેઠળ રહેતો હતો. વાઘસરોય સાથે આથે
 સંદેશાને પરિણામે અમદુલ રહેમાન કાબુલનો અમીર બની રહ્યો; તે
 અંગ્રેજો તરફથી નાણું અને હથિયારની સારી મદદ મળવા ઉપરાંત
 પરદેહી હુમલા સામે બચાવ કરવાનું વચન મળ્યું. અંગ્રેજ લશ્કર
 હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાની તૈયારીમાં હતું એટલામાં શેરઅફઘીનો ના
 છોકરો અબુઅમાન લશ્કર લઈ કંદહાર ઉપર આવે છે એવી ખ
 મળી. અંગ્રેજ લશ્કરે તેને મારી હાલી સર ફેલીક રોબર્ટસ બોલ
 પાસમાં થઈ હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો. મને ૧૮૮૧ માં અંગ્રેજોએ અ
 ઘાનીસ્તાનમાંથી ખમી નહીં અમીરને તેનો મુલક સોંપ્યો. ત્યાર
 અફઘાનીસ્તાનની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધરતી ચાલી. હ
 ત્યાં મોટામોટીની લશ્કર તથા દુલ્લડ તોફાન બંધ પડ્યાં. છેલ્લાં સર
 વીસ વર્ષ થયાં ત્યાં સપ્તમી ચાલે છે, અને કંઈ પણ ત્રિશ્વના વા
 દાલનો અમીર ગાદીએ આવ્યો છે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તે
 મળેલી મદદ અને ટેકાને લીધેજ અફઘાનીસ્તાનની આંતરિક સ્થિતિ

આ સધળો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. હાલનો અમીર અંગ્રેજો સાથે એટલો મળી ગયો છે કે સને ૧૯૦૭ માં તેમના આમંત્રણને માન આપી તે હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો.

ઉત્તર તરફની સરહદનો મુલક અંગ્રેજ લાગવગ હેઠળ આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનના અગ્નિ કોણ તરફ અંગ્રેજ સરકાર માટે નવી મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી. સને ૧૮૫૩ માં દક્ષિણ અક્ષરેશ અંગ્રેજોએ છત્તી લીધા પછી ખરમીઝ રાજ્યકર્તા બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વેરભાવ બતાવતા હતા. સને ૧૮૮૫માં તેઓએ બ્રિટિશ પ્રબળે કરેલા તુક-સાનનો બદલો આપવા ના પાડી ફેન્ય સરકાર સાથે સલાહ કરવા ગોઠવણ કરવાથી બ્રિટિશ સરકારે તેમની સામે લડાઈ જાહેર કરી. ખરમીઝ લશ્કર તેમની સામે ન થવાથી માંડલે સર થયું અને આખા અક્ષરેશ ઉપર અંગ્રેજ વાવટો ઉડતો થયો.

૪. આંતરિક વહીવટ—અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યના ઉદયનો ઇતિહાસ રાજકીય નજરે જોઈ ગયા. શરૂઆતમાં સૌથી દોડસો વર્ષ મારામારી તથા કાપાકાપીમાં વહી ગયાં એટલે દેશનો વહીવટ સુધારવા માટે અંગ્રેજોને બાબેજ મળ્યો. પણ આગ-ણીસમી સદીનાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન ત્યારે દેશ સામાન્ય રીતે શાંત હતો ત્યારે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા તથા વહીવટ સુધારી નિયમિત કરવા તેમને પુરકળ અવકાશ મળ્યો. મોગલોના અમલ વખતે રાજ્યમાં કંઈક નિયમ હતો; અને તે વખતે પડેલા છલ્લા અને પ્રાંત, અને દેશમાં દાખલ થયેલી જમાબંધી હજી પણ કેટલેક ઠેકાણે હસ્તી મોગલે છે. પણ અંગ્રેજોની અગાડીના દેશી રાજ્યો વારંવાર લડાઈમાં ઝરત થમલા હોવાથી દેશના વહીવટમાં સુધારો કરવાનો તેમને વખત મળ્યો નહિ. તેમ છતાં મોગલ રાજ્યની અડતીના વખતમાં પણ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોની રૂઢી પ્રમાણેના ફાજદારી

અથવા દિવાની કાયદા દેશમાં નગેતા હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી જાતો પોતપોતાના રીત રિવાજ ઉપર અને ખાસ સસ્થાઓ ઉપર આધાર રાખી પોતાનો વહીવટ ચલાવતા ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના અમનની શરૂઆતમાં જૂની દમમાં રેગ્યુલેશન બહાર પાડવાનો રીયો હતો. પાછળથી કલમ્બા સમ્રાટ તરફથી પ્રેરણા અમલના ધારા બાધવામાં આવ્યા હતા પણ જેમ જેમ નવા પ્રેરણા બિટિશ અમનમાં આવતા ગયા તેમ તેમ તેને ગવર્નર જનરલે નોન-રેગ્યુલેશન પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાની દેખરેખ હેઠળ રાખ્યા અને ધીરે ધીરે જૂના મયદા પ્રમાણે ત્યાં વહીવટ ચલાવવાનું જારી કર્યું.

એથી જ્યારે સને ૧૮૫૭નો બગવો અસનમરક રીતે દાખી દેવામાં આવ્યો ત્યારે રાજ્યનું બધા જુદી જુદી નવેમર ગોઠવવાની જરૂર જણાઈ સને ૧૮૫૮માં પસાર થયેલા પાર્લામેન્ટના એક્ટની રૂએ હિંદુસ્તાનના કામમજ ઉપર જે સત્તા મળે એક હાપરેમરો અને રાજ્યના કેટલાક પ્રધાનો ચલાવતા હતા તે સંધર્મ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ઈન કૉન્સિલના હાથમાં મળે અને ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની હસ્તમાં દરીઆઈ ફોજ તથા લશ્કર બાદશાહી નોકરીમાં હોય એમ ગણાયું સને ૧૮૬૧માં હિંદુસ્તાનની કૉન્સિલ સુધાગણા બામતના એક્ટ અન્વયે ગવર્નર જનરલની એક્ઝીયુટીવ કૉન્સિલના બધાગણમાં ફેરફાર થયો અને આખા હિંદુસ્તાન માટે કાયદા બાધનાગી કૉન્સિલ ગવર્નર જનરલના વડપણ હેઠળ રચવાઈ અને તેવીજ કૉન્સિલો, મદ્રાસ, મુંબઈ અને કલકત્તામાં દરેક ઈલાકા માટે મુકરર થઈ ફોજદારી અને દીવાની કાયદા બધાયા લાખા કાળથી ચાલી આવેલી રીતો તથા રીત રિવાજને અદાવતોએ માન્ય રાખી મયદા પ્રમાણે તેમનો અમલ કરવા ફરમાવવામાં આવ્યું દરેક ઈલાકા અથવા પ્રાંતની સ્થિતિ અનુસાર જમાબંધી દરાવવામાં આવી, દેશમાં સર્વજન રેલ્વે, તાગ વગેરે

આ સધળો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. હાલનો અમીર અંગ્રેજો સાથે એટલો મળી ગયો છે કે સને ૧૯૦૭ માં તેમના આમંત્રણને માન આપી તે હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો.

ઉત્તર તરફની સરહદનો મુલક અંગ્રેજ લાગવગ હેઠળ આવ્યો પછી હિંદુસ્તાનના અગ્નિ કોણુ તરફ અંગ્રેજ સરકાર માટે નવી મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી. સને ૧૮૫૩ માં દક્ષિણ ખંડદેશ અંગ્રેજોએ જીતી લીધા પછી બરમીઝ રાજ્યકર્તા બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વેરભાવ બતાવતા હતા. સને ૧૮૮૫માં તેઓએ બ્રિટિશ પ્રબળને ઠરેલા નુકસાનનો ખદલો આપવા ના પાડી ફ્રેન્ચ સરકાર સાથે સમાધ કરવા ગોઠવણ કરવાથી બ્રિટિશ સરકારે તેમની સામે લડાઈ જાહેર કરી. બરમીઝ લશ્કર તેમની સામે ન થવાથી માંડલે સર થયું અને આખા ખંડદેશ ઉપર અંગ્રેજ વાવટો ઉડતો થયો.

૪. આંતરિક વહીવટ—અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યના ઉદયનો ઇતિહાસ રાજકીય નજરે જોઈ ગયા. શરૂઆતમાં સૌથી દોઢસો વર્ષ મારામારી તથા કાપાકાપીમાં વહી ગયાં એટલે દેશનો વહીવટ સુધારવા માટે અંગ્રેજોને બાગ્યેજ મળ્યો. પણ આગળીસમી સદીનાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન જ્યારે દેશ સામાન્ય રીતે શાંત હતો ત્યારે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા તથા વહીવટ સુધારી નિયમિત કરવા તેમને પુરકગળ અવકાશ મળ્યો. મોગલોના અમલ વખતે રાજ્યમાં કંઈક નિયમ હતો; અને તે વખતે પડેલા જીલ્લા અને પ્રાંત, અને દેશમાં દાખલ થયેલી જમાવંધી હજી પણ કેટલેક ઠેકાણે હસ્તી ભોગવે છે. પણ અંગ્રેજોની અગાડીના દેશી, રાજાઓ વારંવાર લડાઈમાં અસ્ત થયલા હોવાથી દેશના વહીવટમાં સુધારો કરવાનો તેમને વખત મળ્યો નહિ. તેમ છતાં મોગલ રાજ્યના અમલમાં પણ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોની રીતી પ્રમાણેના ફેરફાર

તાલવો એવું કેટલાંએક મહત્વનાં કારણોથી પાર્લામેન્ટમાં એકલા
૧૩૧ સ્પિરિચ્યુઅલ તથા ટેમ્પોરલ લૉર્ડસ, અને કોમન્સ એમની
પાંડથી. તથા અનુમતિથી અમોએ કરાવ્યું છે.

વાસ્તે અમો હવે આ જાહેરનામાથી જણાવીએ છીએ તથા
હર કરીએ છીએ કે ઉપર કહેલી સલાહ તથા અનુમતિ અનુસાર
રહુ રાજકારભાર અમોએ અમારા હાથમાં લીધો છે; અને સદરહુ
૧૬માંની અમારી સર્વ પ્રજાને આથી ફરમાવીએ છીએ કે અમારી
થે, અમારા વારસો તથા જન્યનિશીનો સાથે તમોએ ઇમાનદારીથી
૧૧ સાચા પ્રજાધર્મ પ્રમાણે ચાલવું; અને સદરહુ મુલકનો રાજકાર-
૨ અમારે નામે તથા અમારી તરફથી ચલાવવા સાફ હવે પછી
મતો વખત જેની જેની અમો નિમણુક કરવાનું યોગ્ય ધારીએ તે
અધિકારીઓનો હુકમ તમોએ માનતા જવું.

અમો અમારા ધણા વિશ્વાસુ અને બહાલા મંત્રી ચાર્લ્સ જૉન
કોન્ટ કેનિંગ સાહેબની ઇમાનદારી, યોગ્યતા તથા હકાપણ ઉપર
૧ વિશ્વાસ અને ભરોમો રાખીને તેઓને, એટલે સદરહુ વાઇકોન્ટ
ફોગ સાહેબને, સદરહુ મુલકના અમારા પહેલા વાઇસરૉય તથા ગવ-
જનરલ કરાવીએ છીએ તથા નિમીએ છીએ; અને અમારે નામે
રહુ મુલકનો રાજકારભાર ચલાવવાને, તેમજ એક મુખ્ય સ્ટેટ
કન્ટ્રીની મારફતે જે જે હુકમો અને વટહુકમો તેમને વખતોવખત
૧ તે પ્રમાણે દરેક બાબતમાં અમારે નામ તથા અમારી તરફથી
જોવટ કરવાનો એઓને અધિકાર આપીએ છીએ.

જોનારેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ હાલમાં મુલકી તેમજ
કરી કામ ઉપર જે જે આસામીઓને જનમેલા છે તે સર્વને તે તે
૫ ઉપર અમો આથી કાયમ કરીએ છીએ. આ બાબતમાં બિચ્ચમાં
મારી મરજી અન્વયે અને જે કાયદા તથા કાનુન અમો કરાવીએ
અન્વય ફરકાર થશે.

દાખલ થઈ ગયાં; અને તેને લીધે દેશનો વેપાર સપાટાબંધ વધતો ગયો. ખેતીવાડીને મદદ કરવા માટે મોટી મોટી નહેરો બાંધવામાં આવી છે, અને હરેક પ્રકારે દેશ આબાદ થાય એવા સુધારા દાખલ થયા છે. કેળવણીના પ્રસારથી અમાનતા દૂર થતી જાય છે. આ સઘળા પ્રતાપ બ્રિટિશ અમલના છે. હુકમાં આ સમયે ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્તાન એ બન્ને દેશો એવી રીતે જોડાઈ રહેલા છે કે તેમનું છુટા પડવું એ ખેડ માટે જોખમકારક છે.

પરિશિષ્ટ કં.

મહારાણી વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો.

અલ્હાબાદ, સોમવાર તા ૧ નવેમ્બર ૧૮૫૮.

મલિકા માઆઝમા ઈન્ડિસ્તાન એઓની તરફથી હિંદુસ્તાનના રાજ રજવાડા, સરદારો અને સામાન્ય પ્રજાને હેઠળ લખેલો ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ગવર્નર જનરલ સાહેબ બહાદુરને હુકમ મળ્યો છે. હિંદુસ્તાનના રાજ રજવાડા, સરદારો અને સામાન્ય પ્રજાને મલિકા માઆઝમાદર ઈજલાસકૈન્સિલનો ઢંઢેરો.

વિક્ટોરિયા—ઈશ્વરની કૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલેન્ડના સયુક્ત રાજ્યની, તથા એ રાજ્યના તાબાના યુરોપ, એસિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલેશિયામાં આવેલાં વસાહતી તથા ઉપર રાજ્યોની મહારાણી માઆઝમા તથા ધર્મસંરક્ષક.

આજ પર્યંત હિંદુસ્તાનમાંના મુલકનો રાજકારનાર અમારી વતી ઓનરેબલ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની ચલાવતી હતી તે અમારે પોતે

ચલાવવો એવું કેટલાંએક મંદત્વનાં કારણેથી પાશ્વર્થિનિર્મા એકદા મજેલાં સ્પિરિચુઅલ તથા ટેમ્પોરલ લૉર્ડસ, અને કોમન્સ એમની સંલાહથી તથા અનુમતિથી અમોએ કરાવ્યું છે.

વાસ્તે અમો હવે આ જાહેરનામાથી જણાવીએ છીએ તથા જાહેર કરીએ છીએ કે ઉપર કહેલી સલાહ તથા અનુમતિ અનુસાર સદરહુ રાજકારભાર અમોએ અમારા હાથમાં લીધો છે; અને મદરહુ મુલકમાંની અમારી સર્વ પ્રજાને આથી ફરમાવીએ છીએ કે અમારી સાથે, અમારા વારસો તથા જાન્યનિશીનો સાથે તમોએ ઇમાનદારીથી તથા માયા પ્રજાધર્મ પ્રમાણે ચાલવું; અને સદરહુ મુલકનો રાજકાર-ભાર અમારે નામે તથા અમારી તરફથી ચલાવવા સારૂ હવે પછી વખતો વખત જેની જેની અમો નિમણૂક કરવાનું યોગ્ય ધારીએ તે તે અધિકારીઓનો હુકમ તમોએ માનતા જવું.

અમો અમારા ઘણા વિશ્વાસુ અને બહાલા મંત્રી ચાર્લ્સ જૉન વાઇકાન્ટ કેનિંગ સાહેબની ઇમાનદારી, યોગ્યતા તથા હકાપણ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ અને ભરોસો રાખીને તેઓને, એટલે સદરહુ વાઇકાન્ટ કેનિંગ સાહેબને, સદરહુ મુલકના અમારા પહેલા વાઇસરૉય તથા ગવર્નર જનરલ કરાવીએ છીએ તથા નિમીએ છીએ; અને અમારે નામે સદરહુ મુલકનો રાજકારભાર ચલાવવાને, તેમજ એક મુખ્ય સ્ટેટ સેક્રેટરીની મારફતે જે જે હુકમો અને વટહુકમો તેમને વખતોવખત મળે તે પ્રમાણે દરેક આગતમાં અમારે નામ તથા અમારી તરફથી વહીવટ કરવાનો એઓને અધિકાર આપીએ છીએ.

આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ હાલમાં મુલકી તેમજ લશ્કરી કામ ઉપર જે જે આસામીઓને જાનમેલા છે તે સર્વને તે તે કામ ઉપર અમો આથી કાયમ કરીએ છીએ. આ જાગૃતમાં બનિયમાં અમારી મરજી અન્વયે અને જે કાયદા તથા કાનુન અમો કરાવીએ તે અન્વય ફરકાર થશે.

અમે આથી હિંદુસ્તાનના રાજ રજવાડાઓને જાહેર કરીએ છીએ કે તેઓની સાથે આંતરેખલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ પોતે થયેલી હશે અથવા તેના હુકમ અન્વયે થયાં હશે તે સર્વ તહનામાં તથા કરારનામાં અમારે કબ્જા છે, અને તે સર્વ અમે લક્ષ્યપૂર્વક પાળીશું. એજ પ્રમાણે રાજ રજવાડાઓ પણ એ તહનામાં તથા કરારનામાં પાળશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમારા હાલના તાજાના મુલકમાં વધારો કરવા અમારી મુદ્દત ઇંગ્લિશ નથી; અને અમારા મુલક ઉપર અથવા હક ઉપર તરાપ મારવા કોઈ ચત્ત કરશે તો અમે તેને સજા કર્યા વિના રહીશું નહિ, તેમજ ખીજના મુલક અથવા હક ઉપર તરાપ મારવાનું અમે કદી મંજૂર કરીશું નહિ. જે પ્રમાણે અમે અમારો અધિકાર, દરજ્જો અને મરતબો સંભાળીએ છીએ તેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનના રાજ રજવાડાના અધિકાર, દરજ્જા અને મરતબો સંભાળીશું, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ તેમજ અમારી પ્રેમ દેશની શાંતિ અને સારા પ્રકારની રાજ્ય-વ્યવસ્થાથી થતી આબાદની અને સાંસારિક વૃદ્ધિ બોગવે.

અમારી અન્ય પ્રજાની બાબતમાં જે રાજધર્મ અમે આવશ્યક માનીએ છીએ તેજ રાજધર્મ હિંદુસ્તાનમાંના અમારા મુલકની રૈયત તરફ પાળવા અમે બંધાયેલા ગણીએ છીએ; અને ઇશ્વર કૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અંતઃકરણથી પાળીશું.

ખ્રિસ્તી ધર્મના ખરાપણા ઉપર દ્રઢ વિશ્વાસ રાખી અને ધર્મના યોગથી મળતા આશ્વાસન માટે ઇશ્વરનો આભાર માની અમે જાણવીએ છીએ કે અમારી રૈયતમાંના કોઈના ઉપર અમારા ધર્મના સિદ્ધાંતો માનવા દબાણ કરવાનો અર્મને અધિકાર નથી, તેમજ તેવી ઇચ્છા પણ નથી. ધર્મમંબંધી વિચાર અથવા આચરણને લીધે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈની તરફદારી થાય નહિ, કોઈને ઇર્ષ્યા થાય નહીં, અને

કોઈને દુઃખ થાય નહિ, પણ કાયદાનું રક્ષણ સર્વને સમાન રીતે અને નિષ્પક્ષપાતપણે મળે એવી અમારી આજ્ઞા છે; અને અમારા સર્વ અધિકારીઓને અમારી સખત તાકીદ છે કે અમારી રૈયતની ધર્મની માન્યતામાં અથવા બક્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારે હાથ ધાલવો નહિ; એમ છતાં કોઈ હાથ ધાલશે તો તેના ઉપર અમારી મોટી ધતિરાજી થશે.

વળી અમારી એવી આજ્ઞા છે કે અમારી-રૈયતમાં જે કોઈ પોતાની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને પામાણિકપણાને લીધે અમારી નોકરીના ઓહાઓને લગતી ફરજ અદા કરવાને લાયક હોય તેને, અને ત્યાં સુધી, છૂટથી અને નિષ્પક્ષપાત રીતે ન્યાત જાત અથવા ધર્મના કંઈ પણ બાધ વિના તે હોદ્દાઓ આપવા.

પોતાના વડીલો તરફથી વારસામાં મેળવેલી જમીન ઉપર હિંદુ-સ્તાનના લોકોની પ્રેમની લાગણી કેવી છે તે અમો જાણીએ છીએ. અને તે તરફ માનથી જોઈએ છીએ, અને રાજ્યનું ન્યાયપૂર્વક કંઈ લહેણું હશે તેને અવલંબીને તેઓના જમીન ઉપરના સધળા હકોનું રક્ષણ કરવાની અમો ઇચ્છા રાખીએ છીએ, અને આજ્ઞા કરીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે કાયદા બાંધવા તથા અમલમાં મૂકવામાં હિંદુસ્તાનના હકો, રીત અને રિવાજો ઉપર યોગ્ય રીતે નજર રાખવી.

જે લોકો માણસોએ ખોટા ગપાટાથી પોતાના સ્વદેશ બંધુઓને છેતરી તેમને હુલ્લક મચાવવા ઉશ્કેર્યા છે તેમનાં-કૃત્યોથી હિંદુસ્તાન ઉપર જે સંકટ અને દુઃખ આવી પડ્યાં છે તે માટે અમો અત્યંત દોષગીર છીએ. લડાઈના મેદાન ઉપર એ હુલ્લકો દાખી દેવામાં અમારી શક્તિનો ઉપયોગ થયો છે, અને જેઓ આ પ્રમાણે ખોટા માર્ગે દોરવાઈ ગયા છતાં પુનઃ યોગ્ય રીતે ચાલવા ઇચ્છે છે તેઓના ગુન્હા માટે માફી બક્ષી તેઓ તરફ દયા જતાવવા અમો ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

વધારે ખુનરેજી અટકે તથા હિંદુસ્તાનના અમાગ મુલકોમાં સત્તર શાંતિ પ્રસરે એવા હેતુથી અમારા વાઈસરૉય અને ગવર્નર જનરલે એક પ્રાંતમાં તો છેલ્લાં દુઃખદાયક તોફાનમાં અમારાં રાજ્ય સામે ગુન્હો કરવા માટે અપરાધી ઠાર્યા હોય તેવામાંના ઘણા માણસોને, કેટલીક સરતે, મારી મળશે એવી આશા પણ બતાવી છે, અને જેઓને તેમના ગુન્હાના ગંભીરપણાને લીધે માફી નહિ મળશે તેમને કેવા પ્રકારની શિક્ષા થશે તે પણ ઠગબું છે. અમારા વાઈસરૉય અને ગવર્નર જનરલનું સદરહુ કામ અમે પસંદ કરીએ છીએ અને મંજૂર કરીએ છીએ, અને તે ઉપરાંત હેઠળ મુજબ નહેર કરીએ છીએ:—

બ્રિટિશ રૈયતનાં ખુન કરવામાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેવા માટે જેઓ અપરાધી ઠાર્યા હોય અથવા હવે પછી કરે તે સિવાય સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે. પહેલાં કહેલા ગુન્હેગારોની બાબતમાં દયા બતાવવી ન્યાય વિરુદ્ધ છે.

ખુનીઓને તેઓ ખુની છે એમ જાણ્યા છતાં, રાજપુત્રીથી જેઓએ આશ્રય આપ્યો હશે અથવા બળવામાં અગ્રેસર તરીકે ભાગ લીધો હશે તેમને જીવતદાન સિવાય બીજી ખાતરી આપી શકાતી નથી; પરંતુ આવા માણસોને શિક્ષા કરતી વખતે કેવા સંજોગોમાં તેઓ બેઠમિન થવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવશે, અને હુઆ માણસોએ ઉઘાવેલા જુદા ગપાટા અવિચારીપણામાં ખરા માની લેવાને લીધે ગુન્હો કરવાને કોઈ દોરવાયા હતા એમ દેખાશે તો તેઓની બાબતમાં રહેમ નજર બતાવવામાં આવશે.

જો સિવાયના સઘળા માણસો, જેઓએ સરકાર વિરુદ્ધ હથી-આર ઉપાડ્યાં હશે, તેઓ સંપૂર્ણ ઘેર પાછા ફરી સ્વસ્થપણે પોતપોતાનો ધંધો શરૂ કરે તો અમારી વિરુદ્ધ, અમારા તાજાં વિરુદ્ધ અને અમારા દરજ્જા વિરુદ્ધ તેઓએ કરેલા સઘળા 'ગુન્હો વાંસરી'

જઈ તેઓને વગર સરતે માફી અને ક્ષમા મક્ષમાર્થા આવશે એવું
અમે વચન આપીએ છીએ

આવતા જાનેવારી માસની પહેલી તારીખ અગાઉ આ માફી
અને ક્ષમાની સરતો જે સધળા કમુન કરે તેઓને તે પ્રમાણે માફી
આપવી એવી અમારી ઇચ્છા છે

ઈશ્વર કૃપાથી દેશમાં પુનઃ સ્વસ્થતા થાય એટલે હિંદુસ્તાનના
ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપતું, સાર્વજનિક ઉપયોગના અને કલ્યાણના
કામોની વૃદ્ધિ કરતી, અને ત્યાં વસતી અમારી સરળ રૈયતના લાભ
અર્થે રાજ્ય અમન ચલાવતો એવી અમારી અતઃસ્થ પૂર્વ ઇચ્છા
છે તેઓની આગાહી એજ અમારું સામર્થ્ય, તેઓનો સતોષ
એજ અમારા રાજ્યની મજબુતી અને તેઓની કૃતજ્ઞતા એજ સાચી
સારામાં સારૂ ફળ છે એમ અમે માનીએ છીએ, અને સર્વ શક્તિ
માન ઇશ્વર અમને અને અમારા હાથ હેઠળ સત્તા ભોગવનારને
અમારી રૈયતના બના માટેની અમારી આ ઇચ્છાઓ બર લાવના
સામર્થ્ય આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો.

ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ—કર્તા રાવ બહાદુર કમળા-
શંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, ખી. એ. “વાંચનારને વિચાર કરવાની ટેવ
પડી છે તેને તો આ ગ્રંથ ઘણો રસિક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.”
લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. પૃ. ૭૩૬. કીંમત રૂપિયા બે.

ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ—(ખી. સ્મીથના ઇંગ્રેજી પુસ્તક
પરથી.) કર્તા, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ. સી. આઇ. ઇ.
પૃ. ૩૮૦ (નકસા સહિત) કીંમત ચૌદ આના.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ—પ્રાચીન અને અર્વાચીન—
(મુખ્ય સરકારે રચાવેલાં ગેઝીટીઅર અને ખીન્ન વિવિધ સાધનો પરથી
તૈયાર કરનાર). કર્તા, રાવસાહેબ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ, ખી. એ.
એલ. એલ. ખી. ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર, આવૃત્તિ ખીજી
ભાગ-૧ કીંમત બાર આના, આવૃત્તિ ખીજી ભાગ-૨ કીંમત
એક રૂપિયા.

ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ—કર્તા, રા. સા. જમીઅત-
રામ ગોરીશંકર શાસ્ત્રી ખી. એ. ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર
પૃ. ૬૮૬. કીંમત રૂ. બે.

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર વિદ્વાન
ડૉક્ટર બંડારકરના કીમતી પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ) કર્તા,
રા. રા. નવનિતરાય નારાયણ મહેતા, ખી. એ. એલ. એલ. ખી., પૃ.
૨૬૦ કીંમત દસ આના.

પ્રાચીન ભારત. ખા. ૧ લો—(બાણુ રોમેશચંદ્ર દત્ત દ્વારા
Ancient India એ નામના ઇંગ્રેજી પુસ્તક ભાગ ૧ નો અનુ-
વાદ.) કર્તા, રા. રા. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી બટ, ખી. એ. ઇનામ
અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર પૃ. ૨૭૨ કીંમત બાર આના.

પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા—કર્તા, સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર. પૃ. ૨૨૪. કીમત આઠ આના.

કેન્દ્ર રેવોલ્યુશન યાને ફ્રાન્સ દેશ માંહેલી રાજ્યની ઉચ્ચપાથલનો ઇતિહાસ. (મરાઠી પરથી ભાષાંતર) કર્તા રા. રા. સુનીલાલ બાપુજી મોદી, ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. આવૃત્તિ ખીજી. પૃ. ૨૦૦ કીમત બાર આના.

શ્રિદીશ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ. (ભાગ ૧ ભા. અને ભાગ ૨ ભા.)—કર્તા, રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, ખી. ઝે, ઝેલ. ઝેલ. ખી. પાકું સોનેરી પુકું, પુસ્તક ૧ હું. પૃ. ૩૯૬. કીમત બાર આના. પુસ્તક ૨ હું. પૃ. ૫૬૪ કીમત એક રૂપિયો.

શ્રિદીશ રિયાસત પૂર્વાર્ધ—(સર દેસાઇકૃત મરાઠી પુસ્તક હિંદુસ્તાનનો આર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૩ જનો અનુવાદ). કર્તા, રા. રા. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, ખી. ઝે. ઝેલ.ઝેલ. ખી. આ પુસ્તકમાં છટ ઇડિયા કંપનીની સરઆતથી તે શ્રિદીશ રાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ—સન ૧૭૭૩ સુધીનો અહેવાલ આપેલો છે. પૃ. ૭૦૪ કીમત દોઢ રૂપિયો.

મરાઠી સત્તાનો ઉદય (બ્રિટીશ રાનાડેના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથનો અનુવાદ.) મી. કરીમઅલી રહીમભાઈ નાનજીઆણી, ખી. ઝે. પૃ. ૨૨૪. કીમત દશ આના.

મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચઢતીના ઇતિહાસ અને તેમની પડતીના કારણો (ઉર્દૂ પરથી) કર્તા, મી. મહેબુબમિયાં ઇમામજી કાદરી, ખી. ઝે. ઝેલ. ઝેલ. ખી. ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. પૃ. ૭૦ કીમત બે આના.

એક અપૂર્વ પુસ્તક) કર્તા, રા. રા. રણજોડભાઈ ઉદયરામ. (ખીજી આવૃત્તિ પુનઃ શોધિત તથા વૃદ્ધિત-રા. મનસુખરામ કૃત દાર્બીસ જીવન ચરિત્ર સહિત,) ધનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. ખીજી આવૃત્તિ. કીંમત રૂપિયા એ. (દરેક ભાગના)

રૂશિયા—(રસરાજ્યનું) સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક વર્ણન, બંગાળી-પરથી) કર્તા. રા. રા. કૃપાશંકર દોલતરામ. પૃ. ૧૦૮. કીંમત છ આના.

લંકાનો ઇતિહાસ—(મરાઠીપરથી બાપાંતર.), કર્તા, રા. સાહેબ પરમાનંદભાઈ ભોળાભાઈ પારેખ, પૃ. ૧૩૬. કીંમત ત્રણ આના.

(વક્રમાંક દેવ ચરિત્ર—(કાશ્મીરક ભટ્ટ બિસ્મિલ્લ કવિ કૃત-ઐતિહાસિક કાવ્ય ગ્રંથ.) કર્તા, સ્વ. વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય. પૃ. ૧૯૨. કીંમત બાર આના.

સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય યાને માંડવીનો પુરાતન ઇતિહાસ. કર્તા, મી. રહેમાનખાં દાલેખાં તલાદી ધનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. પૃ. ૧૧૭ કીંમત આઠ આના.

હિંદની રાજ્ય વ્યવસ્થા અને લોક સ્થિતિ. કર્તા. રા. રા. બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા. પ્રાણી વર્ણન, વેણી સંહાર વગેરેના લેખક, પૃ. ૭૧૬. કીંમત સવા રૂપિયા.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લિશ રાજ્યનો ઉદય—(મી. લાયલ કૃત "Rise of the British Dominion in India" એ નામના પુસ્તકો અનુવાદ) કર્તા, રા. રા. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા ખી. એ. એલ. એલ. ખી. પૃ. ૧૪૪ કીંમત છ આના

ચરિત્રનાં પુસ્તકો.

અક્ષર ચરિત્ર—(મહાન મોગલ શહેનશાહ-હિંદુ અને મુસલમાન કોમોની સમાન પ્રીતિ સંપાદન કરનારનું જીવન-વૃત્તાંત) કર્તા,

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સી. આઈ. ઇ. ઇનામ અને
સાધવેરી માટે મંજૂર. આદિતિ છટ્ટી. પૃ. ૧૯૨ કીમત આઠ આના.

ધર્મચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું જીવન ચરિત્ર—(સંપ્રસિદ્ધ બંગાળી
વિદ્વાન વિદ્યાસાગર, જે દયાસાગરને નામે જાણખાંય છે, તેનું બંગાળી
પરથી જીવન વર્ણીત.) કર્તા, રા. ગં. કૃપાશંકર દોશતરામ ત્રવાડી.
પૃ. ૨૧૦. કીમત નવ આના.

ઉદ્યોગી પુરૂષો—(અર્થાત્ ઉદ્યોગી પ્રયોગનાં જીવન ચરિત્ર.)
સંપ્રદ કર્તા, સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર. આદિતિ બીજી. પૃ. ૯૨. કીમત
ચાર આના.

કુમારી કાર્પેન્ટરનું જીવન ચરિત્ર—(પ્રેમપ્રકારી બાઈ)
રા. રા. દેવરામ સિવરામ દિવે. પૃ. ૧૪૪. કીમત ત્રણ આના.

જાવજી દાદાજી ચૌધરીનું જીવન ચરિત્ર—(જાવજી
નિર્ણયસાગર પ્રેક્ષના સ્થાપક અને ખાસિકરું જીવન વર્ણીત.) કર્તા,
રા. રા. જગન્નાથ વિદ્યારામ રાવળ. પૃ. ૪૦ કીમત બે આના.

ડિમોન્સ્ટ્રેશનનું જીવન ચરિત્ર—(મરાઠી પરથી) કર્તા, રા.
રા. પદમાનંદદાસ બોળાબાઈ પારેખ. ડિમોન્સ્ટ્રેશનને કંઈ, સહનશક્તિ,
અંગ મહેનત અને મહત્ ઇચ્છા એ ગુણો વડે વક્તવ્યમાં જે રાજ
પદવી મેળવી છે તે કોઈનાથી પણ આજ સુધી ખુશી લેઈ શકાઈ
નથી. ” (વંડુ માટે જુઓ જીવન ચરિત્ર) પૃ. ૯૬. કીમત બે આના.

ધાર્મિક પુરૂષો—(જેટલે કેટલાંક ધાર્મિક પ્રયોગનાં જીવન
ચરિત્રો.) કર્તા સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર પૃ. ૯૬. કીમત ચાર આના.

નામાંકિત નારીઓ—(પારસી બાબુ લેખકોની સ્ત્રી ઉપયોગી
અંથ. પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓનાં ગુણાદર્શ આદિત્રો.) લેખક દાવર બહેનો.
આ પુસ્તકમાં જગપ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીયા, લેડી જન ગ્રેન, મે-
રિયા થેરીંગ, મેરી ઝેનડોઈનટ, ક્રાન્સની પ્રિન્સેસ મેરી થેરીંગ વગે-
રેનાં ચરિત્રોનો સમાવેશ કર્યો છે. કીમત છ આના.

પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં ગુણ કીર્તન—કર્તા, રવ. નારાયણ હેમ-
ચંદ્ર. પૃ. ૧૭૨. કીર્તન ચાર આના.

પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર—(ધનામી કાવ્ય.) કર્તા, કવિ ગણપ-
તરામ રામરામ ભટ્ટ. ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. આટલિ
ખીછ. પૃ. ૬૦. કીર્તન ત્રણ આના.

પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું જીવન ચરિત્ર. (અમેરિકાના પ્રજા
સત્તાકે રાજ્યના નામાંકિત પ્રેસિડન્ટ) કર્તા. રા. રા. મલ્લિશંકર રત-
નજી ભટ્ટ ખી. એ., પૃ. ૨૦૪. કીર્તન બાર આના.

ફાર્બસ જીવન ચરિત્ર અને વિરહ—કર્તા, રા. રા. મન-
સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. ખીછ
આટલિ. પૃ. ૮૪. કીર્તન છ આના.

ફ્રાન્સીસ બેંકનનું જીવન ચરિત્ર—અંગ્રેજી પુસ્તકોના
આધારે.) કર્તા, રા. રા. મોતીલાલ ઓટલાલ દેસાઈ. ખી. એ. એલ.
એલ. ખી. ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. ૩૯૨. કીર્તન
સવા રૂપિયા.

બેન્જામિન ફ્રાંકિલિન—(અંગ્રેજી પરથી.) કર્તા. રા. બ. ગોવિં-
દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. ઇનામ અને
લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર. પૃ. ૩૫૨. કીર્તન એક રૂપિયા.

રાજરામ મોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર—(બંગાળી આદ્ય
સુધારક) (બંગાળી ગ્રંથને આધારે ભાષાંતર) કર્તા, રા. રા. કૃપા-
શંકર દોલતરામ ત્રિપાઠી. પૃ. ૨૫૬ કીર્તન એક રૂપિયા.

આ સિવાય સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની વિસ્તારથી
હકીકત મોટા કેટલોગમાં આપવામાં આવી છે—તે આસિ. સેક્રેટરી,
રાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ એમને એક
લખેથી માન એપ્લી આપવામાં આવશે.

અખ્યાત સ્ત્રીઓનાં ગુણ કીર્તન—કર્તા, સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર. પૃ. ૧૭૨. કીર્તન ચાર આના.

પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર—(છનામી કાવ્ય.) કર્તા, કવિ ગણપતરામ રામરામ ભટ્ટ. ઇનામ અને લાઘજેરી માટે મંજૂર. આવૃત્તિ ખીજી. પૃ. ૬૦. કીર્તન ત્રણ આના.

પ્રેસિડન્ટ લિ'કનનું જીવન ચરિત્ર. (અમેરિકાના પ્રજા સત્તાક રાજ્યના નામાંકિત પ્રેસિડન્ટ) કર્તા, રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ ખી. એ., પૃ. ૨૦૪. કીર્તન બાર આના.

ફાર્મસ જીવન ચરિત્ર અને વિરહ—કર્તા, રા. રા. મનમુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, ઇનામ અને લાઘજેરી માટે મંજૂર. ખીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૮૪. કીર્તન છ આના.

ફ્રાન્સીસ બે'કનનું જીવન ચરિત્ર—અંગ્રેજી પુસ્તકોના આધારે.) કર્તા, રા. રા. મોતીલાલ છોટલાલ દેસાઈ. ખી. એ. એલ. એલ. ખી. ઇનામ અને લાઘજેરી માટે મંજૂર. ૩૯૨. કીર્તન સવા રૂપિયો.

બેન્જામિન ફ્રાંકલિન—(અંગ્રેજી પરથી.) કર્તા, રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. ઇનામ અને લાઘજેરી માટે મંજૂર. પૃ. ૩૫૨. કીર્તન એક રૂપિયો.

રાજારામ મોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર—(બંગાળી આદ્ય સુધારક) (બંગાળી ગ્રંથને આધારે બાપાંતર) કર્તા, રા. રા. કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી. પૃ. ૨૫૬ કીર્તન એક રૂપિયો.

આ સિવાય સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની વિસ્તારથી હકીકત મોટા કેટલોગમાં આપવામાં આવી છે—તે આસિ. સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ એમને એક લખેથી મફત મોકલી આપવામાં આવશે.